

borec

**»VSAKA
REVOLUCIJA
JE
GRANDIOZNA
SIMFONIJA«**

(Lunacarski, 1926)

Urednik: JOŽE DEŽMAN

526-528 REVIJA ZA ZGODOVINO, LITERATURO IN ANTROPOLOGIJO *januar 1994*

IZ PRIHODNJE ŠTEVILKE

s l o v e n s k o   g o s p o d a r j e n j e

Žarko Lazarević

SLOVENSKA GOSPODARSKA PRILAGAJANJA V DVAJSETEM STOLETJU

Iz agrarne v industrijsko družbo

Lojz Tršan

PROPAD SLOVENSKE BANKE

Največji finančni šok v času med obema vojnama v Sloveniji

Jože Prinčič

NAČRTNA LIKVIDACIJA ZASEBNE TRGOVINE

Iz agrarne v industrijsko družbo 1945–1948

u   m   e   t   n   o   s   t

Iztok Durljava

BLIŠČ IN BEDA VELIKEGA ČASA: LIKOVNA UMETNOST NA SLOVENSKEM
IN DRUGA SVETOVNA VOJNA

Osnutek za študijo

Tine Kurent

PLEČNIKOV SPOMENIK ŽRTVAM 1941–1945 ZA MEŽICO

Igor Košir

ZAPONKA SVETE EME

p   r   e   d   s   o   d   k   i

Borut Brumen

KAM Z EVROPO?

Svetlana Slapšak

MEHANIZEM USTVARJANJA PREDSDOKOV

Rubrika Odmevi in odzivi časnika Politika, 1. 1. do 1. 7. 1990: Analiza prispevkov o Kosovu

b   a   l   k   a   n

Božidar Jezernik

MOST MED CIVILIZACIJO IN BARBARSTVOM

s   k   r   a   j   n   a   d   e   s   n   i   c   a

Michale Cox

PO STALINIZMU: SKRAJNA DESNICA V RUSIJI, VZHODNI NEMČIJI IN VZHODNI EVROPI

t   r   a   n   z   i   c   i   j   a

Michael Buchowski

OD PROTIKOMUNISTIČNE DO POKOMUNISTIČNE ETIKE: PRIMER POLJSKE

borec

B O R E C

Aleš Erjavec
Lev Kreft
Marija Bergamo

Aleksander Flaker
Kathy Rae Huffman
Marina Gržinič Mauhler

Tomaž Budkovič, Dušan Novak

Nevenka Troha

Boris Mlakar

Monika Kokalj Kočevar

Teodor Tominšek

Jože Dežman

Avgust Vrtnar

Sašo Gazdić

Janez Kebe

Milana Ivanović

Jožica Šalar

ESTETIKA IN NASILJE

Nasilje in estetika • 6

Zlo v estetiki • 14

Ali zmore glasba odgovoriti na take zahteve?
 »Vsaka revolucija je grandiozna simfonija«
 (Lunčarevski, 1926) • 22

Hrvatski bog Mars • 31

Video umetnost: nasilje in televizija • 36

Mediji in vojna • 42

Podobe iz življenja slovenskih vojakov v prvi svetovni vojni

Iz zapuščine dr. Maksa Peterlina • 48

Odnosi med jugoslovanskim oziroma slovenskim in italijanskim antifašističnim gibanjem v času med napadom na Jugoslavijo in kapitulacijo Italije (april 1940 – september 1943) • 73

Slovenski domobranci – prostovoljci ali mobiliziranci • 104

Gorenjski domobranci • 127

Sodstvo v Istrskem odredu • 139

Ljudska sodba • 149

Nekaj vedenj in misli o razvoju in vlogi oboroženih sil Jugoslavije • 202

Konstrukcija slovenske vojske • 236

BOREC XLI, ŠT. 2 in BOREC XVIII, ŠT. 4-5-6
 Osvetlitev uboja kaplana Franca Kramariča v Starem trgu pri Ložu • 236

BOREC XLV, ŠT. 5-6-7 in ŠT. 8-9-10
 Pismo • 248

BOREC XLV, ŠT. 5-6-7 in ŠT. 8-9-10
 Pismo • 249

AVTORSKI IZVLEČKI • 251

DOKUMENTI • 261

OBVESTILO • 272

B O R E C

Bertalan Székely, Mihály Dobozi in njegova žena, 1861

NASILJE IN ESTETIKA

»Ne bom preiskoval, ali meri satirični napis Pri večnem miru na izvesku nekega holandskega krčmarja, na katerem je bilo naslikano pokopališče, na ljudi sploh ali posebej na vladarje držav, ki se nikoli ne morejo dovolj navojskovati, ali pa celo samo na filozofe, ki tisti sladki sen sanjajo.«¹

Tako pričinja Immanuel Kant svoj spis K večnemu miru, v katerem formulira nujne pogoje za konec vojn med državami. Tako na primer 6. člen teh pogojev pravi: »Tudi ne sme nobena država v vojski dovoliti do druge takih sovražnosti, ki bi morale onemogočiti medsebojno zaupanje v prihodnjem miru; sem spada: najemanje zavrtnih morivcev (percussores), zastrupljevalcev (venifici), kršitev mednarodnih pogodb, priprava izdaje (perduello) v nasprotni državi itd.«² Po Kantovem mnenju je nujni pogoj za doseg večnega miru med različnimi deželami vzpostavitev republikanske ustave.

Kar se zdi danes nekoliko nenavadno, če primerjamo njegove čase z današnjimi, je Kantovo prepričanje, da so države (in še posebej njihovi vladarji) povzročitelji vojne in nasprotniki večnega miru. Ta izredna vloga vladarjev je ravno tako močno prisotna pri Heglu, še posebej v njegovi Filozofiji prava, ki je bila predmet obsežnih spisov mladega Marxa. Če sledimo nadaljnjemu toku zgodovine, srečamo podobno vero v odločilno vlogo vladarja v dveh primerih totalitarnih družb tega stoletja: v nacizmu in stalinizmu. Tudi tam – in morda v primerih, kakršna sta Kitajska pod Maom, sedanja Severna Koreja ipd. – posameznika identificirajo z represivnim režimom ter ga imajo odgovornega za usodo dežele. Toda v večjem delu tega stoletja takšne na »zgodovinske osebe« in njihove dežele le redkokdaj (razen v izjemnih razmerah) gledamo kot na liberalne, svobodne, demokratične itd. Na kratko, identifikacija določene države z njenim vladarjem ali vodjem je danes predvsem znak zaostalosti, zatiranja in represije. Po drugi strani pa so pred Kantom in v njegovem času dobrega in prosvetljenega vladarja imeli – in ga imamo – za edino alternativo zatiranju. Drugače povedano, družbena in politična oblast sta bili skoncentrirani v rokah majhnega števila ljudi in družba je bila izjemno razslojena. Naše sodobne družbe so pogosto ravno nasprotje tega, saj se »mikrofizika moči in oblasti«, če uporabim izraz Michela Foucaulta, širi vsepovsod. Ker je razblinjena in razpršena tako na široko, se zdijo vprašanja, kot sta vojna in mir, bolj posledica naravnih sil kot pa volje in odločanja majhnih skupin ali celo posameznikov oziroma t.i. »zgodovinskih oseb«. Zdi se, kot da bi bili sodobni voditelji zaradi izjemne družbene in politične kompleksifikacije sposobni kvečjemu rahlo premakniti jeziček na tehtnici in nič več. Na vojno gledamo bolj kot na naravno katastrofo, na posledico predhodnih dejanj, ki ustvarjajo nepredvidljive posledice, namreč vojno stanje.

Toda če se vrnemo h Kantu: če primerjamo njegove poglede z našimi, opazimo tri osnovne razlike. Prva je njegovo prepričanje, da je država navkljub

človekovi slabi naravi lahko dovolj močna, da se ji zoperstavi in vzpostavi večni mir. To država zmore, če temelji na pravih ustavnih načelih. Vere v um in njegovo moč, ki jo najdemo pri Kantu, danes v glavnem ni več. Drugič, Kantu, Heglu in vrsti njunih sodobnikov vse do nastanka marksistično navdahnjenega zgodovinopisja se zdi, kot da je zgodovina v rokah posameznih vladarjev in njihovih interesov ali celo domislekov. Zgodovina se pojavlja skoraj kot osebna in zasebna zadeva, ki pa ima nešteto posledic za običajne ljudi. Tretjič, Kantovo glavno zanimanje je veljalo vojni in ne nasilju ali človeškemu trpljenju. V večjem delu zgodovine, z izjemo obdobja od prve svetovne vojne naprej, takšna vprašanja niso imela večjega pomena, saj se niso bistveno razlikovala od številnih drugih dogodkov, ki so jih ljudje doživljali v svojem življenju, ki je bilo nenehno polno trpljenja. Vojna je bila pogost pojav in ni zaslužila posebnega teoretičnega ali moralnega zanimanja razen – kot v gornjem primeru – filozofov in podobnih ljudi. Šele za časa prve svetovne vojne, v kateri je sodelovalo tudi veliko intelektualcev, so bile prvič množično artikulirane individualne čustvene in osebno katastrofalne posledice velikih razsežnosti. Nikdar prej ni bila vojna deležna takšne umetniške, literarne ali časniške pozornosti in nikdar prej ni to imelo takega odziva in pomena ter tudi ni bilo storjeno tako kritično. To je bilo tako tudi zato, ker tega niso počeli vojaški profesionalci, marveč tisti, ki so bili kot vojaki skoraj toliko žrtve vojne kot oni, ki so bili njene žrtve kot civili. In še nekaj, kot žrtve so bili dojeti vojaki na obeh straneh. Idolatrija viteške vojne in boja se je izredno zmanjšala.

Kakšen pomen imajo ta opažanja za temo nasilja? Na vojno lahko gledamo kot na poseben primer nasilja na široki in kolektivni ravni. Vojna ni stvar trenutka, ampak ima svojo predzgodovino, svojo pojavitev, vrhunec in konec. Kot pravi Fathi Triki, je vojna stanje, ki traja,³ saj ne moremo oboroženega spopada ali nasilnega dejanja imeti že kar za vojno. Nasilje pa je nasprotno vedno dejanje, posledica katerega je, kolikor smo njegove žrtve, trpljenje. Dokler v neki skupnosti veljajo pravila Habermasove komunikativne akcije ali Rortyjeva solidarnost s človeškim trpljenjem, toliko časa je nasilje omejeno na individualno raven »mikrofizike nasilja«. Ko pa danes izbruhne vojna – kot v primeru Iraka ali Bosne – je moderna ali celo postmoderna skupnost zgrožena nad takšnim predmodernim dejanjem ter je očitno prepričana, da ga lahko omeji in nato počasi ukine. Sila je tako uporabljena (v čim bolj kirurški obliki), da bi omejili zlo, ki je izbruhnilo kot mehurček kaosa v vesolju družbenega in političnega reda, bolj ali manj zadovoljivo zgrajenega na temeljih uma. Althusserjevo razlikovanje med ideološkimi aparati države (kultura, vzgojni in šolski sistemi) in aparati nasilja (vojna in policija) je še vedno aktualno, toda tema nasilja se tu ne pojavi, razen v primerih njegove pretirane uporabe. (Kot v primeru Rodneya Kinga v Združenih državah Amerike, ko so video posnetki policijskega pretepanja tega črnca ter kasnejša oprostitev policajev povzročili velike nemire v Los Angelesu).

¹ Immanuel Kant, K večnemu miru, Dve razpravi, Slovenska matica, Ljubljana 1937, str. 53.

² Prav tam, str. 57.

³ Prim. Fathi Triki, *Les Philosophes et la Guerre*, Publications de l'Université de Tunis, Tunis 1985, str. 20.

Clausewitzova izjava o vojni kot nadaljevanju politike z drugimi sredstvi se zdi v sedanjem postmodernem kontekstu predmoderna. Ne zato, ker bi se narava vojne bistveno spremenila, marveč zato, ker je vedno večja vrzel med razmeroma urejenimi, visoko organiziranimi in mirnimi zahodnimi družbami, ki so glavni opazovalci, gledalci in moralni sodniki tega, kar se po svetu dogaja, in na drugi strani nasiljem, ki ga povzročajo vojne. Vrzel med solidarnostjo in socialno zaščito na eni strani in človeškim trpljenjem na drugi je neprimerljiva z razmerami pred stoletjem. Tako je danes res ravno nasprotno od tega, kar je trdil Clausewitz: vojna je regresija, pomeni namreč, da si uporabil predmoderno sredstvo sile, golo fizično moč ter uničevanje lastnine in kulture, namesto da bi cilje dosegel s pomočjo konsenza, diskurzivnega pojasnjevanja, kompromisov in tako naprej. Ker nisi sprejel teh civiliziranih pravil globalnega vedenja, si razbil ali pričel ogrožati krhki red, ki omogoča izjemno visoko raven osebne in socialne varnosti. Če uničiš ta red, zavlada kaos.

Povsem se strinjam z Jean-Françoisom Lyotardom, ko trdi, da sta za postmoderni svet značilna kompleksifikacija (se pravi vedno zapletenejši in vedno manj nadzorovani odnosi med ljudmi ter njimi, svetom, tehniko in znanostjo) ter širjenje prepada med svetom, ki ima veliko, in svetom, ki ima zelo malo. Prvi od teh dveh svetov je že v postindustrijski dobi, drugi pa je komaj dobro zakorakal v industrijo. (Ki pa sedaj tako ni več aktualna.) Lahko bi dodali, da ta svetova v današnjem postmodernem kontekstu nista več na različnih celinah, marveč v istem mestu, morda tudi le miljo ali manj proč drug od drugega. To nas pripelje do enega ključnih paradoksov postmodernega stanja, katero se zdi, da ga je skoraj nemogoče misliti in še toliko težje pojmovno opredeliti. Govorimo o tem, kar je Charles Jencks izrazil z mislijo, da je današnji svet hkrati moderen in postmoderen. Tako živijo danes ljudje – in to še posebej velja za ljudi v manj razvitih družbah oziroma za tiste, ki imajo manj sreče od onih v razvitih deželah – obdani s postmoderno tehnologijo ter z možnostmi, ki jih ta ponuja, hkrati pa ohranjajo iste temeljne modernistične vrednote in poglede.

Naj to ponazorim z osebno izkušnjo. Pred vojno v Bosni sem imel razmeroma dosti stikov z nekaterimi ljudmi v Sarajevu. Lani, med začetno stopnjo bosanske vojne, so me večkrat klicali s sarajevske radijske postaje ter me prosili, da dam izjavo za javnost s prošnjo ljudem, da se ne hajo boriti. Ne vem, kaj se je nato dogajalo z mojo izjavo, in tudi dvomim, da je imela kakšen vpliv na nadaljnje dogodke v Bosni in Hercegovini. Drugače povedano, mislim da takšne izjave niso imele nikakršnega vpliva na tamkajšnje dogodke. Kar hočem povedati, je, da so moji kolegi, ki so me klicali iz Sarajeva, verjeli v kulturno manifestacijo, verjeli so, da bi moderna angažirana pozicija lahko vplivala na vojne dogodke. Lahko bi cinično dodal, da ti ljudje tedaj še niso dosegli zadostne stopnje vojne in nasilja, še niso zavrgli upanja, da lahko kultura in razsvetljenska stališča dejansko kaj spremenijo. Mi tu, v Sloveniji, danes vemo bolje: vemo, da pisateljska društva, kulturne organizacije v postmodernih okoliščinah skorajda niso več pomembne in da ničesar več ne spreminjajo. S propadom socializma so izginila zadnja oporišča, kjer sta imeli umetnost in kultura posebno vlogo. Sedaj umetnost ni bistveno drugačna kot drugi posli: ni več po-klic, marveč posel. Preostali otoki modernističnega okolja izumirajo, nekateri nasilno, drugi pa se enostavno razkrajajo. Če dandanes nekateri ljudje

na Zahodu gledajo na Vzhod, češ da naj bi ta tako kot za časa oktohrske revolucije pomladil in oživil zahodno umetnost, je bolje, da na to pozabijo. Na Divjem vzhodu hočejo ljudje danes zaslužiti denar, ne pa sestavljati umetniške izjave. Modernost in modernizem tako izginjata hitro, izginjata na podoben način, kot sta vzniknili: nasilno, z romantiko, francosko revolucijo in avantgardami tega stoletja. Vseeno pa ostaja prej omenjeni paradoks: postmodernost je sračje gnezdo, saj vsebuje tudi modernost, le da je tokrat modernost ali postmoderni aspekt postmodernosti notranje prelomljen, kajti njegovi pristaši vidijo, kako njegovi temelji izginjajo pod njihovimi nogami. Dokler je bila modernost celota totalnosti, toliko časa je lahko vladala identiteta.

Zavedam se, da so takšna mnenja lahko enostranska in so le ena t.i. »malih pripovedi«, ki jih je sedanost polna. Morda tisti, ki živimo v tem delu Evrope, vidimo naš doživljani svet v večjem spreminjanju kot pa tisti, ki živijo v stabilnejših družbah. Kar me predvsem zanima tu, je to, o čemer je govoril Michel Foucault, ko je obravnaval sodobno dediščino Kanta in razsvetljenske tradicije. Tudi meni ne gre za analitiko resnice, marveč za »to, kar bi lahko imenovali ontologijo sedanosti, ontologijo nas samih, in zdi se mi – navajam Foucaulta – da je filozofska izbira, ki je pred nami, naslednja: lahko si izberemo kritično filozofijo, ki se bo predstavljala kot analitična filozofija resnice na splošno, ali pa se odločimo za kritično misel, ki bo imela obliko ontologije nas samih, ki bo ontologija sedanosti; to je filozofija, ki je od Hegla prek Nietzscheja in Maxa Webra do frankfurtske šole utemeljevala obliko refleksije, znotraj katere sem poskušal delovati tudi sam.«⁴

Iz povedanega je razvidno, da Foucault ne izključuje pomena tega, kar imenuje »analitična filozofija resnice«. (Čeprav, bi lahko dodali, je takšna filozofija pogosto izključevala njega.) Za kar mi tu gre, je, da je z današnje pozicije sedanje postmoderno stanje zelo težko, že če ne povsem nemogoče opazovati s stališča, ki bi imelo za svojo osnovo kategorijo resnice, saj ta predpostavlja obče sprejeti a priori, za katerega se zdi, da ga v primeru poprej omenjenega paradoksa le težko najdemo.

V svoji osnovi je nasilje povezano z močjo in oblastjo. Moč je abstraktna ali vsaj nevidna in, posebej v današnjih oblikah, pogosto anonimna ali pa se taka vsaj zdi; predstavlja se skoraj kot naravna sila. Nasprotno je nasilje vedno individualno in osebno. Njegov predpogoj je moč. Njegova žrtev je nekdo, ki ni le nezmožen, da bi se nam upiral (če bi šlo le za to, bi govorili o krutosti ali brezsrčnosti), marveč gre za žrtev značilno človeškega, čeprav moralno in družbeno nesprejemljivega dejanja. (Nasilni smo lahko le do živega bitja, čeprav smo to morda mi sami.) Nasprotno pa nasilno dejanje nakazuje manj kot nasilje v prejšnjem pomenu, saj nasilje vedno zahteva za svojo žrtev človeško bitje ali njegovo personifikacijo; nasilno dejanje je nasprotno lahko tudi dejanje, katerega objekt je brezosebni predmet. Čeprav vojno pogosto enačimo z nasiljem (spomnimo se razlikovanja med vojno kot stanjem in nasiljem kot dejanjem), je nasilje bolj osebno in tako bolj predmet moralne kritike, ki je praviloma vedno usmerjena na konkretnega človeka ali ljudi.

⁴ Michel Foucault, *Politics, Philosophy, Culture (Interviews and Other Writings 1977–1984)*, Routledge, London 1990, str. 95.

Italijanski futuristi, Majakovski ali celo nemški ekspresionistični slikar Franz Marc so videli v vojni estetsko dejanje in dogodek. Po prvi svetovni vojni, ki je zvečine potekala v obrambnih rovih in jarkih, in še posebej po Auschwitzu je vojna izgubila veliko svoje estetske privlačnosti. Vseeno pa danes niti prve niti druge svetovne vojne ne gledamo predvsem kot manifestacijo nasilja, čeprav se je seveda tedaj zgodilo marsikaj skrajno nasilnega. Verjetno bi uporabili izraz »nasilje«, ko bi govorili o ravnanju z židi, s civilisti ali ko bi govorili o spopadu vojaka z vojakom. Navkljub temeljnemu prevrednotenju vojne, do katerega pride po obeh vojnah, se zaradi zgodovinske razdalje danes zdita predvsem vojaška dogodka v neosebnem pomenu tega izraza. Dogodki v Bosni ali bivši Sovjetski zvezi so danes tisti, v katerih vidimo manifestacijo človeškega nasilja nad soljudmi. Pomena nasilja so se zelo dobro zavedali med zalivsko vojno, zaradi česar je bila njegova medijska predstavitev zreducirana do skrajne mere.

Nasilje ni le trpljenje. Tragedijo v Etiopiji smo gledali kot človeško trpljenje, vendar pa o njej ne bi v prvi vrsti govorili kot o nasilju, kajti tamkajšnjo lakoto in smrt smo opazovali skorajda kot naravno katastrofo, na katero ljudje niso zavestno vplivali. Morda pa so bili ti dogodki predaleč, da bi jih doživljali drugače. Načeloma se nasilje nanaša na subjekt in je odvisno od subjekta, se pravi od njegovega dejanja – toda subjekta, ki je »izgubil razum«, ki se ne obvladuje povsem ter počne stvari, ki bi jih v drugačnih razmerah verjetno obsojal tudi sam.

Za predstavitev nasilja je tako kot skoraj vedno najbolje uporabiti vizualna sredstva. Ni naključje, da gledamo na obe svetovni vojni tega stoletja predvsem kot na vojaška dogodka, predstavljeni sta namreč predvsem s pomočjo dokumentarcev, igranih filmov in časopisnih fotografij. Te dobesedno »zbledijo« ob medijsko izredno učinkovitih (barvnih) predstavitev dogodkov v Iraku, Romuniji, bivši Jugoslaviji ali Sovjetski zvezi. Čeprav so goljufije uporabljali že tudi med obema svetovnima vojnama, nikdar niso dosegle takšnega obsega ali popolnosti kot v primeru Romunije in še posebej zalivske vojne, ko je ponovno bil njihov cilj zbuditi, zmanjšati ali usmeriti odziv javnosti. Podobno so najbrž filmi Coste Gavrasi imeli večji vpliv na mednarodno javnost kot gola časniška poročila ali komentarji o dogodkih v Grčiji za časa hunte ali v Stalinqvi Sovjetski zvezi.

Kar povzroči, da danes tako težko prenašamo vizualno predstavitev nasilja velikih razsežnosti (v vojni na primer), sta nesmiselno nasilje nad soljudmi ter zavest, da je mučitelj na neki način hkrati (a seveda z drugega stališča) tudi žrtev – namreč žrtev voditelja, ki ga je premamil ali prisilil v boj, ali pa vere ali nacionalizma.

Najočitnejše primere umetniške predstavitve nasilja najdemo v vizualnih umetnostih. Dela Goye, motivi iz antike ali renesanse, ki upodabljajo ljudi, ki jim je zavladal bes ali so postali žrtve drugih oblik nasilnega dejanja, »ujamejo trenutek«, če prafraziram Lyotarda, ko govori o sublimnem in avantgardi. Sublimno je kategorija, ki najbolje zapopade umetniško upodobitev nasilja. Slike iz 19. stoletja, ki upodabljajo boje za nacionalno osvoboditev in podobno, so le redkokdaj emocionalno učinkovite; le redkokdaj zbudijo v nas občutek identifikacije. Bolj so svojevrstna tihožitja, ki nas pustijo hladna. Nasprotno pa upodobitve *konkretnih* ljudi dosežejo povsem drugačen učinek. Vzemimo

na primer sliko Mihály Dobozi in njegova žena madžarskega slikarja Bertalana Székelyja (1835–1910), ki upodablja moža, ki se pripravlja, da bo zaklal svojo ženo, medtem ko vidimo v ozadju prihajajoče Turke. Slika s samo implikacijo (bolje je, da mož ubije svojo ženo, kot da dovoli Turkom, da jo posilijo in mučijo) podaja umetniški in estetski učinek. S tem nočem trditi, da je ravnokar omenjena slika veliko umetniško delo, ampak da je umetnik izbral motiv ter uporabil postopke, ki nam omogočajo, da gledamo njegovo delo kot umetniško upodobitev nakazanega nasilja (njeno »če – potem« zaporedje), ki je tudi glavni način, na katerega umetniki upodabljajo nasilje, da bi dosegli estetski učinek. Kot sem že omenil, je ta učinek pogosto zbudil občutek sublimnega ali vzvišenega, kajti tudi nasilje je podobno temu, kar je Kant trdil o sublimnem: veliko je prek vseh primerjav.⁵

Nasilja ne moremo umetniško prikazati kot lepo. Lahko je predstavljeno le kot sublimno. Kaj to pomeni, je razvidno, če se vrnem k opisani sliki madžarskega slikarja ali h Goyevim slikam. Toda kako zadeva to modernistična dela? Mejni primer med tradicionalno ali realistično in avantgardno upodobitvijo nasilja na platnu bi lahko bil Upor v galeriji Umberta Boccionija iz leta 1910, kjer vidimo množico, ki se preriva pred galerijo. Poteze čopiča, ki so dobro zaznavne na sliki, naj bi po Boccionijevem lastnem mnenju sugerirale nasilje in agresivnost množice. Isti občutek, čeprav v abstraktnější obliki, doživimo, če gledamo slike drugega futurističnega slikarja, namreč Giacoma Balle, na primer njegovo serijo slik Abstraktna hitrost iz leta 1913 ipd. Veliko futurističnih slik, naj si bodo iz Italije, Rusije ali od drugod, izraža isto nasilje in silo dinamične moči, ki jo čutimo v upodobljenih gibanjih in predmetih.

Kasnejši action painting Jacksona Pollocka bi lahko razložili kot obliko nasilja, čeprav bi to najbrž pomenilo, da gremo v svojih interpretacijah že predaleč. Vsekakor pa nekatera dela, performance ali happeningi, ki so jih izvedli v šestdesetih, sedemdesetih in tudi devetdesetih letih, izkazujejo isto nasilje kot njegove zgodnje in tradicionalnejše upodobitve.⁶

Ne glede na to, kako je nasilje predstavljeno v umetniškem delu, je vedno le sublimno, ne pa tudi lepo. Kolikor bi hotelo biti lepo, bi postalo petrificirano, »mrtvo« – saj bi bilo estetizirano do tolikšne mere, da bi izgubilo svoj dinamični značaj. Mar lahko potem rečemo, da je nasilje estetsko? Očitno ne, saj je estetsko pogosto istoznačno z lepim. Seveda pa kolikor pod estetskim razumemo tudi sublimno (in za to obstajajo dobri razlogi), potem ni razloga, da se s takšno sodbo ne bi strinjali. Vsekakor je nasilje lahko umetniško, toda le toliko časa, dokler ohrani razdaljo, ki jo vzpostavi pogled in ki je značilna tudi za različne vrste fikcije in sploh doživljanja umetnosti.

⁵ Prim. Kantovo Kritiko presodne moči, § 89 et passim.

⁶ Pri tem imam v mislih npr. dela Güntherja Brusa ali Hermanna Nitscha. Prvi je izvedel samorazrezanje z britvicami kot del umetniškega performancea ter tako uporabil lastno telo kot predmet nasilja, drugi pa je uporabil dele teles ter telesne tekočine, da bi dosegel podoben učinek. Takšne skrajne oblike ter zanikanje vsakršnega javnega okusa (ali pa ravno računanje na povsem določen javni odziv) služijo za to, da bi dosegli umetniški odziv (če že ne ravno tudi estetskega). V tem smislu lahko nasilje služi kot rezervoar umetniških dejanj ter se v tem pogledu prav nič ne razlikuje od drugih človeških dejavnosti in dejanj.

Še nekaj o odnosu nasilja in literature. V literaturi nasilje ne igra pomembnejše vloge, kajti nasilje – v resničnosti ali doživeto prek fikcijske predstavitve – temelji na presenečenju, na dinamiki, na trenutku ter bliskovitem dejanju nasilneža, žrtve nasilja in možne publike. V literaturi nam postopek, po katerem sledimo zgodbi, zapletu ali prikazanim dogodkom, preprečuje, da bi doživeli občutek in razpoloženje, ki bi ga povezali z nasiljem.

Iz povedanega izhaja, da so vizualni mediji glavno sredstvo za predstavitev oziroma upodobitev nasilja v umetniški in neumetniški obliki. V tem drugem primeru se nasilje na videz nanaša na resnične dogodke. Seveda se lahko vprašamo, zakaj nam je bilo nasilje predstavljeno ali, nasprotno, zakaj nam je bilo prikrito. S tem vprašanjem stopamo na dosti širše področje, kot bi se ga želel na tem mestu lotiti; zadevajo odnose med množičnimi mediji (predvsem televizijo) in publiko ter med njo in množično kulturo in industrijo zabave.

Nasilje postaja vedno bolj neumetniški pojav ter del občega človeškega trpljenja. Dokler je bilo nasilje upodobljeno (kot v primeru madžarskega slikarja) na umetniški način ali zato, da bi umetnik izrazil osebno izpoved ali da bi dosegel kak drug smoter – politični, narodnobudniški ipd. – toliko časa samo po sebi ni imelo večje teže: njegove razsežnosti v vsakdanjem življenju so bile znosne. Ko je postalo potrebno v tem istem življenju nasilje zakriti in ga predstaviti kot kirurško eliminacijo nasprotnika, je postalo eksistencialno vprašanje. Ker se je še v nedavni preteklosti zdelo, da bo prihodnost tako rekoč brez nasilja oziroma da se bo to zmanjševalo, je šok, ki ga doživljamo, ko vidimo, da je nasilja v resnici neprimerno več kot kdaj po drugi svetovni vojni, povzročil, da je iz umetnosti zvečine izginilo: v dejanskem življenju je nasilja toliko, da je njegova umetniška upodobitev onemogočena oziroma nepotrebna in odveč. (Seveda pa je to, kaj razumemo pod nasiljem, do neke mere relativno. Zato najbrž ni naključje, da prihaja na primer Hermann Nitsch, ki uporablja pri svojih performaceih kri, raztelešenja ipd., iz drugače zelo mirne in urejene Avstrije, kjer nasilje še vedno lahko ima umetniški učinek in kjer je podoben provokativni učinek težko doseči z drugimi sredstvi.)

Ko bo nasilje znova igralo predvsem vlogo motiva v umetnosti, bo to najbrž pomenilo, da se je njegova količina in s tem vloga v vsakdanjem življenju zmanjšala na znosnejšo mero.

Slovensko društvo za estetiko je od 6. do 8. maja 1993 v Ljubljani priredilo svoj vsakoletni mednarodni kolokvij, ki je bil tokrat posvečen Estetiki in nasilju. Osrednje teme, ki naj bi jih v svojih prispevkih predstavili udeleženci, so bile odnos med estetiko, umetnostjo in nasiljem, medijska prezentacija nasilja, estetizacija vojne, etični in eksistencialni problemi, povezani z nasiljem, njihov odnos do umetnosti ter umetniška predstavitev teh tem.

V reviji objavljamo nekaj redigiranih prispevkov s kolokvija.

ZLO V ESTETIKI

V svoji knjigi *De Civitate Dei Contra Paganos* je sveti Avguštín odrešenje postavil na mesto smotra božanske zgodovine in po tej poti uvedel upanje v tostranski, družbeni in politični svet (*civitas terena*), ki bi sicer ostal brez končnega smotra in ne bi kazal nikakršnega znaka, da mu pripada vzvišeni pomen.¹ Sveti Avguštín sicer ni verjel, da imajo pozemski zgodovinski dogodki, kakršna je bila katastrofa in tragedija razrušenja Rima (za njegovega življenja se je pripetilo, da je Alarik leta 410 vdrl v nekdanjo prestolnico znanega sveta), kakršenkoli simbolni pomen, važen za zgodovino upanja. Toda njegovo zadržanje ni moglo preprečiti dovolj razširjenega prepričanja, da se bo dokončno odrešenje najavilo z določenimi znaki tudi v pozemski zgodovini. Sicer pa je tudi svetega Avguština samega kljub njegovi asketski ljubezni do Boga po lastnem priznanju neprestano skušal močni izziv lepe in umetniške čutnosti.² *Res gestae*, zgodovina kot sosledica brezsmiselnih dogodkov, se je v pojmovanjih mnogih naslednikov in tudi v ljudskem verovanju pretvorila v pomenljiv in osmišljen potek, v katerem je upanje vseksozi navzoče. Tak pogled pa je moral položiti račune o tem, zakaj je Zlo v zgodovini doma in kakšen je njegov odrešenijski smisel.

V vprašanje, zakaj zlo obstaja, se ne bomo globlje spuščali, vendar je treba omeniti, da je že pri enem od prvih filozofskih srečanj z zlom morala filozofiji priti na pomoč estetika. Rekonstrukcija Plotinovih *Enead* je namreč pokazala, da je bilo njegovo besedilo o lepem kronološko in propedevtično na prvem mestu in da je pri naslednjem koraku, ko je uvedel lepoto duha kot višjo stopnjo, prišel do ostre kritike gnostikov, ki so trdili, da sta Stvarnik in njegovo Stvarstvo nekaj po lastnem bistvu – zlega.³ Na tem mestu je Plotin uporabil idejo estetskega v pomenu čutne harmonije kot dokaz, s katerim je zavrnil zaničevanje čutnega sveta kot sveta Zla, ker je njegova čutna skladnost (lepota) tako rekoč markacija na poti k Dobremu in znak njegove neizpodbitne pričujočnosti.

Z razpravo o vzrokih za obstoj zla in smotrom njegove prisotnosti v svetu je povezano tudi prepričanje, da pripada zlu skrivnostna čutna lepota, ki se ji ni mogoče upreti. Če je Dobro po pojmovanju nekaterih zagotovo tudi Lepo, je Zlo po pojmovanju drugih zagotovo tudi Zalo.

Zamisel zgodovinskega upanja in odrešenijskega cilja je privzela nov pomen v renesansi, ko je bil človek okronan za središče stvarstva, tostranstvo pa dojeto kot človekovo dvorišče in igrišče. Kot slovi Leonardov izrek: »L'uomo e modello dello mondo. – Človek je vzor sveta«. Leta 1487 so v rimu pripravili mednarodni kolokvij filozofov in Giovanni Pico della Mirandola je nastopil z uvodnim nagovorom pod naslovom *De hominis dignitate* – O človekovem dostojanstvu.⁴ Zatrdil je, da ima vsaka stvar svojo lastno naravo, in ta določa njeno dejavnost, medtem ko človek v svoji lastni naravi nima nikakršne določitve. Človek je,

kar naredi iz sebe – človek je samemu sebi oče, človeško bitje je rezultat svojega lastnega projekta in človekova svoboda je taka, da zmore postati, kar hoče. Njegovi najboljši zmožnosti za to samoizdelovanje pa sta ljubezen in volja. Še dlje od Pica della Mirandole je šel Francesco da Diacetto, ki je menil, da je svet priličen človeku, torej vnaprej narejen tako, da ustreza človekovi volji in človekovi ljubezni. In notranji ustroj univerzuma kot igrišča človekovih zmožnosti se spet izraža kot lepota sveta, pri čemer je ta lepota cvet, ki raste iz dobre narave. In kadar lepota učinkuje najbolje, ji pritiče nekaj nežnega in prikupnega, čemur se reče 'grazia'. Baudelairovo Cvetje zla bi bilo lahko tudi polemični odziv na optimizem, ki je že od renesanse utemeljen v predestinirani lepoti sveta. Estetske kvalitete sveta tu pričajo, da je svet prirejen človeški rabi in da je človekova uporaba sveta hkrati v dobro stvarstva, za povrh pa še, da je človeštvo ves čas na poti k odrešenju že na tem svetu – v tostranstvu. Čutni svet, ki izpričuje lepoto, je igrišče, na katerem bo človeštvo doseglo svoje odrešenje. Lepota pa je cvet, ki raste iz dobrega, in to pomeni, da človekova sposobnost, da uživa v lepoti in da tudi sam ustvarja lepe predmete, dokazuje njegovo moralno, za odrešitev zmožno bistvo.

Toda tu je nova čer: če svet razsvetljuje lepota in je lepota znak dobrega bistva stvarstva ali vsaj 'promesse de bonheur' (Stendhal)⁵, in če je svet prežet z upanjem, in če je človek sam svoj projekt, usmerjen k zemeljskemu odrešenju kot dejanskemu cilju vsega tega upanja – kako je potem mogoče, da smo sposobni uživati v Zlu? Avguštin je skušal na to vprašanje odgovoriti v tretji knjigi Izpovedi⁶ in si razložil, da lahko, kadar gre za namišljeno in umetniško oblikovano bolečino, svoje uživanje v bolečini drugih upravičimo, ne moremo pa bolečine ljubiti, saj bi to pomenilo, da želimo nekomu trpljenje samo zato, da bi dobili priložnost za razkazovanje lastnega sočutja. Saj njegov odgovor lahko ocenimo kot naiven, toda kot bomo videli kasneje, modernizem ni zmozel spraviti skupaj česa boljšega.

Kakorkoli že obračamo odgovore na vprašanje, zakaj sta nam bolečina in zlo pod določenimi pogoji in v okoliščinah, ki jih oblikuje umetniška ustvarjalnost, v užitek, je to izvirno estetski problem. Pri tem kaže ves čas imeti v mislih, da estetika kot posebna disciplina ni nastala v francoski ali angleški razsvetljenski šoli, ampak v Nemčiji. Tam je bil estetika prvič omenjena in nato razvita

¹ Sveti Avrelij Avguštin, O državi božjoj. De civitate Dei. Latinsko-hrvatski izbor, Krščanska sadašnjost, Zagreb 1982 (Krščanski klasici 7); o navedeni problematiki glej tudi Karl Löwith, Weltgeschichte und Heilsgeschehen. Die Theologischen Voraussetzungen der Geschichtsphilosophie, 1953 (shr. prevod Svjetska povijest i dogadjanje spasa, August Cesarec in Svijetlost, Zagreb in Sarajevo 1990).

² Umberto Eco, Art and Beauty in the Middle Ages, Yale University Press, New Haven/London 1986, str. 5/6.

³ Plotin, Eneade, NIRO Književne novine, Beograd 1984, v petih knjigah.

⁴ Eugenio Garin, Italijanski humanizam, Književna zajednica, Novi Sad 1988, str. 126–128; glej tudi Eugenio Garin, Spisi o humanizmu in renesansi, Studia Humanitatis, Ljubljana 1993, str. 138–174.

⁵ Stendhal, O ljubezni, Cankarjeva založba, Ljubljana 1871, str. 29.

⁶ Sveti Avguštin, Izpovedi, Mohorjeva družba, Celje 1978, str. 41–43 (III. 2).

v samostojno filozofsko disciplino v okviru šole, ki je trdila, da živimo v najboljšem možnem izmed vseh svetov.⁷ Celo v kasnejši Kantovi, od Wolffove šole že razmejeni različici je estetika še vedno prvi del odgovora na vprašanje, na kaj lahko upam – torej je disciplina upanja na boljše. Estetika se ni rodila kot filozofija umetnosti ali kot znanost o lepoti. Njen izvirni in temeljni pojem, pojem 'estetskega', postavlja čutno, lepo in umetniško hkrati v tisto sosledico, s katero se z razsvetljenskimi motivi in metodami uvajata estetski moment upanja (lepota je obet odrešenja, čutna lepota je obet tostranskega odrešenja, umetniška lepota pa obet človekove zmoglosti, da se odreši) in teleološki moment moralnega dokaza za obstoj Boga (smotrnost dogajanj v naravi in s človekom, ki jo potrjujejo estetski in zgodovinski znaki entuziazma, dokazuje obstoj božanskega odrešitvenega načrta).

Dva pristopa razlagata naše uživanje v bolečini in žalosti, in razlaga učinkov tragedije je nastarejša in še vedno aktualna estetska dilema. Razlage kategorije sublimnega kot drugi pristop so še vedno bolj ali manj podcenjene in nerazumljene, čeprav se je v postmoderizmu po dolgih desetletjih obnovilo zanimanje za sublimno kot estetsko kategorijo iz začetkov modernizma.

Aristotelova katarza je tema, ki bi se ji bilo treba izogniti v širokem loku, tako kot se izogneš razigrani družbi za šankom, če hočeš priti zgodaj domov. Kljub temu pa naj omenim, da je najverjetnejše razumevanje začetnega pomena povezano s kultom, v katerega je bilo zaobjeti vse gledališko dogajanje in ki je vključeval tudi očiščevalni ritual prvega dne kulturnih svečanosti. Kajetan Gantar v svoji študiji o katarzi poudarja, da sicer obstajajo tri smeri interpretacije: moralna ali didaktična, medicinska in noetična.⁸

David Hume je skušal razložiti, zakaj se pri tragediji bolečina sprevrača v radost, s pomočjo posebne moči estetske funkcije, ali kot ji sam pravi, posebne moči zgovornosti pri reprezentiranju dogodkov. Na ta način je nelagodje zaradi melanholičnih strasti, ki jih povzroča zrenje zla in bolečine, premagano in izbrisano z nečim močnejšim, kar pripada povsem nasprotni zvrsti čustev. Še več: vzgib strasti se spremeni v ugodje in odpre zapornice radosti, ki jo zgovornost spodbuja v naši duši. Hume je zavrgel vsako možnost kakih zlih motivov, ki bi jim lahko vsaj deloma pripisali odgovornost za naše uživanje, kar bi sicer pripeljalo do ugotovitve, da smo zmožni uživati v dejanskem zlu. Estetsko fikcijo je potreboval, ker mu je uživanje v Zlu kot možno razlago onemogočala moralna filozofija: »Vsa človeška vrsta je tako zelo priličena načelu dobrega, da že iz našega naravnega človekoljubja, kadar ga le ne sprevernejo interes ali maščevalnost ali zavist, izhaja, da dajemo prednost družbeni sreči in odtod vrlini, in ne njunim nasprotjem. Absolutno, neizzvano, nezainteresirano zlo najbrž ni nikdar našlo lastnega prostora v kakih človeških prsih; in če ga je, je moralo sprevreči vse moralno čustvovanje in vse čutenje do človeštva.«⁹ Humova interpretacija sloni na predpostavki, da je estetska funkcija najmočnejša funkcija v vsakem možnem diskurzu, in da nam je vsem lastno od narave dano človekoljubje kot neizzvano in nezainteresirano nagnjenje do človeške skupnosti.

Drugi omenjeni pristop k uživanju v zlu je spremenil svoj značaj, ko je v začetku osemnajstega stoletja preplaval Kanal. Sublimno se je iz elegantnega okusa »je-ne-sais-quoi«, ki je ganilo občinstvo »honnêtes-hommes« z zbujanjem njihovega »esprija«, sprevrglo v radostno uživanje v grozi, mraku, bolečini in

smrti. Burkova Filozofska preiskava izvora naših idej sublimnega in lepega nas prepričuje, da se večina idej, ki lahko naredijo na nas močan vtis, da spraviti na skupni imenovalc samoohranitve ali družbenosti. Sublimno je povezano s samoohranitvijo: »Karkoli je na karkšenkoli način primerno, da zbudi ideje bolečine ali nevarnosti, torej tisto, kar je na kakršenkoli način strašno ali je povezano z grozljivimi predmeti ali deluje na način, ki je analogen grozi, je izvor sublimnega; potemtakoem proizvaja najmočnejše čustvo, ki ga je naš duh sposoben čutiti.«¹⁰ Ogrožujoča neizogibnost smrti obenem z našo voljo po samoohranitvi, ki je obsojena, da bo prej ali slej poražena, je vir sublimne radosti, kadar sta nevarnost ali bolečina odmaknjeni ali na kak način modificirani. Sublimna radost je nekaj povsem drugačnega od zadovoljstva, povezanega z lepim, ki črpa svojo veliko bolj udomačeno moč iz naše naklonjenosti do družbe in skupnosti. V časih, ko je tragedija lahko pomenila samo še »Trauerspiel«¹¹, je dal Burke ideji sublimnega pridih tragične usodnosti človeškega bivanja.

Če končamo ta del razmišljanja, lahko ugotovimo, da se je filozofija sprva lotevala zla s pomočjo čutne in moralne Lepote, kasneje, ko je človek nastopil kot osišče stvarstva, pa je bila tej argumentaciji dodana še njegova sposobnost, da sam ustvarja lepoto.

Kar pa se tiče radosti, ki jo najdemo v zlu, so jo skušali sprva tolmačiti tako, da so jo bolj ali manj prevedli v umetniško ali estetsko in torej fiktivno uživanje in ga razlagali kot del skorajda magičnega očiščenja človeške duše. Ko pa je umetnost prenehala igrati predvsem vlogo udeleženca pri religioznem kultu, se je našla nova razlaga v izredni moči estetske funkcije, identificirane v diskurzu oziroma elokvenci, ki ji stoji ob strani še naše čutenje za skupnost, tj. sočutje. Tovrstne teorije so skušale begajoča dejstva spraviti v skupen okvir razlage z namenom, da bi človeško bitje lahko kljub tem dejstvom obveljalo za sposobno neskončnega moralnega napredka in da bi estetsko funkcijo uvedli kot priročen pomočnik pri razkrivanju teh zmožnosti in njihovem oblikovanju v dejavne družbene in politične sile.

⁷ Ernst Cassirer, *The Philosophy of the Enlightenment*, Princeton University Press, Princeton 1979 (izvirnik 1932), str. 331–332.

⁸ Kajetan Gantar, *Antična poetika* (Literarni leksikon 26), Državna založba Slovenije, Ljubljana 1985, str. 91 (poglavje o katarzi, str. 85–101).

⁹ David Hume, *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*, Reprinted from the Edition of 1777, Felix Meiner, Leipzig 1913 (Bibliotheca Philosophorum vol. VII), str. 62; o moči umetnosti glej tudi predhodno razpravljanje na str. 56–62, nasploh pa je pri Humu značilno, da takorekoč vsa načela morale izpelje s pomočjo estetskega argumentiranja.

¹⁰ Edmund Burke, *A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful*, Basil Blackwell, London 1967, str. 39.

¹¹ Walter Benjamin, *Ursprung des Deutschen Trauerspiels*, Gesammelte Schriften I, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1978 (2. izdaja); shr. prevod Porijeklo njemačke žalobne igre, Veselin Masleša, Sarajevo 1989; o tem razpravlja tudi Rolf Tiedemann v knjigi *Studien zur Philosophie Walter Benjamins*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1973, str. 94–95, in iz Benjanima navaja »das bloße Faktum, dass die moderne Bühne keine Tragödie, die in der Griechen ahnelt, aufweist.«

Stopimo zdaj k začetku zgodbe, ki jo pripoveduje Terry Eagleton v zadnjem poglavju svoje Ideologije estetskega. Pod naslovom Od polisa do postmodernizma nam najprej pove pripoved o družbi v preteklosti, ko je bilo vse še varno in prepleteno: spoznavno, etično-politično in estetsko. Potem pa v ta rajski vrt pride kača, in »tri velika področja zgodovinskega življenja – znanje, politika, želja – se ločijo eno od drugega; vsako postane specializirano, avtonomno, zapečaten v svoj lastni prostor«. ¹² Moralno in estetsko postaneta avtonomni področji in umetnost začne veljati za smoter sama sebi, ker »bi ji še vedno stežka pripisali kak drug smoter«. ¹³ Eagletonova zgodba je zgodba o modernizmu, ki se jo da na tak način povedati šele v času postmodernizma, v času krize. Eagleton je preveč marksist, da bi bil sposoben uživati v razpravi o modernizmu in postmodernizmu zaradi razprave same, kljub temu pa mora priznati, da moramo opustiti površen optimizem (in to ga verjetno tudi uvršča med postmarksiste, kajti kakšen bi bil sicer marksizem, ki od umetnosti ne terja optimizma in spodbude?). In tako se mora tudi Eagleton zaleteti v problem zla: »Zlo ni kar preprosto stvar nemoralnosti, ampak je dejavna sadistična radost nad človeško bedo in razkrojem, ki se očitno zadovoljuje s tovrstno destruktivnostjo zaradi nje same.« ¹⁴ Privošči si trditev, da je taka vrsta zla sicer izjemno redek pojav (in tako spet enkrat dokaže, da je Anglija otok), ne more pa zamolčati, da je tako zlo neprijetno sorodno estetskemu. Zvezo najde v samozanašajočem se značaju, lastnemu zlu in estetiki, ker je koristoljubje obema tuje. Uživanja v človeški mizeriji, ki ga je sicer sprva omenil, pa ne pojasnjuje v jeziku estetike. Njegova rešitev stiske modernega časa je, da je treba prenoviti, a vendar obvarovati diskurze resnice, svobode in subjektivnosti. Obogati naj jih priznanje drugačnosti in avtonomije. Kaj pa estetsko? »Pri sledenju temu političnemu cilju je najti pomene in vrednote, zakoreninjene v traciji estetskega, ki so življenjsko pomembni, pa tudi drugi, ki jih je treba priklicati in preseči.« ¹⁵ Zdi se nam, da bi Eagleton rad popeljal estetsko skozi neke vrste očiščevanje, da bi po tem še naprej lahko pričalo o racionalnosti razuma, o zdravilni moči resnice, o moralni podstati svobode in o sočustvujočem bistvu subjektivnosti.

Preden si dovolimo slediti mu, bo treba povedati še kako zgodbo o zlu v estetskem.

Edmund Burke je polemiziral s Humovo tezo o tragediji, in če bi bil še danes živ, se tudi z Eagletonom ne bi strinjal. Omenili smo že Burkovo teorijo sublimnega, in temu je treba dodati njegovo prepričanje, da je umetnost (sam je uporabljal izraz elegantne ali prijetne umetnosti) zasnovana na človekovi prirojeni težnji po posnemanju. Nikdar pa ne bi soglašal s tistimi, ki so pripisali umetniškemu delu večjo vplivno moč kot tistemu (stvari ali dogajanju), kar posnema. »Izberite dan, ko bodo nastopali z najbolj sublimno in čustva zbujajočo tragedijo, kar jih je; vzemite najpriljubljenjše igralce; ne stiskajte z denarjem pri sceni in dekoracijah; spravite skupaj največje napore poezije, slikarstva in glasbe; ko pa boste zbrali svoje občinstvo, natančno v trenutku, ko je njihov duh poln pričakovanja, naj se sporoči, da je državni zločinec visokega porekla pravkar na tem, da ga usmrtijo na bližnjem trgu; izpraznjeno gledališče vam bo v trenutku pokazalo primerjalno slabost posnemovalnih umetnosti in razglasilo triumf dejanskega sočustvovanja.« ¹⁶ To je zelo važna

primerjava. Če namreč umetnost ni tako mogočna, kot menijo Hume in drugi, potem tudi ne more biti, niti če je na določen način zla, dejansko odgovorna za realni obstoj zla (ali dobrega, če hočete). Burke pa tudi ni dovolil take interpretacije uživanja v tragediji ali v sublimnem, ki bi pripeljala moralno zavračajoče sodbe, češ da gre za nekaj zlega ali sprevrženega. To, da moramo biti za tako uživanje sami izven neposredne nevarnosti, je nujen pogoj, da lahko občutimo radost, toda nikakor ni tudi vzrok za našo radost. Užitek povzroča sočustvovanje z drugimi, ki jih pestijo nesreče, bolečine in zlo – naša socialna benevolenca.

Potem ko smo previharili postmoderne razprave o domnevno totalitarnem značaju avantgardne umetnosti (ki ji povsem ustrezajo tudi Lukàcsove razprave o dekadentnem značaju ekspresionizma¹⁷ ali razprave Plehanova o dekadentnem značaju modernizma,¹⁸ sem se še prej pripravljen strinjati z Burkom, da umetniške oblike estetske funkcije pač ne morej biti odgovorne za to, kar posnemajo ali prikazujejo – niti za to ne, za kar se sicer same zavzemajo, ker je pač stvarnost vedno močnejša od njih in njihovega vpliva. Po drugi plati pa vendarle dvomim, da bi se dalo pojasniti radost, ki jo občutimo ob bolečini in stiskah drugih; kar s preprostim sočustvovanjem kot izrazom neizpodbitne dobre narave človeškega bitja ali vsaj njegove nujne naklonjenosti dobremu. In tu je čas, da povemo tretjo zgodbo.

Bilo je leta 1989, dvesto let po francoski revoluciji, ko so redko razstavljanemu in nikdar več popularnemu slikarju Jacques-Louisu Davidu pripravili retrospektivo v Louvru in Versaillesu in zbrali celo mednarodni kolokvij o umetnikovem življenju in slikarstvu. Marca 1990 je v Artnews William Feaver napadel razstavo, ker »so namenoma prezrli ključno točko dokaza o nasprot-nem«, namreč o tem, da David ni bil brez napak, kot so ga hoteli z retrospektivo prikazati. In kaj je bila njegova napaka? »Odločitev, da umetnika predstavijo kot brezmadežnega, kakršni so tudi njegovi heroji, je pomenila, da so kljub čez 240 razstavljenim delom na dveh razstavnih mestih prezrli dva najbolj fascinantna vidika njegovih dosežkov. Samo v spremnem, 656 strani debelem katalogu smo lahko videli Davidovo risbo, eno iz serije, ki jo je naročil Komite javne blaginje, leta 1793, ki kaže britansko vlado v vlogi hudiča, ta pa ima namesto riti obraz Jurija Tretjega, špricaočega smrt in pogubo na svoje nesrečne podanike. Še pomembneje pa je, da niti v katalogu ni najti sledu o podobi, ki jo tradicionalno (in prepričljivo) pripisujejo Davidu, in to je risba

¹² Terry Eagleton, *The Ideology of the Aesthetic*, Basil Blackwell, London 1990, str. 366–367.

¹³ Terry Eagleton, l.c., str. 367.

¹⁴ Terry Eagleton, l.c., str. 412.

¹⁵ Terry Eagleton, l.c., str. 415.

¹⁶ Edmund Burke, l.c., str. 37.

¹⁷ Lukàcsovo vlogo najbolj vidimo sredi razprave z Blochom in drugimi, glej *Die Expressionismus Debatte, Materialien zur eine marxistischen Realismuskonzeption*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1973.

¹⁸ G. V. Plehanov, *Umetnost in literatura I/II*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1951; glej zlasti »Umetnost in družbeno življenje«, str. 220–285 (predavanje iz novembra 1912 v Liègeu in Parizu).

Marije Antoinette na poti pod giljotino. V uradni zbirki slikarjevih položenih nastopov je slika, skoroda karikatura, enkratna po svojem neposrednem odnosu do dogodkov. Francozi je niso šteli za vredno, da se pojavi, in nikjer tudi ni omenjena.¹⁹

Ne bomo razpravljali o Davidovih karikaturah zoper Britanijo in njenega suverena (razlogi za to so, upam, očitni). Res pa ni samo to, da je David napravil risbo Marie Antoinette, medtem ko je šla svojo pot pod njegovim oknom giljotini naproti. Res je tudi, da je bil slikar in poslanec konventa sočasno globoko vpleten v proces preiskovanja in izpraševanja vse kraljeve družine z otroki vred in da je ponosno glasoval za kraljevo smrt. Nobenega dvoma ni, da je bil toliko vpleten v revolucijo, da si je želel Antoinettine usmrtitve, in tega, da se z obličja zemlje izbriše kraljeva družina. Prav tako ni dvoma, da je temeljito spremenil svoje prepričanje, potem ko je padel Robespierre z jakobinizmom vred. Tedaj je v sebi odkril, da je samo ponižen slikar, ne pa politik, ki bi stremel k spremembi toka zgodovine. Zato ga ne obtožuje le Feaver, ampak tudi Luc de Nanteuil,²⁰ da njegova risba ne izraža nikakršnega usmiljenja, četudi ga mi kot dvesto let starejši »mrliški ogledniki« občutimo.

Dejansko je David narisal kraljico tâko, kot je bila v trenutku svojega soočenja s smrtjo: državljanka Marija Antoinetta, brezzoba, uboga, brez lasulje in plemiške veličine. Narisal je realnost, ki ji Burke pripisuje večjo moč od vsake fikcije: portret znamenite in plemenite ženske, preden ji bodo odrezali glavo. Pri tem se ne bom spuščal v globlje moralne teme. Povejmo le, da danes vsak novinar, vsak reporter, vsak videast, ki spremlja dogodke in ljudi z namenom, da bi naletel na kaj zanimivega in fascinantnega, počne natanko to: skuša ujeti realnost, ki je močnejša od vsake fikcije, in jo preleviti v dokumentarno-dokumentirano fikcijo. Ob pogledu nanjo ne občutimo, da nas brutalnost življenja neposredno ogroža, marveč naj bi občutili sočutje. Davidov problem je iskati nekje drugje, ne v tej risbi: v njegovi popolni predanosti revolucionarnemu radikalizmu. Specifično umetniškega zla, nameč da je pomagal pri delu komiteja javne varnosti samo zato, da bi dobil priložnost videti in narisati Marijo Antoinetto s svojega okna, bi ga težko obtožili. Morebiti je stvar celo obratna: njegovo risbo bi lahko pojasnili, še zlasti ob Umorjenem Maratu, kot začetek antitetičnega, alternativnega heroizma in antiheroizma ali pa celo (če vzamemo globoko metaforo ali celo alegorijo moškega in ženskega načela v osemnajstem stoletju zares) kot spremembo načela od moškega (sublimnega) k ženskemu (ljubezen), od Thanatosa k Erosu, od radikalnega perfekcionizma k avtonomiji umetnosti.

Nimam namena razglablјati o zlu kot takem, ampak le določiti, ali se da govoriti o zlu v estetiki, in pokazati, da je v kontekstu modernizma lepota tudi sij dobrega, medtem ko so estetske zmožnosti človeškega bitja in estetska funkcija njegovih umetnin dojete tudi kot prodor k realizaciji človeškega napredka k dobri naravi, dobri družbi in moralni popolnosti.

Modernost raste iz ideje, da človeštvo nima naprej danega bistva in da smo zategadelj lahko to, kar hočemo postati. Kant je povsem dojel posledice takega stališča, ko je razpravljal o obstoju radikalnega Zla, ki ni posledica izvirnega greha ali naše v temelju zle narave, ampak nujna možnost, ki jo ustvarja naša svoboda.²¹ To možnost opisuje kot izbiro takih moralnih maksim

za lastno ravnanje, ki so zoperstavljene zakonom dolžnosti. Danes se nam zdi bliže, da iščemo razloge radikalnega Zla v njegovem razločevanju med entuziazmom in fanatizmom, njegovo sodobno fenomenologijo pa vidimo v naši lastni sodobni nezmožnosti, da bi z resnično gotovostjo še lahko stavili na tak razloček.

Zapišimo torej tri sklepe tega verjetno prepovršnega, a morebiti ne tudi lahkotnega eseja.

Prvič. Estetika ni sposobna pričati proti obstoju bistvenega in temeljnega Zla v svetu s pomočjo dokazovanja, ki bi šlo v prid metafizični lepoti stvarstva, ali – kot je rekel Umberto Eco o našem razmerju do mentalitete ljudi srednjega veka, »lepota, ki je bila čisto intelegibilna, lepota moralne harmonije in metafizičnega sijaja« je »nekaj, kar si lahko danes obnovimo le z najglobljim in naklonjenim razumevanjem njihove mentalitete in senzibilnosti.«²²

Drugič. Bilo je kar nekaj mrmranja o totalitarnem značaju modernizma, ki naj bi mu bila estetika glavni steber opore, in prav tako je bilo slišati tudi pritožbe o estetskem terorizmu. Priznati moramo, da je bila estetika ustanovljena kot pomožna filozofska disciplina napredka in kot eno od pomembnih jamstev za sposobnost človeškega bitja za neskončni napredek. Lepota in umetnost sta bili postavljeni v vlogo utelešenja progresističnega projekta, ki se je radikalno izrazil v eshatologiji lepega, v mesijanizmu umetnosti in v religiji umetnosti. Dvomim pa, da se da estetiki podtakniti vlogo izvirnega zla, torej krivca za neuspeh napredka oziroma za njegovo neutemeljeno povzdigovanje v univerzalno načelo, če seveda nismo intelektualci, ki običajno verjamejo, da so vse stvari odvisne od intelektualnih odločitev, in imajo zato stalno občutek krivde. Radikalno zlo se rojeva iz radikalizma, ne iz estetike.

Tretjič. Zlo v estetiki bi se dalo najti (če upoštevamo anestetiko Wolfganga Welscha)²³ v nezmožnosti estetskega čutenja, v blokiranosti čutnosti in sočustvovanja (v Burkovem pomenu) kot čutenja za Druge in z Drugimi.

V estetiki ni Zla, ne pri Burku ne pri Kantu in tudi ne pri Davidu. Marveč obstaja občutek krivde zaradi anestetske, torej brezčutne »condition humaine« sodobnega človeka, ki ne zmore izkusiti ne katarze ne skupnosti z Drugimi. Estetika bi morala na novo vzpostaviti radost in zadovoljstvo, ljubezen in grozo, estetika naj bi gojila čutenje in čutno sposobnost človeškega rodu. Diskurzom razuma, resnice, svobode in subjektivnosti globoka prenova (Eagleton) ne bo pomagla, če ne pride tudi rekonstrukcije naše zmožnosti, da se sočutno postavimo v položaj Drugih.

¹⁹ William Feaver, David as Goliath, Artnews March 1990, str. 162–165.

²⁰ Luc de Nanteuil, Jacques-Louis David, Thames and Hudson, London 1990 (izvirnik 1985).

²¹ Immanuel Kant, Über das Radikal Böses in der menschliche Natur, Berlinische Monatschriften 19/1972.

²² Umberto Eco, l.c, str. 5.

²³ Wolfgang Welsch, Aesthetisches Denken, Reclam, Stuttgart 1991 (2. izdaja), str. 9–40.

Marija Bergamo

ALI ZMORE GLASBA ODGOVORITI TAKIM ZAHTEVAM?

»Vsaka revolucija je grandiozna simfonija
(Lunačarski, 1926)

Provokativno poudarjena teza iz znanega teksta Glasba in revolucija (1926) Anatolija Lunačarskega povzema v model kompleksna spletnja pričakovanj in zahtev, ki so jih (in jih še danes) pogosto postavljajo pred glasbo. V pričujočem tekstu naj bi rabila za izhodišče dvojnemu premisleku: prvič, kako zmore glasba izpolnjevati tovrstne »zunajglasbene« naloge in drugič, kako naj bi to zmogla prav v simfoniji, eni od »najavtonomnejših« »absolutnih« glasbenih oblik.

K ponazoritvi teoretskih premis naj pripomoreta dva zgleda, dve simfoniji iz štiridesetih let, obe iz žanra t. i. »simfonij vojne«, ki sta tematiko nasilja in kaosa tudi verbalno (po pričevanjih skladateljev) deklarirali za svojo vsebinsko podlago. Zgleda sta (namenoma) izbrana iz dveh različnih glasbno-ideoloških kontekstov: Osmo simfonijo Dmitrija Šostakoviča iz let 1943 in Tretjo simfonijo (Liturgična) Arthurga Honeggerja iz leta 1945/46 sta zastopnici dveh različnih razmerij do »zunajglasbenega« v glasbi; pri prvi sodi socialni in politični angažma k družbenemu programu, ki ga glasba povsem zavestno mora izpolniti in je to tudi pripravljena storiti; pri drugi pa je angažma del intimne opredelitve avtorja in motivacije inicialne ustvarjalne intence. Zanimiva pa je ugotovitev, da so uporabljena sredstva, kompozicijsko tehnična »oborožitev« avtorjev in njuna uspešnost v »tehnološkem« smislu primerljivi; glasbena sredstva izhajajo iz podobnega stilnega in normativnega sistema. Tudi rezultata – kakor nas prepriča že uho in nato tudi analiza strukture – se v bistvu ne razhajata.

Zastavlja se torej vprašanje, ali (in do kod) smemo »zunajglasbeni« angažma, ki sicer jasno in izpričano sodi h glasbi, imeti za resnični, stvarni del njene »čisto glasbene« vsebine. Mnenja med estetiki glasbe so bila, in so še vedno, deljena. Obsežna izvajanja je možno za prvi približek reducirati na naslednji dve nasprotujoči si stališči: zagovorniki estetike glasbeno avtonomnega so pripravljeni zunajglasbeno vsebinskost šteti kot »k stvari sodečo« le tedaj, če zmore na glasbenem organizmu zapustiti analitično dokazljive sledove in se prebiti do njenega (glasbenega) intendiranega smisla; drugače naj bi bila za glasbeno umetnino irelevantna. Druga stran pa ima zunanjo, ideološko ali celo politično motivacijo za nepogrešljivo izhodišče glasbene umetnine in, posledično, njeno zrcaljenje v skladbi za povsem možno, še več: za legitimno in pomembno nalogo glasbe.

Nasprotujoči si stališči pa stojita, vsako na svoji strani, pravzaprav pred istim vprašanjem: kako izpeljati dokazni postopek? Kakor je namreč težko (v našem primeru) tematiko vojne in nasilja dokazati v »čisto glasbeni logiki« neke smiselne glasbene strukture kot obstoječ in oprijemljiv dejavnik, tako je enako težavno v »avtonomni« glasbeni umetnini dokazati, da ne obstaja in da ni del intendiranega glasbenega smisla.

Ugovor, da to vendar ne bi smelo biti tako težavno, bo priklical na pomoč

zgodovino in topose »vojnega« glasbenega žanra, ki so del splošne intelektualne zavesti: od antične Sakadasove ponazoritve Apolonovega boja z zmajem na dvojnem aulosu, preko Jannequinovega slikovitega madrigala *La bataglia di Marignano* in Monteverdijevega *Combattimento di Tancredi e Clorinda* pa različne efektne baročne »bataglie«, ki jih je narekovala in urejala stroga normativnost nauka o afektih. Ustavil se bo gotovo še na Haydnovi 100. (Londonski) simfoniji s podnaslovom »*Militärsymphonie*«, morda celo na delih Mozartovega *Requiema* (na *Dies irae* in reakciji nanj: *Rex tremendae*), prav gotovo pa na Beethovnovi *Eroici*; že tu pa se bo zamislil, saj ta herojsko tematiko verificira kot glasbeno vsebino v povsem drugačnem smislu kot npr. dekorativna in danes skoraj pozabljena uvertura *Wellingtonova zmaga*. Tudi če verige ne nadaljujemo z vrsto romantičnih in novejših opernih in simfoničnih odlomkov s sorodno tematiko, je jasno, da je »vsebinskost« bila vedno nakazana ali poudarjena bodisi s tekstovno podlago, ki je vodila asociacije, ali pa z naslovi, komentarji, napotki za izvajanje, ki so »ponazarjali« intenco ter določali izbor glasbenih sredstev in postopke z njimi. Vendar prav zgledi tega tipa kažejo, da je – v primerih, ko se vojna tematizira na zunanji, dekorativno slikovit in patetičen način, s pomočjo ritmov marša, sinkopirane, »naprej stremeče« melodike in bujnih spreminjanj harmonij v hitrem tempu – ustvarjalni efekt ponavadi majhen. Skladbe tega tipa praviloma ne sodijo med vredne dosežke v opusu svojih avtorjev.

Možna je seveda tudi drugačna, estetskorelevantnejša tematizacija vojne; namreč v smislu »intendirane vsebinskosti« (H. H. Eggebrecht), ki od zunaj posega v obliko in jo motivira, obenem pa je sama prežeta z njo. Se pravi, da interpretiranje oblike, motivirane z zunajglasbeno vsebino, omogoča, da jo precizno poimenujemo, ali drugače, oblika pomaga transformirati nepojmovno v jezikovno oprijemljivo. Oblika in vsebinskost (ki se vzajemno motivirata), sta v takih primerih v dialektičnem razmerju napetosti in obenem zraščeni v celoto, ki fungira v smislu intendirane vsebinskosti.

Glasba pa, ki želi jasno in prepoznavno poudariti in oznaniti svoj družbeni angažma, ima na voljo samostojna sredstva (oblikovna, harmonska, ritmična, melodična, glasbeno gestična, leitmotivična), tudi simbole in analogije. Ves ta aparat se v primeru zavestne funkcionalizacije glasbe, postavlja v službo posredovanja intence. Estetsko tedaj postane funkcija angažmaja. Tudi skladateljski postopki se v tem primeru izbirajo glede na funkcijo. V ospredju je torej načrtovani in zaželeni recepcijski efekt.

Gotovo je njegova učinkovitost (pri glasbi še prav posebej) odvisna od vrste dejavnikov. »Praktično« glasbeno razumevanje sicer operira brez pojmov. Poslušalec ponavadi pri poslušanju vsebinskosti pojmovno ne zazna. Ne zaveda se globlje pomenske organizacije. Poskus strokovne razlage pa nasprotno mora tudi vsebinskost obravnavati enako kot strukturo: mora jo ubesediti in argumentirati.

Peter Faltin¹ zato predlaga ločevanje analitičnega pojma razumevanja

¹ Peter Faltin, *Der Verstehensbegriff im Bereich der Aesthetischen*, v: *Musik und Verstehen* (izd. P. Faltin, H. P. Reinecke), Köln 1973.

glasbe od behaviorističnega. Slednji naj bi pomenil le »ustrezno reagiranje«, čeprav je tudi to možno le, kadar »obvladujemo sistem« toliko, da samo s pomočjo aktivnega izbiranja, razvrščanja, urejanja in iskanja glasbenih povezav zmožni priti do pomena. Ne pa v smislu: ta in ta motiv pomeni to in to (na način besed v govornem jeziku), temveč le: ta in ta motiv ima takšno in takšno funkcijo v celoti.

Estetsko razumevanje glasbe ni direktno. Opira se na pričakovanja. Ta pa temeljijo na verigi izkušenj in modelov, ki smo si jih s časom pridobili, na poznavanje konvence, ki smo jo v procesu učenja spoznali. Pričakovani glasbeni modeli (nekakšen ustrezek pojmom v govornem jeziku) so seveda močno navezani na vse vrste glasbene normativnosti, predvsem pa na »eksemplarne učne metode« (Faltin), ki se opirajo na ponavljajoče se zakonitosti, na opazanje tistega, kar je v glasbi enako, sorodno ali kontrastno, na vrsto pravil, ki se jih naučimo le z »uporabo« (tj. s poslušanjem). Šele ozaveščanje strukture (oz. funkcij melodičnih, harmonskih, ritmičnih in zvočnih prvin v glasbenem organizmu kot celoti) prevaja namreč estetski dražljaj v estetsko (ne racionalno!) razumevanje.

V polju subjektivnega vrednotenja in naknadne funkcionalizacije je torej glasbena vsebinskost lažje dojemljiva kot v ustvarjalnem polju. Pri recepciji namreč sodi proces vnašanja in interpretiranja zunajglasbenih vsebin v glasbo k povsem legitimnim oblikam subjektivnega doživljanja glasbe. Proces subjektiviranja slišane se opira na različne in raznorodne tipe asociacij: od povsem strukturalnih preko zgodovinskih, tistih, ki neposredno izhajajo iz dogodkov, iz življenja, iz narave, do subjektivnih psihičnih stanj in religioznih predočb.

Nasprotno pa t. i. glasbeno avtonomno stališče intendirane vsebinskosti – četudi je v določenih primerih ne zanika – ne želi videti kot bistvenega dejavnika ustvarjalnega procesa. Oblikovani proces naj bi bil zavezan le estetskemu kot kategoriji po sebi, skladateljski postopki naj bi izhajali iz »čisto estetske motivacije« in uporabljena umetnina naj bi ne bila obremenjena s funkcijo, temveč »avtonomna«. Po Carlu Dahlhausu – ki želi jasno ločevati med intenco skladatelja, estetskem značajem skladbe in njeno socialno funkcijo – estetski principi »visoke umetnosti« paralizirajo funkcijo na angažma; vsak politični angažma je po njegovem mnenju nujno navezan na konzervativna kompozicijska sredstva v realizaciji skladbe (»skladatelj pri taki glasbi mora pristati na behavost«).² Nasprotno pa E. H. Flammer meni, da je »možna politična angažirana in kompozicijsko napredna glasba visokega ranga«³ in da se vidika (estetski s kompozicijsko-tehničnim in politični angažma) ne moreta deliti. Medtem, ko je za Dahlhausu ideološki angažma estetsko opravičljiv le, če politična vsebina služi estetskemu cilju (ohranjanje celovitosti glasbene oblike), so za R. Stephana »mimo časi, ko so se umetnine razkrivale neposrednemu opazanju kot (navidezno) v sebi samih mirujoče tvorbe«; umetnosti ni več omogoče opisovati le s pomočjo estetskih kategorij.⁴

Stališči si v muzikološki sistematiki ostro nasprotujeta, vendar ju praksa pogosto približuje in rada reducira le na vprašanje funkcije, se pravi učinkovanja. Življenje umetnine v recepcijskem polju je namreč zavezano še povsem drugim zakonitostim in dejavnikom, kot pa njeno rojevanje v ustvarjalnem procesu. Zato so tudi analitični kriteriji in poudarki drugače razporejeni.

»Tehnološka analiza« detajlov po razvitih glasbeno analitičnih metodah je sicer skupno izhodišče za vzpostavitev splošnejših glasbenih kategorij in izpraševanje posameznosti glede na funkcijo v celoti, ki bo (na naslednji ravni) ovrednotila glasbeno mišljenje kot tako. Vendar naj bi v primeru »angažiranega glabenega dela« sledila »ideološka interpretacija glasbe,« ki je – po Walterju Benjaminu – »eno najtežjih muzikoloških opravil«; zahteva skrajno disciplino pri izboru metodoloških korakov. Predmet »ideološke kritike« namreč niso »prvotne glasbene danosti« (se pravi avtonomni estetski kriteriji), temveč »zavest, ki se manifestira v postopku z danostmi, v vsakokratni kompozicijski tehniki«. Vprašljivost in delikatnost postopka pa se seveda razkrije šele takrat, ko naj bi – po kompozicijsko tehnični analizi in nato interpretaciji glasbenega mišljenja – prišlo do kritičnega vrednotenja. Vsa zgodovina glasbe je polna zgledov, ki pričajo, da vse večja stopnja abstraktnosti prinaša s seboj vse večje poenostavljanje kategorij. Težko je namreč pokazati in dokazati v notnem tekstu, ki je po W. Benjaminu »edino možno mesto individualizacije in družbene konkretnosti«,⁵ tisto, kar naj bi bil del »ideološkega« posega oz. angažmaja. Očitno analitičnega postopka ni možno deliti na »estetski« in »angažmajski«, saj se v delu samem komaj ločljivo spletata. Odločiti pa se je vsekakor treba, v vsakem posamičnem primeru, ki zastavlja vprašanje družbenega angažmaja, ali se ta zmore dokazati v delu kot, prvič, intendirana vsebinskost, ki je sestavni del v procesu oblikovanja doseženega glasbenega smisla, in kot drugič, v delu obstoječa (zajeta, ujeta) funkcija.

Ne glede na zorni kot in zavzeto stališče do možnosti glasbe, pa posreduje zunajglasbene vsebinske motivacije, pa se bo tako na estetski kot na analitični ravni končno postavilo vprašanje glasbe kot jezika, katerega pomen je možno razumeti ali dojeti tudi brez pomoči besede, zunajglasbenega komentarja ali napotila.

Tudi na to vprašanje je vsak čas odgovarjal drugače. Teza o glasbi kot jeziku je namreč zgodovinska kategorija in kot taka podvržena nenehnemu spreminjanju. Vendar so v novejšem času, ki prinaša vse močnejšo diferenciacijo znotraj »splošno normativnega«, tudi teze o glasbi kot jeziku različno obarvane. O tem pričata tudi izbrana zgleda.

Anatolij Lunačarski, ljudski komisar za izobraževanje in »dobri pastir« (Ilja Erenburg) ruske umetnosti, je imel do glasbe posebej pristen odnos. Umeval jo je kot »preoblikovano življenje materije«, spremljal njeno preobrazbo v novih družbenih okoliščinah, premišljal njeno razmerje tako do tradicije, kot do novih kompozicijskih postopkov. Leta 1926 se je spopadel z vprašanjem glasbe kot

² Carl Dahlhaus, *Thesen über engagierte Musik*, v: *Musik zwischen Engagement und Kunst*, Graz 1972, 7 ss.

³ E. H. Flammar, *Politisch engagierte Musik als kompositorisches Problem*, Bad-Baden 1981, str. 265.

⁴ Rudolf Stephan, *Kleine Beiträge zur Eisler-Kritik*, v: *Musik zwischen Engagement und Kunst*, Graz 1972, str. 53.

⁵ Walter Benjamin, *Versuche über Brecht*, Frankfurt 1971, cit. po Brinkmann: *Aesthetische und politische Kriterien der Kompositionskritik*, v: *Darmstädter Beiträge XIII*, Mainz 1973, str. 39.

jezika.⁶ Direktnega odseva ni mogel ugotoviti. Glasba ne more, je zapisal, »izraziti nobenih jasnih misli«, ne more posredovati »nikakršnih eksaktnih podob«. S tem je pravzaprav ostal na liniji poslej zavržene in ostro preganjane opredelitve ASM-a iz dvajsetih let: »Glasba je čista organizacija tonov in ne sme izražati nobene ideologije.« Ker pa jo je Lunačarski vendar skušal povezati z realnostjo, ji je pripisal zmožnost odražanja najsplošnejših »kategorij biti« (v smislu dinamike ali statike, napetosti in razreševanja nasprotij, enovitosti in raznoterosti). Glasba torej ne odseva konkretnih vsebin ali dogodkov, »posreduje pa določena doživetja«, in sicer »znotraj svoje lastne glasbene logike«. Te misli so imele velik in dajlnosežen pomen v kontekstu, v katerem niso priznavali avtonomnih strukturalnih moči glasbe in so namesto njih zahtevali le slikovito predstavitev realnosti. V nadaljnjem poteku živih in večkrat usodnih razprav o glasbi v Sovjetski zvezi jih drugi glasbeni ideologi žal večinoma niso razvijali in dopolnjevali.

Nekaj nastavkov sicer najdemo pri Boleslavu Javorskem, ki je edino zveličavno, a dokaj nejasno doktrino glasbenega realizma poskusil utrditi z navezavo na »odsev s pomočjo glasbenega gradiva«, ki naj bi utelešalo »socialne vsebine«, še posebej pa pri Borisu Asafjevu, ki je v tridesetih letih razvil pojem »intonacije«. Razumel jo je kot semantično glasbeno enoto, kot kvaliteto, ki predstavlja nekakšno »s smislom prežeto artikulacijo«. S »prevajanjem« stopenj spoznanja v jezik glasbenih elementov postane skladateljsko mišljenje in občutenje intonacije. Ne gre torej za nikakršen »mehanični prenos« akustičnih pojavov na področje umetniške domišljije, tudi ne za »naturalistično razkrivanje« emocionalne sfere, temveč za genetični proces, v katerem družbena zavest postopoma spreminja glasbene prvine in jih napolni z novim smislom. Asafjev je glasbi priznaval simbolni značaj in jo s tem poskušal osvoboditi naložene ji temeljne funkcije odseva. Seveda so ga zaradi tega ostro napadli: glasba naj bi bila direktno slikovita in neposredno razumljiva.

Prostor, v katerem so se torej skladatelji v Sovjetski zvezi smeli gibati, je bil zelo ozek in je sčasoma postajal vse ožji. V poplavi grobo in nazorno funkcionalizirane glasbe (zborov, množičnih pesmi, priložnostnih kantat) je moral »pravilno« izbrani angažirani tekst zagotavljati oporo glasbeni upodobitvi in veljavo glasbenim postopkom. Pri instrumentalni in orkestralni glasbi pa so se skladatelji obvezno morali zapisati preddoločeni »emocionalno lepi«, »navdušujoči« in »požlahtnujoči« melodiki, zvočni polnosti in barvitosti, nedvoumni tonalni stabilnosti in pretežno konsonantnemu melodično-harmonskemu prostoru.

Ob tako jasno zastavljeni nalogi, da naj bi glasba obvezno bila vsebinsko jasno opredeljena in funkcionalno določena, se na prvi pogled zdi čudno, da sdo prav simfonično obliko tako pogosto izbirali za okvir njenega udejanjanja. Toda bogata tradicija ruskega in sovjetskega simfonizma ter široka zakoreninjenost simfoničnega načina glasbenega mišljenja v splošni (najširši) kulturni zavesti v tem prostoru, so zaznamovali status simfonije. Simfonije Čajkovskega, Borodina, Glazunova, Mjaskovskega ali Skrjabina so v tem prostoru zavzele izstopajoč in vrednostno izredno visok položaj. Tako se je v novi družbeni situaciji – na videz paradoksalno – zahteva po ideologizaciji glasbe lahko oprla na vzpostavljene dedni kod simfonije, na »pričakovane« vzorce in stereotipe,

na model glasbenega mišljenja, ki ga oblika simfonije uteleša: vsebinsko podstat so torej določali prav s pomočjo ustvarjalno in recepcijsko obvladane in sedimentirane forme. Dialektično zasnovani sonatni stavek z dvema jasno profiliranimi, nasprotujočima si temama, z dramatično, konfliktno izpeljavo in poravnavo – zmiritevjo, v reprizi, je veljal kot odsev dialektičnega poteka družbenih procesov. Enako kot naj bi štiristavčni sonatno-simfonični cikel ponazarjal nasprotja, ki so razveljavljena, odpravljena ali izničena v finalu. Metaforična teza Lunačarskega »revolucija je enako simfonija« je bila izpeljana iz logične miselne verige:

- Revolucija silovito priganja k rešitvi socialnih problemov. V tem je njena neprekosljiva muzikalnost.

- Vsaka revolucija razkriva in riše podobo tistega srečnega sveta, za katerega se bori.

- Vsaka revolucija z največjim ogorčenjem doživlja zlo, proti kateremu se dvigajo njeni hrumeči valovi.

- Vsi udeleženci revolucije najgloblje podoživljajo nepričakovane obrate borbe.

- Vsaka revolucija je torej po svojem bistvu in strukturi simfonija. In Beethoven prototip skladatelja, ki mu je v glasbi uspelo izraziti duha revolucije in zanj razviti ustrezne glasbene modele.

Oblika simfonije je torej ponujala možnost ustreznega (se pravi realističnega) pristopa h glasbi, ni pa ga tudi zagotavljala, kakor pričajo številni primeri ostre kritike Šostakovičevih del. Kriterij neoporečne ideološko vsebinske zasnove je bila jasna in poudarjena tematizacija pozitivnega junaka, ki se bojuje proti zlu in zmaga. Seveda je moralo biti »zlo« pravilno dozirano, saj je »pretirano izpostavljanje negativne plasti stvarnosti« veljajo za »individualistično«. Temu primerno so bila polarizirana in vsebinsko določena glasbena sredstva. Najkrajše povzeto in zreducirano na skupni imenovalac bi jih lahko označili s formulo: tonalna glasba vedno izraža humanistična, atonalna pa antihumanistična načela.

Dve široko odmevni posvetovanji – prvo iz leta 1935 o vprašanjih odseva stvarnosti v simfoniji in drugo, leta 1948, ki se je sprevrglo v kritiko prezapletenih oblik simfonične glasbe in se končalo s sklepom centralnega komiteja, da naj bi poslej posali simfonije v razumljivem, »ljudskem tonu« – sta v kompozicijsko prakso prispevali naivni normativizem, ki je postal obvezen. Iz kopice normativnih tekstov je možno deducirati naslednjo izdeološko, tematsko in kompozicijsko-tehnično razporeditev prvin: revolucionarno borbo naj bi obvezno ponazarjali marševski ritmi, bojovniške ostre intonacije in signalom podobna, kratka, pregnantna melodika; borba mora biti tragično obarvana, podobo sovražnika, oz. »zlo« je treba glasbeno risati z »okornimi«, nerodnimi melodičnimi obrati, raskavimi harmonijami in ritmi, ostrimi in kričečimi orkestralnimi barvami, s satiro (zasmehovanje napak in razkrivanje korenin zla); nadaljnja sredstva naj bi bila »disonance, ostinata, globoke lege, jazz«; goroteska ne sme biti »neutemeljena«, dovoljena je le kot »socialna satira«, sicer je izraz »skepse« in »nihilizma« ter kot taka »prekleta«.

⁶ Anatolij Lunačarski, Musik und Revolution, Leipzig 1985.

Simfonični ciklus je bil posledično utemeljen na naslednjih določilih: prvi (sonatni) stavek naj, glede na temeljno zasnova dela, predstavi junaka, domovino ali sovražnika. Izpeljava naj ponazori dramatično borbo, z eno samo glavno kulminacijo, repriza pa zmago in apoteozo. Počasni stavek je namenjen premisleku in liričnim tonom, scherzo naj zaznamujeta ljudski in žanrski ton, finale pa izpričuje enotnost in zmago ter končuje ciklus z apoteozo. Takšno »dramaturgijo štirih dejanj«⁷ Vladimir Karbusicky⁷ povezuje z arhetipskimi in magično-simboličnimi plastmi kulturne zavesti. Glede na »časovno energetske«⁸ ravni predlaga naslednjo členitev in razumevanje funkcij stavkov simfoničnega cikla:

1. st. – Kje sem? – sedanjost ontično – postavitev konflikta;
2. st. – Kaj sem? – preteklost noetično – razmislek, življenjske stiske, muke; obvezno tudi »žensko-lirična nota;
3. st. – Kaj me poganja? – sedanjost kategorialnologično – zaostritev konflikta na kategorialni ravni in »logična utemeljitev«⁹ preloma v finale;
4. st. – Kam grem? – bodočnost etično – obvezna zmaga.

Predpisana idealno tipična konstrukcija je bila sicer uveljavljena kot zavezujoča dovršna paradigma, vendar v praksi ni hotela prav funkcionirati. Apologetom ni uspevalo spraviti skupaj nikakršnih relevantnih rezultatov, skladatelji, kot sta bila Šostakovič ali Prokofjev, pa niso vselej sledili vzorcem tako, kot je bilo zaželeno. Pregled sovjetske medvojne simfonike razkriva naslednji proces: v dvajsetih in v začetku tridesetih let uspešno aktualizirane simfonične forme, ki so praviloma še vedno spoštovale podedovane in za simfonijo odločilne kriterije glasbeno »vzvišenega«, se v štiridesetih letih vse bolj prevešajo v naivno razumljivo, popularno orkestralno glasbo v ljudskem tonu.

Zgled, ki smo ga uvodoma omenili, Šostakovičeva Osmo simfonija, priča o tem, kako so se v orisani situaciji vedli ali znašli ugledni skladatelji. Šostakovič, izredno senzibilen in nadarjen glasbenik, je bil v tem obdobju že popolnoma izoblikovana in visoko profesionalna skladateljska osebnost. Ta status pa mu ni zagotavljal mirnega ustvarjalnega dela. Vsakič, ko si je privoščil kakšen drznejši korak v predele, ki niso bili splošno verificirani, so ga s partijsko kritiko poklicali nazaj med pravoverne. Kljub temu mu je uspelo razviti lastno, semantično opredeljeno simboliko, ki je harmonirala z njegovimi ustvarjalnimi kriteriji. Bil je sicer prisiljen v kompromis, zato je občasno pisal tudi dekorativne borbene scene in zmagovite apoteoze. V osnovi pa je v svojem delu spoštoval in zasledoval predvsem pota glasbene logike in osmislitve glasbeno oblikovnih postopkov.

Šostakovičev simfonični opus, ki obsega petnajst simfonij, predstavlja kot celota paradigmo simfoničnega načina mišljenja v 20. stoletju. V njegovem središču stojita dve »vojni simfoniji«, sedma, Leningrajska (1941), eno izmed njegovih najslovitejših del, »poema naše borbe in bodoče zmage«¹⁰ (kot jo je opisal za javnost) – in osma, Stalingrajska (1943), po proklamirani intenci »poskus ponazoritve čustvene reakcije ljudstva na vojno in strahotne tragedije vojne«. Odziv torej, eho. Pozneje jo je avtor (Volkovu) označil kot »Requiem«, ki se navezuje na istoimenski poetski ciklus Ane Ahmatove. Tema je torej: navzven »vojna«, intimno »trpljenje«. Glasbena organizacija suvereno izpričuje

oba principa: konkretnost in nazornost v pričakovanem (zapovedanem) smislu ter posplošitev v izbranem abstraktnem pomenskem polju.

Odzivi po krstni izvedbi so delo ocenili kot premalo heroično, preveč pesimistično in (glede na oblikovno zasnovo in principe strukturiranja) prezapletено, s »konstrukcijskimi« in »programskimi« pomanjkljivostmi in napakami. Dovolj, da so ga odstavili. Niso torej zmogli prepoznati in ovrednostiti zelo osebnih in uspešnih rešitev v obliki, ki je bila sicer določena predhodno in tudi ni tajila zavezanosti modelom, vendar je za Šostakoviča bila temeljna oblika mišljenja glasbe, njegovo najgloblje, eksistencialno glasbeno izpovedno jedro. V simfoniji je z glasbenim gradivom in dodelanimi oblikovnimi postopki utelešil idejo. Navezujoč se na bistva simfonične tradicije Beethovna in Mahlerja je – s pomočjo gradiva, ki povsem očitno vključuje tudi zunajglasbene vsebinske motive – razvil kompleksen in zrel simfonični organizem. Pomensko v njem lahko izhaja tako iz »absolutnih« tem, ki so pogosto prava doživljajska glasba, kot tudi iz t. i. »občutenjske glasbe«, zapisane določenim in prepoznavnim pomenskih poljem, ali pa, končno, iz tem, ki očitno asociirajo konkretne zunajglasbene vsebine.

»Dramaturgija štirih dejanj« je v tej simfoniji razširjena in petstavnost: prvi stavek je (neobičajni) adaggio, utemeljen na tematskem gradivu, ki sicer ne spoštuje herojsko lirične tematske polarizacije, toda v izpeljavi izpolni pričakovano konfliktno zapletenost. Močno kontrastni scerzo izpričuje zgoščeno dramatiko s potezami parodije. Namesto počasnega stavka sledi marševsko intonirana toccata v makabrističnih barvah prva resnična žanrska slika nasilja in vojne v tej skladbi. Sledi ji passacaglia v funkciji »poeme trpljenja« in, končno, »razsvetljeni« finale, ki pa konfliktov ne razreši dokončno in na način »pravega« finala. Podrobna strukturalna analiza pokaže, da je Šostakovič v tem delu prišel do osebne vsebinske in čisto glasbene rešitve »vojne« simfonije, ki je enako zavezana njegovi lastni glasbeni semantiki kot tudi normativnostim njihovega konteksta.

Drugi zgled, Honeggerjeva Liturgična simfonija pa ne izhaja iz enako trdne, enoznačne in družbeno podprte motivacije. Za njo ne stoji nikakršna politična regulativa. Honegger je bil sicer v tridesetih letih blizu Narodni fronti (Narodni glasbeni federaciji) in njenim naprednim krogom, ki so poudarjali predvsem etično. Toda v štiridesetih letih je bila njegova temeljna naravnost tragično pesimistična, refleksija zelo poglobljena in ponotranjena. V svoji skladateljski gestiki pa je imel (že v skladbah, kot so Pacific 231 ali Ruggby) razvita specifična glasbena sredstva za »risanje« dinamičnih in konfliktnih situacij. Namesto načrtovanega oratorija Ples smrti je ob koncu vojne zložil tristavno liturgično simfonijo s programskimi naslovi stavkov: Dies irae, De profundis clamavi, Dona nobis pacem, ki v tej drami s tremi osebami pomenijo »trpljenje – srečo – človeka.« Simfonija je očitno visoko etična izpoved v delih »čisto glasbenega«. V kompozicijskem procesu se spletajo intendirane vsebine z artificalnimi operacijami, estetska igra z intelektualistično konstrukcijo. In

⁷ Vladimir Karbusicky, Der mythologische »Archetyp« in der Dramaturgie der zyklischen Sonatenform, v: Empirische Musiksoziologie, Wiesbaden 1975, str. 356–458.

rezultirajo v smiselno glasbeno celoto. V tem primeru vsebinska motivacija, intenca, ideja, ki je izhodiščni movens, ostanejo na ravni splošnega. Oblikujejo se v ovkirih glasbeno normativnega. A vendar oblikovana smiselna celota učinkuje sporočilno. »Čisto glasbena vsebina« je intersubjektivno razumljiva. Izrazni značaji dela so povsem nepredmetni in nekonkretni, vendar učinkujejo s celo mrežo konotacij, ki jih ne moramo prevesti v besedni govor, vendar so glasbeno pomensko oprijemljive. Ne na način besedno jezikovne, temveč glasbene sintakse. Ta se ne opira za semantiko posamičnih elementov (intervalov, motivov etc.), na neko trdno ali analitično dokazljivo plast, temveč na funkcionalno spletenost glasbenih elementov v strukturi. Komaj da bi bilo mogoče določiti, kdaj so ton, interval ali motiv nosilci pomenskih vsebin. Nedvoumno pa je, da so v določenih funkcionalnih zvezah sposobni prevzeti semantične naloge. Za to specifično glasbeno »srednjo plast« (C. Dahlhaus) med sintakso in semantiko so glasbeni sistematiki predlagali različne izraze: glasbena logika, notranja forma, notranja dinamika. Vsi pa poimenujejo vrsto sorodnih pojavov, ki sodijo v isto polje: metrični razponi; razporeditve in stopnjevanja, tonalna razmerja, dinamika in naravna spreminjanja zvočnih kvalitet, odnosi med različnimi elementi, procesualno mišljene glasbene strukture. Vsa ta razmerja spodbujajo določen pomen brez denotata. Novejše raziskave (Faltin) kažejo, da ga zagotavlja predvsem »kulturna enotnost« (U. Eco) recipientov kot medij, v katerem se v glasbo »vloženi« pomeni zmorejo razumeti. V tej težko opredeljivi plasti, v kateri se spletata v neponovljivih interakcijah glasbena logika in dinamika, je utemeljena narava glasbe kot jezika. Tu se rojevajo glasbeni pomeni in smiselne celote.

Samo v tej smeri je možno »dešifrirati« »vojno« vsebino in sporočilo Liturgične simfonije. Strukturalna analiza pa bo pokazala že omenjeno primerljivost glasbenih sredstev in oblikovnih postopkov s Šostakovičevo simfonijo. »Katastrofa, v kateri živimo,« (Honegger) je glasbeno občutena z istimi surovimi, nepravilnimi sinkopiranimi ritmi in ostinati, z ostro, trdo, lomljeno intervaliko, »zloveščo« foniko, kričečimi orkestrskimi barvami in disonantnimi clousterji. Ob vsej različnosti tradicijskega in le pogojni »enotnosti« (širšega) kulturnega zaledja sta torej simfoniji povsem primerljivi. (Osebni skladateljski poetiki pa se pri tem, seveda, razumeta). Različnost ideoloških in glasbeno estetskih predpostavk, ki obremenjujejo teoretske diskurze, je za glasbo navsezadnje irelevantna. Zgleda pričata, da je glasba zunanj teh obremenitev, sposobna iz svojih lastnih moči, konstitutivnih funkcij, normativno razumljivih pravil, iz notranje logike svojih dodelanih sistemov (se pravi: iz svoje lastne narave) razviti in utrditi intendirane vsebine, oprte na zunajglasbeno, in vendar ostati zvesta sebi. Seveda, če gre za glasbene umetnine, ki te tudi so.

HRVATSKI BOG MARS

Ciklus novel Hrvatski bog Mars (1922) Miroslava Krleže je verjetno najbolj znana »vojna knjiga« hrvaške književnosti in jo v naših vojnih časih kot takšno tudi citirajo v hrvaški publicistiki. Hrvaška kritika in literarna zgodovina opozarjata na to, da se je avtor udeležil prve svetovne vojne, še posebno, da je bil na fronti v Galiciji, in zato veljajo te novele za verodostojna poročila priče o usodi hrvaških domobranov, predvsem »c. in kr. Zagorcev« iz severne Hrvaške, ki so bili avtorju blizu. Pa vendar te novele ne sodijo v »dokumentarno literaturo« in jih je mogoče uvrstiti v veliki ciklus »vojne literature« z motivi iz Galicije (Hašek, Vančura, Roth, Wittling, tudi Babel, čeprav njegova Rdeča konjenica tematizira poznejši vojni pohod) ali s soške fronte (Mate Zalka, Prežihov Voranc, Hemingway). Na Hrvatskega boga Marsa lahko gledamo kot na visoko estetizirano literaturo. Že naslov sam ni le jedka ironija do hrvaške »marcialne« tradicije, ki je skorajda ni, marveč opozarja na koncept nemoči posameznika – ta koncept se kaže tudi v strukturi celotnega cikla – proti fatumu zgodovine, ki je označen z alegoričnim bogom vojne. Tudi marsikateri upornik proti temu bogu, ki pride tukaj do besede, konča v smrtnem krču: avtor se ars moriendi ne posveča le v teh novelah; ni naključje, da je naslov ene izmed poznejših Krleževih novelističnih zbirk Tisoč in ena smrt (1933) in da je poleg »kmečkega Bruegla« z vešali in prizori pokolov otrok eden izmed njegovih najljubših slikarjev tudi Francisco José Goya y Lucientes (tako se glasi naslov eseja iz leta 1926), avtor Los desastros de la guerra, se pravi slikar, ki je po Leonidu Andrejevu in Velimiru Hlebnikovu v Rusiji ter Ivu Andriću in Lionu Feuchtwangerju najbolj vplival na besedno umetnost 20. stoletja.

Zdi se, da celotni bojevnikiški cikel najbolje predstavlja novela Baraka pet be. V njej locus ni поблиže označen in je zato univerzalen. Le to vemo, da se vse dogaja v vojni bolnici blizu fronte, zaradi česar je mogoče v enem samem prostoru skoncentrirati različne like častnikov in vojakov. Nenavadna pa je perspektiva, ki jo uporablja pripovednik. Sestavljajo jo trije segmenti: zgoraj je modri nebesni obok, ki kot »kristalna vaza« prekriva dolino brez pokrajine; v sredini, povsem v ospredju, stoji že čisto na začetku podoba grofa Maksimilijana Akselrodeja, komturja malteškega reda, ki združuje ikonizirano idejo smrti pro fide z viteško gesto izdrtega meča in svojo »črno pelerino«. Spodaj je horizontala bolniške barake, podobna peklju obupa. Nepregledna množica trpečih, ranjenih, bolnih in umirajočih ljudi prebira večjezične pozive k stranišni higieni in se potem v raznih jezikih (nemško, italijansko, madžarsko, romunsko, češko) obrača k Bogu. Iz tega invertiranega babilonskega stolpa se profilira glas nevernega hrvaškega študenta, ki le najde svojega Boga: v spominu na »pravega hvaškega Kristuša« pred katerokoli krčmo, na iluzionistični krucifiks s polomljenimi rebri, preluknjanimi prsnimi bradavicami in krvavečimi ranami, na ubogega, ljudskega cestnega Kristusa hrvaškega sever-

nega baroka, pokritega z lambrekinom, kot vemo to iz drugih Krleževih tekstov. Šele po tej viziji se lahko Vidović upre mogočniku in nato izkrvavi. Celotni Krležev kompozicijski postopek kaže na ikonično tradicijo severnohrvaškega baroka. K tej tradiciji sodi tudi teatralizacija »življenja«. V nekem odlomku besedila uprizori vitez malteškega reda parado trpečih vojakov kot groteskno, pisano in pojočo gledališko predstavo. Usmiljenja vredno stanje parade pohabljenecv poudarja katalog (ironiziranih) vojaških tradicij narodov podonavske monarhije. Udeleženci so označeni kot vnuki mrličev, ki so padli leta 1848 na dunajskih barikadah; kot otroci Garibaldijevih praporščakov, kot husiti (božji bojevniki), kot Kossuthovi honvédi, hrvaška vojaška tradicija pa je pripisana Jelačićevim graničarjem, ki so svojo hrabrost dokazali v boju proti Madžarom in revolucionarnemu Dunaju v letih 1848/49.

Ko je Krleža pisal Hrvatskega boga Marsa, se skoraj ni mogel zgledovati pri hrvaških modelih vojne literature in vojne umetnosti, ki bi mu bili blizu. Po »narodnem preporodu« v tridesetih letih 19. stoletja hrvaška književnost ni razvijala militantnih modelov in se je le redko sklicevala na vojaško slavo hrvaške preteklosti; v hrvaški liriki je bilo tudi malo vojaških motivov, čeprav so Hrvati sodelovali na vseh habsburških frontah, od napoleonskih vojn do italijanskih bojnih pohodov. V moskovskem muzeju se Krleža ne spominja zgolj Tolstojja, marveč tudi drugih vojnih motivov ruske književnosti: »balkanske krvi«, s katero je svoje Štiri dneve (1886) pisal Vsevolod Garšin, ali Rdečega smeha Leonida Andrejeva iz časov rusko-japonske vojne v Mandžuriji 1904/5. Pri tem kot »značilno našo« omenja pesem Lavoslava Vukelića Kod Solferina, lirični odmev razočaranja in obupa po bitki na italijanskih tleh, ki se pozneje ponovi v pesmi Silvija Strahimira Kranjčevića Naš čovo (Naš človek), besedilu, posvečenem tragični usodi udeleženca pomorske bitke pod admiralom Tegetthofom pri Visu. »Značilno naš« je pri Krleži ponavljajoči se motiv razočaranja in nehvaležnosti monarhije po dosežkih Hrvatov pod navsezadnje tujimi zastavami. Začetki lirike »narodnega preporoda« so sicer razvili zvrst »marcialnega pesništva« (davorije), ta zgolj verbalno »bojevita« apelativna lirika se je zadovoljevala s splošnimi toposi pozivov k enotnosti v neimenovanem boju za nacionalno svobodo. V tem kontekstu je nastala tudi romantična pesnitev Dimitrija Demetra Grobničko polje (1842), ki se sklicuje na legendarno bitko proti Tatarom v 13. stoletju in ki je v vojaškem smislu aktualizirala pripravljenost na smrt za svobodo, za jezik in za osvoboditev izpod jarma »tujcev«. Pjesma Ilirah je tudi še pozneje ostala v hrvaškem spominu kot bojevita koračnica. Isti motiv je nato uporabil še drug hrvaški pesnik; a Petar Preradović, v pravoslavni krajiški družini rojeni poet, ki je pozneje postal avstrijski general in se je udeležil marsikaterega bojnega pohoda, ne da bi bil pisal bojne pesmi, je že po Jelačićevi izkušnji z nehvaležnostjo posvetil svojo pesem Na Grobniku (v zbirki Nove pjesme, 1851) motivu nehvaležnosti: tu so »divje horde« razbile naš zdravi rod in hrvaška kri je rešila zahod. »In kaj nam je dal zahod za to uslugo? – Večno sovraštvo, slab zgled in slabo učenost.« Preradović tukaj spet povzema tradicionalni motiv oznake Hrvaške kot antimurale christianitatis in nehvaležnost zahoda spodbudi pesnika, da se obrne proti (slovanskemu) vzhodu. Tako pride do inverzije: Hrvate se poziva kot »prednjo stražo« vzhoda! Motiv »prednje straže krščanstva« pa je ostal stalni motiv hrvaške umetnosti in literature, vse do časov »tretje vojne«.

In tukaj bi se morali ponovno ozreti po obdobju hrvaškega baroka. Tej epohi se ima hrvaška estetska kultura zahvaliti za dva modela junaškega epa. Osman Ivan Gundulića sicer eksteritorializira vojno proti Turkom, njegov ep časti poljskega kralja Vladislava in bitko pri Chocimu ter povzema tudi motiv tragične smrti mladega sultana (1622). A ta ep je bil natisnjen šele v času »narodnega preporoda«, »Iliri« pa so Gundulića kanonizirali. Njegovo apoteozo je še zmeraj mogoče videti na slovesnom zastoru Vlaha Bukovca v hrvaškem narodnem gledališču: Iliri stojijo polni hvaležnosti pred poeta Iaureatus in v ozadju je mogoče opaziti Zagreb in Dubrovnik. Gundulićev jubilej (rodil se je leta 1589) so praznovali tudi leta 1989 in leta 1992, sredi vojne, je Georgij Paro v sodelovanju z Mersadom Berberjem, ki je priletel iz Sarajeva, uzprizoril v Narodnem gledališču celostno umetnino z besedilom, pesmijo, baletom in scenarijo, ki naj bi imela tudi aktualen pomen. Baletna uprizoritev vojne je odpravila vsakdanjo vojaško inscenacijo na televiziji: baročnost hrvaške kulture pa je ostala ohranjena. Tudi najpomembnejša pesnitev narodnega preporoda Smrt Smail-age Čengića (1846) se veže na model dubrovniškega pesnika: Ivan Mažuranić ni le nadomestil Gundulićevih izgubljenih »spevov«, nanj je vplivala tudi baročna stilistika in vojno dogajanje je eksteritorializiral v črnogorsko aktualnost gverilske vojne proti tiraniji: za »Ilire« so bili Črnogorci le pleme istega etnosa! Zgodba o maščevanju vzhodnemu tiranu pa je upesnjena v znamenju boja za »častni križ in zlato svobodo« in nagovor duhovnika, ki spremlja »četico«, je oblikovan kot splošna domoljubna krščanska pridiga in opozarja na baročno tradicijo: spremljajoči duhovnik nastopa namreč tudi že v Osmanu. Bojni pa imajo v tej epiki le neznamen pomen.

Drugi baročni model hrvaške epike sodi v severnohrvaški kulturni prostor in odzvanja tudi v Croatia maritima. Najprej je bil ponuden v madžarskem jeziku: v knjigi Sirena Jadranskega morja (madž. Adriaí tengernek syrenaia, 1651) ali, natančneje, v epu Obsidio Sigetiana (Szigeti veszedelem) je hrvaški ban Nikola Zrinski (madž. Zrinyi Miklós) slavil svojega pradedu Nikolo Šubića-Zrinskega, ki je branil trdnjavo Siget (madž. Szigetvár) severno od Drave, dokler je mogel, navsezadnje pa našel smrt, ko je s četo poskušal prebiti obroč mogočnega sultana. Njegov brat Petar je ep prevedel v hrvaščino (Adrijanskoga mora Sirena, Benetke, 1660) in spodbudil marsikaterega pesnika, ki je opeval junaštva plemiških družin: Dubrovčana Vladislava Menčetića (Trublja slovinska, 1665) ali senjskega polihistorja Pavaa Ritterja-Vitezovića (Odiljenje sigetsko, Dunaj, 1685). Obglavljenje hrvaških magnatov Zrinskega in Frankopana (v Dunajskem Novem mestu leta 1671), ki sta kovala zaroto proti Habsburžanom, je spodbudilo kult teh dveh rodbin in na njegovih temeljih je nastalo več umetniških in literarnih del, ki poveljujejo tragično geslo osamljenega junaka kot znamenje hrvaškega poguma proti tuji vojaški sili. Devetnajsto stoletje se je ponovno oprlo na barok. Tokrat pa je obstajal posrednik. Po drami Theodorja Körnerja Zrinyi in libretu Huga Budalića je Ivan Zajc ustvaril opero Nikola Šubić-Zrinski (krstna uprizoritev je bila leta 1876), ki je zmeraj znova vžigala pri občinstvu, vse do zadnjih predstav med akutno fazo vojne, ko so jo kot znamenje domovinskega junaštva prikazovali tudi v tujini. Kako globoko je mit o Zrinskih prodril v nacionalno zavest, kaže ogorčenost mladega občinstva med predstavo Genarl i njegov lakrdijaš (1970), v kateri je Marijan Matković narodnemu junaku postavil nasproti dubrovni-

škega komediografa Držića. Narodni junak je v prvem dejanju nastopil v perilu! Hkrati pa je bila v Zagrebškem mladinskem gledališču na dokumentih zgrajena, a zelo zabavna uprizoritev dela Mira Medjimorca Obsidio Sigetiana, ki ni povzročila nikakršnih ugovorov: v off gledališču je občinstvo dovolilo Mehmedu paši Sokoloviću, da govori v bosanskem narečju, junaku Zrinskemu, da uporablja madžarizme, in malim topovom, da streljajo na pisane balone; v Narodnem gledališču pa naj bi tekst, ki nikakor ni bil smešen, vzeli s programa že po nekaj predstavah.

V 16. in 17. stoletju je nastalo več estetskih modelov, na katere se hrvaška umetnost in literatura sklicujeta še danes. To so bili časi razcveta renesanse in baroka, a tudi časi turških vojn, ko so Hrvati doživeli več porazov in ko se je Hrvaška skrčila na svoje reliquiae reliquiarum, a je kljub vsemu uspešno branila jugovzhodno mejo katoliške Evrope. Zato tudi ni naključje, da je prva hrvaška drama 19. stoletja Juran i Sofija ili Turci kod Siska (1839) posvečena odločilni zmagi Hrvatov pod banom Erdődyjem leta 1593. To zmago zdaj, po 400 letih, spet proslavljajo v še zmeraj ogroženem Sisku z novimi izdajami in razstavami. Avtor Ivan Kukuljević-Sakcinski je bil zgodovinar in si je pridobil velike zasluge za historicizem hrvaške umetnosti 19. stoletja. Bralstvo pa je v sedemdesetih letih osvojil August Šenoa s celo vrsto zgodovinskih romanov; a ti niso bili zgrajeni na vojnih zgodbah: v nasprotju z modelom Walterja Scotta in (poznejšimi) poljskimi romani Henryka Sienkiewicza, ki je za osnovni motiv zmeraj znova jemal vojne poljskega plemstva proti kozakom, Švedom ali križarjem in ki je bojišče približal bralcu, je imel Šenoa raje fabule, ki so nakazovale spravo med hrvaškim plemstvom in meščanstvom, in se je nagibal k idilični rahločutnosti, ki je bila dediščina hrvaškega bidermajerja. Pa vendar je tudi njegovo pozornost zbudila vojna tema: to je bilo spet 16. stoletje – a ne le turške vojne, marveč tudi hrvaško-slovenska kmečka vojna leta 1573. To vojno je postavil na oder že Mirko Bogović v svoji drami Matija Gubec, kralj seljački (1859), vendar je poudarke postavil na vprašanja (romantičnega) junaka. Čeprav je Šenoa v svojem romanu ohranil nacionalno funkcionalnost literature – tako da je poudaril madžarski rod »zlobnega« plemiča in delo začel z idilo, je dal besedo tudi likom voditeljev Kmečkega punta (Seljačka buna, 1878) in se ni izmikal niti situacijam na bojišču. S tem romanom je ustvaril nov hrvaški mit – mit o kmetu kot nosilni sili naroda. Ta mit je pozneje okrepila ideologija Hrvatske seljačke stranke, najmočnejše hrvaške politične sile do leta 1941, z izjemnim vplivom na estetsko dejavnost v slikarstvu, glasbi in književnosti, še posebno pa na stilizacijo in inscenacijo hrvaške folklore. Ta ideologija je okrepila miroljubno-kmečki obraz Hrvaške: delci tega so se ohranili vse do danes.

Hrvaški historicizem 19. stoletja ni bil militanten: s Šenoovimi romani se je skladalo historično žanrsko slikarstvo, ki raje tematizira intimno tragiko plemiških rodbin Zrinskih in Frankopanovo kakor pa usmrnitev zarotnikov, ki raje kakor bitko prikazuje »kmečkega kralja« kot osamljeni lik na Markovem trgu, ki dejanje sigetskega junaka raje prikazuje kot gesto jezdeca s sabljo kakor pa krvavi klobčič na bojnem polju. To slikarstvo ne pozna niti enega primera velike kompozicije z bojišča, kot je npr. Grunwaldska bitka Poljaka Matejka. Takšno kompozicijo so naročili šele v znamenju »socialističnega«

monumentalizma in izdelal jo je Krsto Hegedušić – to je Bitka pri Stubici, apoteoza kmečke vojne.

Kmečka vojna je bila tudi temeljna motivika za eno izmed najpomembnejših del hrvaškega pesništva v 20. stoletju, za Balade Petrice Kerempuha (Ljubljana, 1936). Zgodovina hrvaškega 16. stoletja je dala avtorju motive, prevod nemških ljudskih knjig vodilni lik hrvaškega Eulenspiegla, baročni pridigarji kajkavskega severnohrvaškega narečja subverzivnost jezika proti novoštokavskemu standardu, Bruegel, Jacques Callot in Goya pa temeljno ikonično motiviko. Žalostinke prehajajo v obešenjaški humor, baročna dekorativnosdiprihaja v ostra nasprotja s krvavo resničnostjo vojn in trpljenja Hrvaške in grotesknost obvladuje sintetizirano zgodovino ljudstva in dežele, skozi katero zmeraj znova korakajo tuji vojaki in v kateri se vislice spreminjajo v simbol trpljenja.

Ljubljanska izdaja je bila ilustrirana z inicialkami iz Holbeinove Abecede mrtvaškega plesa, pozneje je prišel na pomoč Krsto Hegedušić, motive tega dela je obdelal tudi Vilim Svečnjak. Bilo je več poskusov, da bi Balade uprizorili, in ko je kipar Antun Augustinčić sprejel naročilo za postavitev spomenika ob obletnici kmečkih vojn, se je na velikem reliefu prikazal tudi portret sodobnika – Miroslava Krleža.

Če se vrnemo v čase po prvi svetovni vojni, se pravi h Kristusu ubogih v omenjeni Krleževi noveli, moramo še enkrat poudariti, da je hrvaško književnost in umetnost v tem obdobju ponovno osvojila motivika Golgote. V Krleževih, največkrat ekspresionističnih »vojnih pesmih« se motivu Kristusovega križanja pridružuje motiv pietà kot znamenje trpečega človeštva in še posebno hrvaškega naroda. Uporaba ikoničnega motiva baročnih zvonikov označuje tudi izvir te »vojne motivike«. Tudi slikar Ljubo Babić, ki je v tem obdobju obdeloval Krleževe knjige in revije, je s svojo Golgoti (1917) stopil v kontekst evropskega ekspresionizma: gre za kompozicijo, v kateri se nad križanimi liki dviga velikansko nebo z grozečimi nevihtnimi oblaki, ki napovedujejo silno katastrofo. H kultu Golgote povojnega ekspresionizma je svoj delež prispeval tudi Marijan Trepše; njegova Golgota (1920) s poševnimi križanimi liki v ozadju in dvema skrivnostnima likoma v ospredju, ki nasproti sakralnemu postavlja vsakdanje, je prav tako odličen primer resemantizacije mita o Golgoti.

Zanimivo je, da je estetika hrvaškega antifašizma med drugo svetovno vojno tudi posegala po motivih človeškega trpljenja. Semantično najbogatejše pesniško delo vojnega obdobja, pesnitev Jama (1944) Gorana Kovačića, mojstrovino hrvaškega verza, je treba razumeti kot spust v inferno trpljenja (njegov starejši antifašistični pesniški prijatelj Vladimir Nazor, tvorec mitov hrvaške moderne, je v tem času prevajal Danteja) in kot visoko kultiviran poziv proti barbarstvu. Objava teksta, ki so ga na osvobojenem partizanskem ozemlju izdali na padalskem platnu, dokazuje s svojo ikonično opremo, ki sta jo izdelala Edo Murtić in Zlatko Prica, trajnost ekspresionistične semantike trpljenja v hrvaški estetiki. Tudi tukaj je treba pripomniti, da so bile antifašistične pesmi povečini ruske ali nemške provenience in da je bilo pri njih pomembno slovensko posredništvo. Tudi protikomunistični nasprotniki v boju niso dokazali kakšne posebne produktivnosti; vse marcialno je bilo v obeh primerih prepuščeno trivialnosti ustnega pesništva; takšne »ljudske pesmi« je ustvarjalo le Dinarsko gorstvo, kjer živi velik odstotek srbskega prebivalstva nekdanje Vojne krajine.

Tudi v »tretji vojni« sta postala trpljenje ljudi in urbicidium (pojem srbskega

arhitekta Bogdana Bogdanovića), značilno uničevanje mest, temeljni motiv ikonične estetike. Pri tem je lahko nemoteno prišla do izraza sakralna simbolika, ki je bila v času komunističnega režima potlačena, in tako je postal motiv Golgote osrednji motiv ikonografije, ki naj bi se ponovno upirala novemu barbarstvu.

Takoj zbudi pozornost tudi dejstvo, da sta prišli pri insceniranju nove hrvaške države nemudoma do besede teatralnost in dekorativnost. Tukaj se moramo spomniti na to, da se začetek hrvaške moderne običajno postavlja v leto 1895. Med obiskom Franca Jožefa so zagrebški študenti zažgali madžarsko zastavo, bili so izključeni in odšli so na Dunaj in v Prago, kjer so ustanavljali revije »mladine«. Spori zaradi rdeče-belo-modre zastave so nastajali tudi v prvi in drugi Jugoslaviji (v prvi je bila do leta 1939 prepovedana, v drugi naj bi nujno nosila »socialistične znake« in je poleg uradne jugoslovanske zastave igrala le sekundarno vlogo). Zaradi zastave s tradicionalnim grbom šahovnice se je začel tudi spor s srbskim prebivalstvom v okolici Knina, ki so ta grb povezali s heraldiko ustaške države, čeprav je bila šahovnica tudi sestavni del uradnega grba socialistične republike. Samostojnost Hrvaške je spodbudila vrsto heraldičnih diskusij, kupcem so bile na voljo knjige s tradicionalnimi grbi raznih hrvaških pokrajin, na novi zastavi so dobili poleg osrednje šahovnice prostor tudi regionalni grbi in hrvaška heraldika je postala pomemben sestavni del inscenacije nove državne oblasti. Pri tem je treba opozoriti na dejstvo, da je tudi ta ikonografija povezana z baročno tradicijo: slovenskemu baronu Valvasorju je pri izdaji Slave vojvodine Kranjske pomagal že omenjeni avtor knjige Odiljenje sigetsko Pavao Ritter-Vitezović, jezikovni reformator in zgodovinar, ki je zaslovel s knjigo Stemmatographia (1701).

A Hrvaška ni bila pripravljena na vojno niti na estetskem področju: javnost je spremljala vojno proti spomenikom in pozivala na pomoč tudi evropsko vest; najprej je bil uničen poznobaročni dvorec grofov Eltz v Vukovarju, padlo je na stotine cerkva, žrtve napadov so postala dalmatinska mesta, kjer je bilo poškodovanih veliko umetnostnih spomenikov, Dubrovnik je vse do danes hudo ranjeno mesto in njegova okolica je izbrisana. Na vse to sta se odzvali umetnost in književnost, veliko je besednih in ikoničnih tekstov s tematiko obrambe kulture; militantnih tekstov, ki bi bili posvečeni hrabrosti hrvaškega vojaka, pa skoraj ni. Lik vojaka je bil trivializiran zaradi inflacije spomenikov po antifašistični vojni, in ko se je na nekem volilnem plakatu pojavila podoba vojaka v boju, ji je sledila pesniška reakcija, ki je čisto v slogu tradicionalne estetike trpljenja:

»Nauči se gledati križeve naših grobova:

Nauči se na unutaranju Hrvatsku

I njezine likove, zagonetni posjet vječnosti...

A tvoji će plakati

Već sutra biti smeće.« (Vlado Gotovac, Dvije hrvatske pjesme, Rim, 4.-5. februar 1993)

Iz nemščine prevedel Jaka Žuraj

VIDEO UMETNOST: NASILJE IN TELEVIZIJA

Govorila bom o videu, in sicer o nasilju in televiziji. V Združenih državah je nasilje navzoče vsepovsod. Zdi se, da ga televizijsko občinstvo nima nikoli dovolj, pa naj gre za fikcijo, dramsko adaptacijo resničnih dogodkov ali za posnetke v živo, ki jih predvajajo predvsem v poročilih. Zato ne preseneča, da je politično pravilna pozicija ameriškega video umetnika devetdesetih »aktivistična« in da je novi video z močno socialno noto, ki seveda vključuje nasilje, bistveno drugačen od zgodnejše video umetnosti.

V sedemdesetih letih je bil video nov medij, s katerim so na veliko eksperimentirali, hkrati pa tudi že oko, ki je opazovalo svet, zaradi česar je postal politična alternativa televizije. V osemdesetih so si video umetniki prizadevali za prodor na televizijo in medij je preplaval samozadostni profesionalizem. Danes pa se video umetniki okoriščajo s prednostmi kamakroderja in prihajajo v domove državljanov po kanalih kableske televizije. Ti videi so tehnično zdaj že tako kakovostni, da marsikdaj ne zaostajajo za televizijskimi posnetki – tudi ko gre za resnične ali igrane prizore nasilja. Dokaz, da video spreminja smer, najdemo tudi na bienalu Whitney 1993. Na tej pomembni ameriški razstavi se znaten del »aktivistične« umetnosti intenzivno ukvarja s politiko in problematiko človekovih pravic. Razstava je precej kontroverzna in vključuje – poleg številnih drugih del s politično vsebino – tudi sloviti posnetek pretepanja Rodneyja Kinga, ki je obšel svet. John Hanhardt, kurator za film in video, pravi v predstavitvi za katalog, da je (ta posnetek) »... ključen za razumevanje trenutne politične klime v Združenih državah in je primer novega odnosa medija do skupnosti in do same televizije«.

Toda kaj predstavlja ta novi žanr politično orientirane umetnosti? Ločimo lahko dve glavni kategoriji. Prva vsebuje dokumente, posnete na kamkorder, ki so video pripovedi resničnih dogodkov, kot jih vidijo umetniki in polprofesionalni snemalci. Ti dokumenti so za občinstvo (bodisi televizijsko ali tisto, ki spremlja umetniški video) dokazi in priče – naključne ali namerne – dejanj, ki so sicer znana samo žrtvam in napadalcem. To novo dokumentarno delo ima sveže očišče, ki ga pogosto ustvari ročna kamera, in je marsikdaj osebna pripoved o nekem incidentu ali demonstraciji. Umetniki, ki ustvarjajo ta žanr, so Paul Garrin, Jon Alpert, Skip Blumburg, Shu Lea Cheang, Branda Miller, Catherine Saalfeld, DIVA-TV in George Holliday (ki je zaslovel s posnetkom pretepanja Rodneyja Kinga).

V drugo kategorijo sodijo pripovedna dela (eksperimentalne strukture pripovedništva), v katere je pogosto integrirano nasilje, ki stopnjuje neposrednost ideje ali dogodka ali pa ustvarja iluzijo stopnjevane realnosti. Ti videi pogosto vsebujejo televizijsko ali filmsko gradivo. Strukture prevzamejo bodisi obliko linearnega videa bodisi environmenta, kot sta instalacija ali performance. Umetniki, ki ustvarjajo v tej kategoriji, so Ken Feingold, Marina Gržinić

& Aina Šmid, Beth B., Paul McCarthy, Peggy Awash, Jennifer Montgomery, Teemu Maki in Dan Reeves.

Video v devetdesetih ni zgolj estetska izbira, je tudi čedalje močnejše orožje v rokah zatiranih. Video umetnost devetdesetih, prav kakor pionirski primeri iz sedemdesetih let, je povezana z bojem za nepopularne ali (po prevladujočih merilih) politično vprašljive cilje, zato se ponavadi ne prikazuje na tako javnem mediju, kot je televizija. To alternativno delo je namenjeno občinstvu, ki ga zanimajo politične razmere v oddaljenih državah, kjer so uradna poročila površna, cenzurirana in/ali nadzorovana. Video kot visokotehnološka priča beleži prizore grozljive krutosti, ki si jo tisti, ki sami niso bili žrtve podobnega ravnanja, komajda lahko predstavljajo.

Sloviti primer brutalnega pretepanja Rodneyja Kinga, le ene izmed številnih temnopoltih žrtev rasistične policije v Los Angelesu, je z verande svoje hiše posnel amaterski videast George Holliday, ki je imel ravno pri roki svoj novi kamkorder. Holliday je dal svoj posnetek na voljo televiziji, ki ga je predvajala v poročilih, postal pa je tudi (skoraj povsem neizpodbiten) dokaz proti policiji in njenemu rutinskemu ravnanju z osumljenci, ki mu je javnost sicer le redko priča. Ta dokument je torej izjemno pomemben iz več razlogov.

1. Priskrbel je dovolj informacij, da je župan Los Angelesa zahteval odstop načelnika losangeleške policije: 81 sekund trajajoči video, ki so ga predvajali v televizijskih poročilih širom po svetu, namreč nesporno dokazuje, da so policisti zadali motoristu Rodneyju Kingu 54 udarcev.

2. Video je bil glavni dokaz v procesu proti štirim od petnajstih losangeleskih policistov, navzočih na prizorišču, ki so bili obtoženi, da so prispevali k urbanemu nasilju v Los Angelesu, a so bili v prvem sodnem procesu v Simi Valleyju oproščeni.

3. Video z naslovom **Primer Rodney King: kaj je videla porota v Kaliforniji** je postal najboljše prodajani video: gre za 120-minutni video zapis prvih petih tednov sojenja, ki ga je posnela kabelska tv mreža COURT TV. Video distribuirala Facets Multimedia (Chicago) na VHS za 24,95 dolarja.

4. Dokument je kot umetniški video Georga Hollidaya prišel v selekcijo bienala Whitney za filmski in video program v letu 1993.

Kurator Jon Hanhardt, ki pravi, da je ta video eden izmed najvplivnejših dokumentov našega časa, je v katalogu zapisal:

»Morda ta razvpiti video napoveduje novo obliko dokumentarnega filma. Hollidayevo prizadevanje, da bi posnel, kar je videl, je, nezavedno, rezultat zapletene serije odločitev z njegove strani. V tem videu je impliciten avtorjev namen, trud, da bi to, kar se je dogajalo pred njegovimi očmi, s snemanjem na video naredil empirično in resnično.«

Arthur C. Danto pa v časopisu **The Nation** (19. aprila 1993) ugotavlja, da ta video kljub temu, da je prišel na razstavo, nikakor ne more biti umetnina. Takole pravi:

»Tako ima Bienale 1993 posebne zasluge, ker je dodal opombo zgodovini filozofske estetike, saj je pokazal, da ima institucionalizem svoje meje in da koncept umetnosti ni tako raztegljiv, kot so zavaljo zadnjih preobratov v zgodovini umetnosti sklepali teoretiki. Kajti nobeno umetniško delo v zadnjem času (in morda sploh nikdar) še zdaleč ni imelo takšnega učinka na kakšno

družbo, kot ga je imel posnetek pretepanja Rodneyja Kinga na našo...«

Neodvisni videi pogosto ne zanikajo navzočnosti kamere in njenega neposrednega učinka na gledalca. Za protiutež splošno znanemu posnetku pretepanja Rodneyja Kinga vzemimo primer Tonyja Cokesa, ki si je pri raziskovanju emocionalnih odzivov in naraščajoče politične zavesti pomagal s televizijskimi posnetki »nemirov« v Watsu, južnem centralnem Los Angelesu v šestdesetih letih (originalno posnetih na film). V njegovem delu **Black Celebration** zgodnji televizijski tedniki prikazujejo rasno napetost in policijsko intervencijo med lokalno vstajo. Črna in bela metaforika (četudi močna) kaže, kako »odmaknjen« in pasiven element je bilo v tistem času televizijsko poročanje. V diskusiji, ki je bila nedavno tega na nacionalnem radiu, so povedali, da je zadnja anketa pokazala, da »so ljudje mnenja, da je prikazovanje nasilja v živo vzgojno« in da se »mnogim zdi 'resnično nasilje' bolj vznemirljivo kot fikcija«. ¹ Anketa je pripeljala do odkritja, da pri odzivih na nasilje na videu obstaja tako imenovan generacijski prepad. Ta kaže – kar ni presenetljivo – da so tisti, ki so stari manj kot 30 let, najmanj zaskrbljeni zaradi nasilja na televiziji in zaradi njegovega vpliva na družbo.

Vietnam je primer, kako je televizija v sedemdesetih letih spodkopala mitologijo vojne in časti in oblikovala generacijo s povsem novim svetovnim nazorom. Pomemben tehnični element, zaradi katerega je bil video najprimernejši, da posreduje dogodke vietnamske vojne domačemu občinstvu, je bil zmožnost video kamere, da ujame napetost in kontroverznost trenutka, kar je tej vojni prineslo kritični vzdevek »vojna v dnevni sobi«. Klasični video Daniela Reevesa **Smothering Dreams** je eksperimentalna dramatizacija osebne izkušnje umetnika, ki je služil v mornarici in ki je preživel strahoten pokol v Vietnamu.

Reevesovo močno osebno delo, produkcija Umetniškega tv laboratorija pri newyorški televizijski postaji WNET-Thirteen, pokaže, da so otroške pištole in otroške igre pravzaprav le priprava na pravo vojno. Za protiutež tem igram je Reeves insceniral potek vojaških akcij, podobnih tistim, ki se jih je bil udeležil sam. V videu se fantazijske eskapade otrok zlijejo z dejanji njihovih odraslih kolegov in rezultat je globlje razumevanje protivojnega gibanja v sedemdesetih letih. Vendar pa ta video presega vietnamske incidente, saj posreduje pomembno sporočilo o eksistenci in spoštovanju življenja.

Video je imel pomembno vlogo tudi pri širjenju informacij na mednarodnih kriznih območjih, v krajih z zapleteno zgodovinsko dediščino, kjer ni veliko upanja, da se bo stanje v bližnji prihodnosti izboljšalo. Tako so, denimo, video pričevanja tragedije »izginulih« v Latinski Ameriki dokaz zvestobe in ljubezni in pripovedujejo o ženskah, neutrudnih bojevnica za svobodo izražanja v surovih vojaških režimih širom po tej celini. Le redko zadrži te priče strah pred maščevanjem zaradi izdajanja podatkov kameri. Podobno so osebne pripovedi iz Južne Afrike in Azije, zabeležene na video, alternativa sicer politično motiviranemu poročanju. Revolucije v Vzhodni Evropi so bile močno odvisne od televizije, ki je bila pod nadzorom oblastnikov, in uporniki so za informiranje javnosti pogosto uporabljali video.

¹ Odlomek iz radijske oddaje All Things Considered, ki je bil na sporedu 24. marca 1993 na nacionalnem radiu.

Zalivska vojna pa je, glede na siceršnje televizijsko pokrivanje novejših zgodovine vojaških konfliktov in naravnih katastrof, paradoks. Ta vojna je bila sanirana in nadzorovana – cenzurirana – za medije in prava reklama za povsod navzoče sporočilo televizijske postaje CNN, da je »vse dobro, kar se dobro konča«. V tem primeru je bila vojna kratka televizijska limodana, scenarij zanjo je napisalo obrambno ministrstvo Združenih držav in jo tudi cenzuriralo. Vendar pa so nastale tudi drugačne reportaže. Leta 1991 je satelitska mreža Deep Dish Television posnela serijo o zalivski krizi z naslovom Zalivska kriza tv serijo (**Gulf Crisis TV Series**), ki so jo za alternativno publiko širom po Ameriki predvajale neodvisne kabelske postaje.

Kot dodatek popularni zalivski vojni, kakršno smo lahko videli na CNN, je bila ameriška pozicija povzeta v videu (**America's New War Machines**), ki je 58-minutna promocija ameriške visokotehnološke vojaške moči v Perzijskem zalivu. Video, pri nastanku katerega so sodelovali znani video umetniki, načena nekatera vprašanja:

»... in ker še naprej razvijamo nove vojaške tehnologije, se moramo vprašati: Ali bomo razvili tudi novo moralo, ki bo upravičila naše novo moderno orožje? To so instrumenti moči v človekovih rokah... in mi upamo, da bomo s tem novim orožjem dosegli novo modrost, ki nam bo pomagala upravljati njegov smrtonosni potencial.«²

Politično nasilje je neizpodbiten dokaz, da svet ne deluje tako, kot bi moral. To nasilje pa ima korenine v družini in doma. Privatno nasilje je povsod okrog nas in zdi se, da mu ni konca, pač odvisno od tega, kako ga definiramo. Nasilne podobe, nasilne situacije, nasilne akcije javnosti proti peščici, pa tudi peščice proti javnosti, in legalno nasilje. Spolno nasilje, zloraba otrok in nasilje nad nemočnimi poskusnimi živalmi. Umetniški video je odigral pomembno vlogo pri vzgoji proti individualnemu, osebemu nasilju. Dokumentiral je boj za človekove pravice, boj žensk za pravico do lastnega telesa, boj za seksualno svobodo, poskuse, da bi predstavili alternative »vzorni« televizijski družini – kar je skorajda neuresničljiv cilj. Pravica do izbire (tako moških kot žensk) in politično in osebno nasilje, ki te zahteve spremlja, so tema nekaterih najbolj ganljivih in osebnih del video umetnikov. O osebnih zlorabah večinoma ni poročil. In tako nešteto ljudi krvavo potrebuje upanje, da bodo nekoč lahko ubežali tiraniji brutalnosti in ponižanja v »vsesplošni ekspanziji zavajajočih informacij in nasilja... lezbijke in gayi v ZDA se odločneje kot kdaj prej bojujejo za uveljavitev svojih pravic«.³

Nobena tema v zvezi z nasiljem ni povsem ušla kameri, ki si pogosto prizadeva ujeti vsesplošno nezmožnost posameznika, da bi v sodobnem svetu ohranil nadzor nad svojim življenjem. Televizija seže do množic – po vsem svetu – z močjo in stališči, organiziranimi okrog političnih dejavnikov in oglaševalskih prioritet. Alternativnih možnosti za oddajanje je malo, in še te so pogosto bolj poskus tekmovanja z veliko sestro (televizijo) kot prava alternativa. Dandanes se številni mainstreamski umetniki, performerji, pisci in pesniki, plesalci in glasbeniki pridružujejo aktivističnim ustvarjalcem filma in videa in si širom po svetu prizadevajo opozoriti na zločine proti človeštvu in temeljnim človekovim svoboščinam. Na področju socialno osveščenega ustvarjanja je vzniknil del sodobne zgodovine človekovega boja proti nasilju,

kar je snov, ki se jo lotevajo številni umetniki. Nasilje, prikazano v kulturno-umetniškem kontekstu, pogosto obvelja za odvratno in neprijetno. Kdo neki bi hotel izkusiti ali se poglobiti v nehumanost, bolečino in trpljenje. Toda danes je – bolj kot kdaj prej – naraščanje nasilja očitno v vseh družbah in umetnost s temo nasilja je bolj kot kdaj prej logična reakcija na svet, v katerem živimo. Prav tako pa je ta umetnost tudi odraz jeze, ki jo sodobni človek občuti spričo nemoči in nezmožnosti, da bi si sam krojil svojo usodo. Nasilje je zlo, pa vendar za marsikoga tudi mračna fantazija. Vsak umetnik ga občuti in interpretira po svoje.

Iz angleščine prevedla *Alvina Žuraj*

² Prepis sklepnega dialoga iz videa.

³ Satelitska mreža Deep Dish Television, reklama za program Seeing through Homophobia (na sporedu 4. in 6. maja 1993) avtorice Catherine Saalfeld za Gay and Lesbian Emergency Media Action.

MEDIJI IN VOJNA

O medijih, še posebej o televizijskem mediju, lahko pišem¹ samo v povezavi z vojno, kajti s televizijo sem zares zaživela junija 1991, ko se je dogajala desetdnevna vojna v Sloveniji. Televizija Slovenija je tedaj oddajala skorajda 24 ur na dan in jaz sem imela svoj televizijski sprejemnik dnevno vključen prav toliko časa. Tudi ko sem spala, je televizija bila vključena, samo jakost zvoka sem ji zmanjšala, čuječe me je čakala, kajti zbujala sem se redno ob polni uri, da bi slišala in gledala, kako vojna »napreduje«. V teh desetih dneh sem televizijo ugasnila samo tedaj, ko sem bežala v klet, da bi se skrila pred morebitnim bombardiranjem Ljubljane s strani jugoslovanske tedaj še ljudske armade. Ko je bilo vojne v Sloveniji konec, krožile so zgodbe, da je bilo bombardiranje inscenirano za tuje novinarje in preostali svet, ki naj bi se ob dogodkih čimprej zganil. Govorili so namreč, čim bolj pogosto bodo tuji novinarji poročali v medijih, da so bežali v zaklonišča, tem manj možnosti bo, da bi nas zares **bombardirali**. **Evropska** mirovniška gibanja, civilna združenja in nenazadnje milijoni televizijskih gledalcev in drugih medijskih »squatterjev« naj bi se zaradi skorajda neposrednega televizijskega prenosa pretresljivih vojnih dogodkov, ki se ne dogajajo nekje v »daljni Rusiji«,² marveč v središču Evrope, odzvali in zahtevali odločno ustavitev vojnih spopadov.

Ali nas ni prav razvpiti teoretik medijev Edmont Couchot³ poučil o tem, da vključiti televizijski sprejemnik pomeni pravzaprav vzpostaviti zvezo z mestom oddajanja televizijske podobe in biti dobesedno (vedno znova) navzoč ob njenem rojstvu. Televizijska podoba nastaja po zaslugi »kratkega stika« med mestom, kjer je bila podoba posneta, in mislim, kjer jo gledamo. Toda prav zaradi hitrosti prenosa elektronskega signala je televizijska slika skorajda **simultana** in tega časovnega premika ali zamika ne občutimo. Tako nam je s pomočjo televizije, natančneje televizijskega video signala, dano, da danes lahko vzpostavimo **fizični stik** z najbolj travmatičnimi dogodki našega vsakdanjika (Kitajska, Romunija, nekdanja Jugoslavija, Rusija). Ta fizični stik sem namreč tudi sama doživela ob romunski »televizijski« revoluciji, ki je vsaj na začetku »neposredno« obšla svet prav po zaslugi Beograda.

Televizijskemu gledalcu se zaradi prej opisanih tehnično-elektronskih postopkov dogodki kažejo, kot da bi se ti dogajali tukaj in zdaj, pred njegovimi očmi, in ne morda tisoč kilometrov proč, na drugih časovnih in prostorskih koordinatah. Toda računati na ta skorajda fizični stik med gledalcem in televizijo, stik, ki bo svet zdramil, se je ob dogodkih v nekdanji Jugoslaviji (Hrvaška, Bosna in Hercegovina) izkazal za izjemen teoretični konstrukt, zmotni empirični neksus. Morda je res, kot pravi René Berger,⁴ da nas je televizija osvobodila fizičnega premikanja od mesta do mesta in nas spremenila v **squatterje** satelitske in kabelske televizije, pri tem pa nam je prihranila veliko vzburjenja. Ob vstopu v tretje tisočletje, ob vojni v Bosni in Hercegovini, se

prav po zaslugi določenega kratkega stika informacija o vojnih zločinih ne samo **sočasno predvaja**, marveč tudi tolerira.

Da v Bosni divja vojna, večina evropskega in svetovnega občinstva ve, in dokler bo tako dokumentirano v medijih, si lahko mislimo, da Bosne ne bodo pozabili. Ali pa! Priča smo paradoksu televizijske estetike! Estetika, ki nam je čas in koordinate prostora ponudila kot neskončno elektronsko skaniranje in svet kot sočasen zapis in prenos, nas je hkrati morda odvrnila od spomina in vzpostavljanja ravnotežja med preteklostjo in prihodnostjo v razmerju do skorajda obsesionalne sedanjosti televizijskega medija. Še več, konflikt na Balkanu je en sam posmeh predpostavljeni vsemogočnosti medijev.⁵ Stara teza, da je mogoče potujitveni, nasprotni učinek doseči s prikazovanjem grozljivega vizualnega gradiva, ne drži več. Kajti ob vojni v Bosni se vsakič, ko se zdi, da je zadeva prišla do svoje ultimativne točke, na televiziji pokažejo še hujša grozodejstva – pa kaj? Vsakdanje televizijsko poročanje, kot da bi bilo v nasprotju z logiko televizijskega informativno-realističnega efekta, zdi se namreč, da poročila proizvajajo fikcijo, stopnjevanje grozodejstev (o koncentracijskih taboriščih, množičnih pokolih, tisočih posiljenih muslimank itn.) spreminja informacijo v fikcijo. Ernie Tee je leta 1987 v katalogu ob razstavi Umetnost za televizijo zapisal, da je film medij iluzije, televizija medij realnosti, video pa medij metamorfoz, toda ob vojni v Bosni in Hercegovini se zdi, da je televizija postala medij fikcije.

Morda pa nam prav ta vojna kaže še nekakšen drug globlji, notranji medijski proces ali, natančneje rečno, družbeni proces. Skratka, televizijo je treba v odnosu do vojne, predvsem v odnosu do distanciranih gledalcev začeti interpretirati, če parafraziramo Petra Weibla,⁶ tako da za vselej opustimo zgodovinsko opredeljen položaj, ki se sklicuje na naravni svet naših čutov. Večina naših izkušenj z mestom in položajem interpretativne izjave je odvisna od tistega, kar lahko imenujemo naravno medsebojno povezovanje in učinkovanje. Telo je na primer naravni medsebojni povezovalac, ki zato zahteva »naraven« odnos do prostora in časa. Sklicevanje na gledalčevo pristno podoživljanje dogodkov na zaslону je potemtakem interpretacija medijev, ki sloni na naravnem medsebojnem učinkovanju, ki pa pri tem zgreši procesiranost in mediatiziranost dogodkov skozi medijsko artificialnost. Toda mediji naše dobe prav napotujejo

¹ Pričujoči tekst je bil prebran na mednarodnem kolokviju Estetika in nasilje, ki ga je organiziralo Slovensko društvo za estetiko, Ljubljana, 6.–8. maja 1993.

² Tisto, kar je bilo decembra 1992 in januarja 1993, ko so nastajali deli pričujočega teksta, samo cinična prisposoda, se zdi, da je oktobra 1993, ob tem ko tekst znova pregledujem, zastrašujoča realnost.

³ Prim. Edmont Couchot, *La question du temps dans les techniques électroniques et numériques de l'image*, v: *3e Semaine Internationale de Vidéo*, Saint-Gervais Genève, str. 19–21.

⁴ Prim. René Berger, *Entre magie et voyance*, v: *3e Semaine Internationale de Vidéo*, op. cit., str. 11–14.

⁵ Prim. tekste Melite Zajc o televizijski estetiki v tedniku Mladina, rubrika Televizor, 1992/1993.

⁶ Prim. Peter Weibel, *Ways of Contextualisation or The Exhibition as a discrete machine*, v: *Place Position, Presentation Public* (ur. Ine Gevers) Jan van Eyck Akademie in De Balie, Maastricht in Amsterdam 1993, str. 225.

ki opredelitvi medijev kot nenaravnega dejavnika, kar mediji v resnici so in kar je McLuhan v Weibelovi interpretaciji,⁷ potem ko je opredelil medije za človekov podaljšek, »pozabil« poudariti. Ko pa se zavemo artificielnega medijskega prostora, potem jasno vidimo, da so koncepti, ki v medijih oblikujejo, interpretirajo, predstavljajo prostor in čas, prav koncepti nenaravnosti. Svet medijev (prav nasprotno od učinka naravnosti, istovetnosti in sočasnosti) obvladuje neistovetnost in razlika, kjer je realno v Weibelovem besednjaku nadomeščeno z virtualnim,⁸ potreba pa z možnostjo ali naključnostjo.

Ko pravzaprav apeliramo na vest televizijskega gledalca, morda preveč neposredno računamo, kot nas poučuje Jean Baudrillard,⁹ z nekim privilegiranim položajem in razumevanjem družbenega kot pozitivnega. Toda to, kar nam kaže funkcioniranje televizije v odnosu do vojne v BiH, je baudrillardovsko povedano natanko zlom normalnega in pozitivnega procesa družbenega v svoje nasprotje: implozivni in strukturalni red znakov, kar je hkrati zaton vsake resnične in pristne družbene solidarnosti.¹⁰ Kot sem zapisala: po zaslugi določenega kratkega stika se informacija o vojnih zločinih v Bosni in Hercegovini ne samo sočasno predvaja, marveč tudi tolerira.

V knjigi **V sencih tihe večine**,¹¹ ki je po Krokerju in Cooku tudi ključni tekst o estetski teoriji, oriše Baudrillard tri strateške hipoteze o obstoju/neobstoju družbenega. Prvič, da je družbeno samo zmota, kajti po Baudrillardu družbenega konec koncev nikoli ni bilo. Drugič, da je samo družbeno residuum in da mu je, kolikor je v realnem slavilo zmago, to uspelo kot ostanku. Tretjič, da je konec z družbenim prostorom, usmerjenim v prihodnost.¹²

Po besedah Krokerja in Cooka sledi Baudrillardova politična analiza procesom dehistorizacije in desocializacije, ki sedaj gradita novi komunikacijski red označevalske kulture,¹³ ki se reflektira v družbi. S tem procesom je povezana tudi Baudrillardova zavrnitev t. i. naravnega diskurza o zgodovini in normalizirajočega kumulativnega koncepta oblasti.¹⁴ V perspektivnem prostoru družbenega je dosedaj neka emancipatorična politika obkrožala produkcijo pomena, verjelo se je v posamezen in skupinski nadzor, v to, da se z aktivnostjo zgodovinskega subjekta, ki zahteva pravično vključitev v pogodbeni prostor, lahko subvertira oblast politične ekonomije. Baudrillardova politična analiza pa je v nasprotju tako s Foucaultom in njegovo »sociološko perspektivo disciplinirajoče oblasti v normalizirajoči družbi« kakor tudi s Habermasom in njegovo »hermenevitično interpretacijo znanosti in tehnologije«.¹⁵ Priča smo tistemu, kar je bilo označeno kot »groza pred neko vrsto demokratskega vakuumu moči«,¹⁶ ki pa povnanja »normalno« delovanje zahodne demokratske kulture, je moment, ki brezvsebinskemu in praznemu demokratskemu subjektu daje »legitimno« oporo in trdnost. Baudrillardova televizija – televizija, ki nam govori o vojni v Bosni in Hercegovini, kot da bi privzela prav vse te značilnosti in hkrati »zamenjavo vlog med akterji, sicer zgodovinsko dejavnimi, ne pa tudi zgodovinsko tvornimi in pasivnimi gledalci, ki ravno s svojo distanciranostjo konstituirajo realno dogajanje v njegovi zgodovinskosti«.¹⁷

V tako strukturiranem svetu, kjer je gledalec v poziciji »brezvsebinskega, izpraznjenega demokratskega subjekta«, ima torej televizija edino možno, ustrezno nerealno eksistenco znakovnega sistema, v katerem lahko preberemo obrnjeno in implozivno logiko kulturne mašinerije. V eseju Implozija pomena v medijih¹⁸ temelji Baudrillardova zavrnitev realnosti procesirane zgodovine

na hipotezi, da so informacije množičnih elektronskih medijev sorazmerne destrukciji pomena ter informacije ali pa jo preprosto nevtralizirajo.¹⁹ Namesto da bi televizijska informacija proizvedla »pospešeno kroženje« pomena, njegov presežek, ki bi bil enakovreden ekonomskemu presežku kot posledici pospešenega kroženja kapitala, implicira izničenje vsakega koherentnega sistema pomenjanja.²⁰ Eksplozija informacij in implozija pomena sta tako ključni oznaki televizijske množične komunikacije in množičnega kroženja, kjer je pošiljatelj hkrati sprejemnik. Martin Jay konceptualizira podoben fenomen, utemeljen v derridajevski skovanki »destinerrance«, ki označuje, opisuje nezmožnost sporočila, da bi zares doseglo kakršnegakoli naslovnika.²¹

Kot zapišeta Kroker in Cook,²² televizija glede na spremenjeni kontekst ni samo tehnična naprava oziroma televizijski sprejemnik, marveč predvsem, povedano z baudrillarovsko terminologijo, »družbeni aparat«, ki se vpisuje v družbo kot emblematična kulturna oblika soodnosne oblastniške moči. Televizija namreč ni nič več zrcalna podoba družbe, prav nasprotno, družba je sedaj zrcalna podoba televizije.²³ Najbolj poudarjena oblika družbene povezanosti je psevdo, navidezna solidarnost elektronske televizijske podobe, katere javnost oblikujejo »temna, tiha množica gledalcev, ki jim ni bilo nikoli dovoljeno govoriti, in medijska elita, ki ji je dovoljeno govoriti, a nima kaj povedati«. Televizijska publika je v skladu s Krokerjem in Cookom sicer najbolj prodorna vrsta družbene skupnosti, toda če drži to, kar smo povedali doslej, potem gre

⁷ Prav tam, str. 225.

⁸ Prav tam, str. 229.

⁹ Arthur Kroker in David Cook, *The Postmodern Scene, Excremental Culture and Hyper-Aesthetics*, St. Martin's Press, New York 1986, str. 172.

¹⁰ Prav tam, str. 173.

¹¹ Prim. Jean Baudrillard, *In the Shadow of the Silent Majorities*, Jean Baudrillard in *Semiotext(e)*, New York 1983, str. 3–4.

¹² Ibid., str. 68–83. Prim. tudi Jean Baudrillard, *Konec družbenega* (prevod Igor Pribac), v: *Časopis za kritiko znanosti*, Ljubljana 1992, št. 144/145, str. 39–49, prevedeno po *A l'ombre des majorites silencieuses, ou le fin du social*, Cahiers d'Utopie, Fontenay-Sous-Bois 1978.

¹³ Prim. Arthur Kroker in David Cook, op. cit., str. 175.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Prim. *The Sublime Theorist of Slovenia*, intervju Petra Canninga s Slavojem Žižkom, v: *ARTFORUM*, marec 1993.

¹⁷ Prim. Rado Riha, *Akterji in gledalci demokratske reinvincije*, v: *Eseji 1-2/1993 (Problemi 1-2, letnik XXXI)* Ljubljana, str. 149–166.

¹⁸ Jean Baudrillard, *In the Shadow of the Silent Majorities*, str. 95–110. *Implozija pomena v medijih* pa je ekvivalent imploziji družbenega v množicah. Prim. Baudrillard, *Konec družbenega*, str. 49.

¹⁹ Jean Baudrillard, *In the Shadow of the Silent Majorities*, op. cit., str. 96.

²⁰ Prim. Arthur Kroker in David Cook, op. cit., str. 175.

²¹ Prim. Martin Jay, *Force Fields*, Routledge, New York in London 1993.

²² Prim. Arthur Kroker in David Cook, op. cit., str. 176.

²³ Prav tam, str. 176.

za **antiskupnost**, ki psihološkim pozicijam gledalca – voyeurja, in njegovemu mestu v družbi – »v podobi turista v družbi spektakla«, pripisuje posebne pravice in ugodnosti.²⁴ Strateške posledice televizije kot družbe so: hiperrealnost množic, komunikacija kot uprizorjeni modus vivendi sistema oblasti, eksplozija informacij in implozija pomena. Televizija se vse bolj kaže kot nereverzibilni medij komunikacije, medij brez odgovora, kjer sta pošiljatelj in sprejemnik eno in isto.²⁵ Priča smo v Baudrillardovi terminologiji določenemu pozunanjenju,²⁶ kjer so strategije ureditve razmer nadomeščene s simulacijo množic in kjer hiperrealnost naznanja razkroj družbenega prostora.²⁷

Najučinkovitejšega televizijskega opomina o vojni v Bosni in Hercegovini se spominjam, ko so pred dobrim letom Srbi ali, natančneje, povampirjena jugoslovanska armada v srbskih rokah ugrabili Alijo Izetbegovića, ko se je vračal v Sarajevo z enega od številnih mednarodnih pogajanj. Edini način komuniciranja med ugrabljenim predsednikom, jugoslovansko vojsko in drugimi deli bosanskega predsedstva v okupiranem in že tedaj na pol razrušenem Sarajevu je potekal prek tedaj še delujoče, a že na pol uničene televizije. Pogovori in pogajanja, ultimati in zahteve so se, preden se je v celotno zadevo vključila mednarodna javnost, ki je izpustitev Izetbegovića tudi dosegla, necenzurirano in v celoti dogajali pred svetovnim televizijskim avditorijem. Kajti vsi vpleteni so se lahko pogovarjali, samo če so uporabljali televizijske telefonske frekvence, in to je televizija oddajala v živo, pa čeprav se je televizija, ki je vseskozi kazala samo sliko večšega napovedovalca v studiju, ki ekvilibrira s telefonskimi zvezami med generali, predsednikom in predsedstvom – tedaj spremenila, paradoksalno rečeno, v radio.

V **Simulacres et simulation**²⁸ poimenuje Baudrillard z melanholijo sedanji splošno veljavni način zaznavanja sveta. Melanholija je malodušnost, ki je neločljivo povezana z načinom izginjanja pomena, namreč z načinom njegovega dobresednega izhlapevanja v operacionalizacijskih sistemih. Melanholija ni preprosto bolezen, marveč konstitutivna razsežnost, kot poudarja Jay, današnjega občečloveškega stanja duha. Veliko avtorjev loči med melanholijo in žalovanjem kot med dvema ne samo različnima duševnima razpoloženjima, marveč različnima odnosoma do sveta. Sklicujoč se na Freudov tekst Manija in žalovanje iz leta 1917, opozarja Jay,²⁹ da je prav zavrnitev preizkusa realnosti tista, ki nam omogoča, da lahko vzpostavimo razlikovanje med žalovanjem in melanholijo; sposobnost, da lahko realnost preizkusimo namreč razlikuje prvega od druge. Melanholija s svojimi manično depresivnimi simptomi pomeni torej nezmožnost žalovanja ali nezmožnost, da lahko reflektiramo realnost. Zdi se, da se melanholija uravnava po logiki, ki jo je Freud³⁰ imenoval utajitev ali izključitev, kjer se neasimilirano gradivo, tisto, ki je izvrženo iz psihe, zopet pojavlja v kraljestvu »halucinatoričnega« realnega. Namesto da bi se bili zmožni zavestno identificirati s tistim, kar smo izgubili, smo ujeti v nenehno breztelesno dialektiko samokaznovalnega strahu in maničnega zanikanja. Za razliko od melanholije pa je žalovanje pogoj za strateški in emocionalni refleksivni proces in hkrati način, kako lahko »preživimo« to prehodno obdobje med dvema tisočletjema.³¹ Čeprav je po drugi strani, kot opozarja Jay, sklicujoč se na Derridaja, žalovanja kot popolna predelava izgubljene ali utajene realnosti utopični mit. Poskus, da bi v celoti transcendirali ponavljanja in premestitve v zgodovini, in kar naj bi bilo značilno za apokaliptično melanho-

lijo, je namreč neizogibno obsojeno na neuspeh.

Paradigma melanholijski ni zanimiva samo, ker označuje specifičnost stanja duha ob koncu tisočletja, marveč tudi, ker je z njo možno zaobjeti kompleksen odnos (zahodno)-evropske javnosti do vojne, še posebej obliko sočustvovanja, s katero se civilno institucionalne formacije postavljajo do vojne in grozljivih vojnih zločinov v Bosni in Hercegovini. Samokaznovalni strah in manično zanikanje sta več kot samo značilna za simptomatični odnos (zahodne) skupnosti do vojne, odnos, ki ga lahko interpretiramo tudi na naslednji način. Vprašamo se lahko, pa čeprav imamo opravka z izjemno kompleksnim pojavom, katera je naposled tista specifična in skupna travma, ki se tako trdoživo upira procesu žalovanja in ki v evropskem kontekstu nenehno proizvaja melanholično verigo utajitev in zanikovanj. Sklicujoč se na monoteistične religije, kot sta na primer judaizem in krščanstvo, ki so organizirane na temelju matricida, uboja matere, je za Jaya žalovanje sposobnost, da lahko predelamo izgubo, ki je posledica izginotja arhaične matere. Melanholija pa je v tem primeru ravno nezmožnost, da se v fantaziji zavzete polnosti odpovemo regresivni želji ponovne združitve z materjo, pa čeprav nas ob tem nenehno spremlja nezavedno očitanje, da smo si njeno smrt na tihem vseskozi želeli. Zdi se, da »civilizirano« krščansko Evropo uravnava prav tovrstna simbolizacija »združitve z materjo«, združitve z njenimi preostlami krščanskimi deli, ki jo hkrati utrjuje in ruši, pervertira muslimanski »tujek«. Kot je to naravnost formuliral Tomaž Mastnak: »Evropski mir se ni nikoli oddaljil od vojne. (...) Evropa se je vojne 'otresla' tako, da jo je enostavno eksportirala na 'ne'evropska ozemlja ali jo 'odložila' na robovih Evrope. Ideja združene Evrope je intimno povezana namreč prav z idejo vojne ali s pravo vojno proti zunanjemu sovražniku, ki je kot po nekakšnem pravilu Musliman. Muslimani so simbolični sovražnik Evrope in zato ni naključje, da je evro-srbska politika Bosance naredila za Muslimane. (...) Podoba z vojno obarvanih Muslimanov je način ustrahovanja krščanskega kultiviranega in civiliziranega Zahoda in hkrati podoba islamskega fundamentalizma, najnovejše fantazme, ki plaši zahodne politike in intelektualce. (...) Slovani so, in to drži, samo drugorazredni ali potencialni Evropejci, toda Muslimani enostavno ne pripadajo Evropi. Zato je tudi na splošno sprejeto, da Bosanci niso Slovani.«³² In nimajo kaj iskati v Evropi! Parafrazirajoč Derridaja lahko cinično sklenemo, da je potemtakem islamsko-muslimanska realnost hkrati zdravilo in strup (zahodne) evropske politične in civilizacijske paradigme.

²⁴ Prav tam, str. 176.

²⁵ Prav tam, str. 176.

²⁶ Prav tam, str. 173.

²⁷ Prim. Jean Baudrillard, *In the Shadow of the Silent Majorities*, op. cit., str. 3–4.

²⁸ Prim. Jean Baudrillard, *Simulacres et simulation*, Éditions Galilée, Pariz 1981.

²⁹ Prim. Martin Jay, *The Apocalyptic Imagination and the Inability to Mourn*, v: *Force Fields*, op. cit., str. 84–99.

³⁰ Prav tam.

³¹ Prav tam.

³² Prim. Tomaž Mastnak, *A Journal of the Plague Years: Notes on European Anti-nationalism*, Lusitania, št. 5, New York 1993.

Tomaž Budkovič, Dušan Novak

PODOBE IZ ŽIVLJENJA SLOVENSКИH VOJAKOV V PRVI SVETOVNI VOJNI

Iz zapuščine dr. Maksa Peterlina

V prvi svetovni vojni je nastalo ogromno fotografij. Slikali so vojni fotografi, novinarji in tudi oficirji. Praviloma so snemali pomembne priložnosti. Tako prikazujejo generale na obisku na fronti, podeljevanje medalj, mimohode zmagovitih enot, kolone vojnih ujetnikov, zavzete sovražne trdnjave in podobno. Fotografije takšne vrste je objavljал takratni tisk, da bi dvigoval domoljubnega duha. Ljudje v zaledju so dobili enostransko, polepšano sliko vojne, zato so jo dolgo sprejemali kot pravično. Le redki fotografi so zajeli njen drugi, vsakdanji obraz, sestavljen iz mozaika neprijetnosti. Vojaščina se je začela z odurno, mrzlo kasarno, s ponošenimi vojaškimi cunjami, v katere so vtaknili novince. Ob slabi hrani in drilu so se nekaj mesecev usposabljali za odhod na fronto. V Avstro-Ogrski, kamor je takrat spadala večina Slovencev, so vojsko dopolnjevali teritorialno. Zato je bilo moštvo posameznega polka večinoma iste narodnosti. Oficirski zbor polka je bil narodnostno mešan. S tem so zmanjšali možnost vojaškega upora. Veliko oficirjev in podoficirjev v slovenskih polkih je bilo koroških Nemcev in nemčurjev. Ti so se do slovenskih vojakov vedli zaničevalno in s tem izzivali narodnostno nestrpnost. Po končanem urjenju so vojaki odhajali na fronto v »maršbataljonih«. Ob prihodu na bojišče so takšen začasni bataljon porazdelili po polku in zakrpali izgube po večjih bitkah. Za novodošle se je začela neskončna frontna služba – podnevi so spali ali stražili, ponoči gradili utrdbe, strelske jarke, žične ovire, prenašali gradivo, hrano in strelivo v prvo bojno črto, odnašali ranjence in mrtve. V prostem času so pisali pošto, si obirali uši, kvartali ali spali. Avtor naših fotografij je ohranil predvsem spomin na to navadno in prav nič slavno plat življenja slovenskih vojakov.

Dr. Maks Peterlin se je rodil v Komendi leta 1894. Ob izbruhu vojne je bil študent prava na dunajski univerzi. Že na začetku so ga mobilizirali in poslali v Gorico v šolo rezervnih oficirjev. Od poletja 1915 do oktobra 1917 je služil pri 2. gorskem strelskem polku. Bil je večkrat odlikovan za hrabrost. Na Škabrijelu pri Gorici je bil ranjen in nato do konca vojne na okrevanju. Nato se je takoj pridružil koroškim borcem. Vso vojno je fotografiral. Negative so odkrili šele v njegovi zapuščini, saj o svojih vojnih doživljajih ni rad govoril. Fotografije so najpopolnejša doslej znana zbirka fotografij o 2. gorskem strelskem polku.

DR. MAKS PETERLIN

Vojaki tega polka so nosili kapo s krivci divjega petelina, na ovratniku pa planiko. Oboje je bil znak pripadnosti avstroogrskim gorskim enotam.

RUSKO BOJIŠČE (avgust 1914 – avgust 1915) ● Celo leto se je 2. gorski strelski polk bojeval na ruskem bojišču. Pred silovitimi ruskimi napadi se je v tem obdobju večinoma umikal – poleti 1914 po vročih in prašnih galiških cestah, jeseni in pozimi 1914 pa po blatnih in kasneje zasneženih Karpatih. Življenje polka v tem času je imenitno opisal Maks Simončič v danes pozabljenem vojnem

---

romanu Galicija. Spomladi in poleti 1915 so sledili Rusom, ki so se umikali. Polk je imel precejšnje izgube v bojih. Veliko vojakov je prostovoljno šlo v rusko ujetništvo, mnogi so v hudi karpatski zimi zmrznili ali dobili hude ozeblinae.

OFICIRJI POČIVAJO

Dr. Peterlin (v sredini) ob svojem četnem komandirju Egonu Jezeršku (levo). Čeprav je prvi pripadal Orlom, drugi pa Sokolom, sta se zelo dobro razumela. Lep zgled za sedanost.

GRADNJA PRVE BOJNE ČRTE

Jarek je skopan v mehko gališko zemljo. Vojaki ga prekrivajo z deskami, na katere polagajo rušo. Obstreljevanje ni prehudo, saj vojaki hodijo in počivajo na planem. Mehka zemlja je blažila učinek topovskih granat.

TRANSPORTI ● Avstro-Ogrska se je kmalu po izbruhu sovražnosti znašla v vojni na treh frontah. Imela je premalo vojakov. Če je na enem bojišču nastala kriza, so morali manjkajoče vojaštvo prepeljati po železnici z drugih bojišč. Za en polk so rabili več vlakov. Naš 2. gorski strelski polk so petkrat prepeljali z ruskega bojišča na italijansko in obratno. Kadar je bila sila, so vozili

CIVILNO PREBIVALSTVO REVNIH GALIŠKIH VASI

Vojake je opazovalo nezaupljivo, saj je imelo slabe izkušnje z vsemi vojskami. Kraje, posilstva, požigi in umori so bili njihov pogost spremljevalec.

RAZDELJEVANJE HRANE NA ŽELEZNIŠKI POSTAJI

Vojake so prevažali kar v tovornih vagonih, približno dvajset v vsakem. Prevoz z ruskega bojišča na italijansko je trajal več dni.

vojake z železniških postaj na fronto s kamioni, običajno pa so pot morali prepešaćiti.

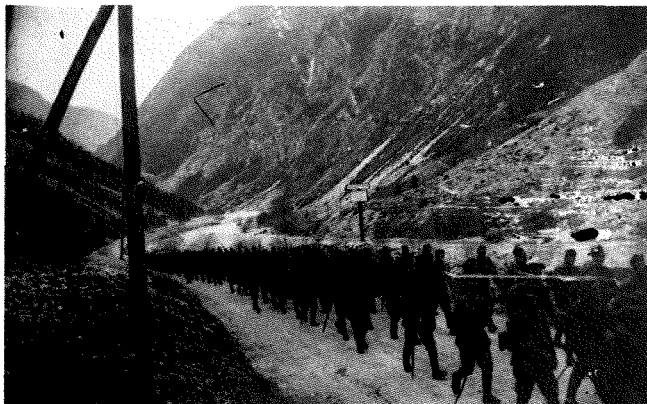
PREVOZ S KAMIONI

Prevoz na odprtem kamionu po prašni gališki cesti ni bil udoben, vendar je bilo pešaćiti še slabše.

PEŠAČENJE

Vojaki so ogromno prepešaćili, posebno na ruskem bojišču. Morali so nositi vso bojno opremo, ki je tehtala več kot 30 kilogramov. Običajno so se premikali ponoči.

ITALIJANSKO BOJIŠČE – JULIJSKE ALPE ● Septembra 1915, tri mesece po italijanskem napadu na Avstro-Ogrsko, so polk prestavili na frontni odsek v Zgornjem Posočju. Že pred vojno so ga namreč izurili za gorsko bojevanje. Sodeloval je v jesenskih bojih na Rombonu in v Krnskem pogorju. Ko je prišla zima, so se vojaki borili predvsem proti snegu in mrazu. Za božič 1915 je pri

---

BATALJONSKA KUHINJA NA BOVŠKEM, JESENI 1915

Odtod so s konji in peš nosili hrano v višinske postojanke.

Krnskem jezeru nekaj vojakov zasul plaz. Domače gore je polk zapustil konec marca 1916.

VOJAKI PRI BRITJU, STRIŽENJU IN PRANJU

Šele na počivališčih v dolini so se lahko temeljito osnažili. Huda nadloga so bile gvančne uši, ki jih zaradi pomanjkljive higijene ni bilo mogoče pregnati.

STRAŽA V STRELSKEM JARKU NA BOVŠKEM POLJU

V obdobju brez bojev so vojaki podnevi počivali v zakloniščih. Sovražnikove položaje so motrile le straže, ki so lahko sprožile preplah. Delo je potekalo v okrilju noči.

STRAŽA V SNEGU

Glavnina polka je zimo 1915/16 preživela v Krnskem pogorju. Bojev ni bilo, le tu in tam je priletela sovražna granata. Stražar na sliki nosi belo ogrinjalo, ki ga skriva pred italijanskimi topniškimi opazovalci s Krna.

VOJAKI PRI KIDANJU SNEGA

Težke snežne gmote so morali čimprej odmetati z barak, da se ne bi sesule.

NOTRANJOST PETERLINOVE LESENJAČE

Dva pograda, miza, po stenah obešeno orožje in oprema, za preganjanje puščobe slike lepotic na levi.

POLKOVNI KURAT (VOJAŠKI DUHOVNIK) TURŠIČ

Na poti proti Dupli planini. S polkom je previharil precej vojnih dni.

DR. PETERLIN POD VRHOM JAVORŠČKA

Tja so ga prestavili ob koncu zime. Sluga mu iz menaže toči vodo, ki jo je natopil iz snega.

IZSTRELJEVANJE TROMBLONOV

Na južnem pobočju Javorščka, tik pod avstrijskimi položaji, so se vgnezdili Italijani že jeseni 1915. Naši vojaki so jih vznemirjali s tromblonskimi minami.

POGLED Z VRHA JAVORŠČKA PROTI KRNU

Strelnski jarek na vrhu je bil vkopan samo v sneg. Na levi vidimo žične ovire, kakršne so postavili pred strelnski jarek, ki je gledal proti sovražniku.

VOJAKI GRADIJO STRELSKI JAREK NA JAVORŠČKU

Zaradi skalnih tal ga niso mogli vkopati globlje. Sprednjo stran so zložili iz kamenja. Vojaki pridno delajo pod nadzorstvom korporala, ki si medtem zvija cigareto.

TABORIŠČE NA POTI PROTI FRONTI

Šotori so sestavljeni iz šotork, ki so spadale v opremo vsakega vojaka. V gozdu so bili skriti pred sovražnimi letalci.

OFICIRJI POČIVAJO

Med pohodi jim je bilo lažje kot navadnim vojakom. Njihovo prtljago so nosili oficirski slugi.

ITALIJANSKO BOJIŠČE – OFENZIVA NA JUŽNEM TIROLSKEM ● Do konca 1916 so polk poslali na Južno Tirolsko. Sodeloval naj bi v večji ofenzivi proti Italijanom. Napad se je zaradi slabega vremena pričel kasneje. Vojaki so tako za cel mesec podaljšali predvideni počitek. V boje so se vključili ob koncu maja. Ofenziva je resno zamajala italijansko obrambo. V tej krizi so svojim zaveznikom

BLIŽAMO SE FRONTI

Vojaki možnarske baterije peljejo granato kalibra 305 mm k topu. S takimi granatami so obstreljevali trdnjave.

priskočili na pomoč Rusi. Sprožili so ofenzivo in povzročili Avstro-Ogrski velike izgube. Naše vojake so zato kar sredi bojev z Italijani potegnili s fronte in jih poslali mašit vrzeli na rusko bojišče. Tam so jih Rusi precej zajeli. Ko je bila po enem mesecu kriza mimo, so polk spet poslali na italijansko bojišče – tokrat na Kras in v Spodnjo Vipavsko dolino.

PRIPADNIKA BOSANSKO-HERCEGOVSKIH POLKOV

Nosita značilno pokrivalo – fes. Za njiju je ofenziva končana.

ZAPUŠČENI TOPOVI

Italijani ob umiku niso imeli časa odvreči svojih 149 mm topov.

ITALIJANSKO BOJIŠČE – KRAS IN SPODNJA VIPAVSKA DOLINA ● Polk se je vrnil v domače kraje mesec dni po padcu Gorice, septembra 1916. Poslali so ga na najbolj krvavi del italijanskega bojišča – na Kras. Tu je ostal celo leto. Na tem delu so Italijani stalno napadali, saj so hoteli na vsak način zavzeti Trst. Vrstili so se močni pehotni napadi in topovsko obstreljevanje. Slednje je imelo

POČITEK OB REKI PO VROČEM MARŠU

Na poti proti fronti zelo dobrodošla priložnost za osvežitev in trebljenje uši.

BARAKE ZA FRONTO

Ko je bilo moštvo v rezervi, je bivalo v barakah, zgrajenih po pobočjih vrtač. Z vejami na strehi so jih skušali skriti pred očmi sovražnih letalcev.

zaradi kamnitih tal velik učinek. Najhujši je bil »bobneči ogenj« – koncentrirano topovsko obstreljevanje, ki je trajalo več dni. Poleti sta vojake pestili vročina in žeja, pozimi pa do kosti segajoča burja. V podzemskih zakloniščih so vojake mučile vlaga, nesnaga in podgane, ki so se zelo razmnožile. V tretjem letu vojne so zaloge pohajale, vojaki so bili dostikrat lačni.

TELOVADBA

Vojaki v rezervi so morali zjutraj telovaditi, čeprav jim je bilo to zaradi frontnih tegob odveč.

GRADNJA STRELSKEGA JARKA NA FAJTEM HRIBU

Po umiku z močno utrjene Doberdobske planote je bilo treba položaje zgraditi na novo, seveda pod ognjem sovražnega topništva in brez možnosti umika v varna podzemna zaklonišča. Obraz korporala na desni izraža skrajno napetost, saj lahko vsak hip prileti sovražna granata.

ITALIJANSKA TEŽKA GRANATA

Italijani so obstreljevali položaje naših planincev z najtežjimi kalibri. Fronto ob morju so tolkli celo z ladijskimi topovi. Borov gozd na sliki se postopoma spreminja v kamnito puščavo.

TRENUTEK POČITKA V STRELSKEM JARKU

Valovita pločevina je varovala vojake pred drobci granat in kamenja. Fotografija je nastala med obstreljevanjem s plinskimi granatami leta 1917. Vojaki imajo pripravljene plinske maske. Levo od vojaka s pipo visi šrapnelski lonec, na katerega so tolkli ob plinskem napadu in tako opozarjali ljudi, naj si nataknejo plinske maske.

DR. PETERLIN V STRELSKEM JARKU

Jeklena čelada je bila pomembna pridobitev. Vojake so opremili z njo šele poleti 1917. Takrat so dobili tudi plinske maske.

POLKOVNO POČIVALIŠČE ZA DORNBERKOM

Tu je polk počival, kadar ni bil v prvi bojni črti. Ena redkih zabav je bilo kopanje v ne preveč čisti Vipavi.

ŠKABRIJEL IN NADALJNJA POT POLKA DO KONCA 1. SVETOVNE VOJNE

Na začetku septembra 1917 je Italijanom uspelo zasesti Banjško planoto. Težiščna točka obrambe je postal vrh Škabrijela nad Gorico. Petnajst dni so ga skušali Italijani osvojiti za vsako ceno. Goro je v najbolj kritičnih dneh branil 2. gorski strelski polk. Imel je strašne izgube, saj je bil ves čas pod »bobnečim ognjem«. Dr. Peterlin je z ostanki svojega voda preprečil italijanski prodor po severnem pobočju. Takrat ga je ranila italijanska ročna bomba. Ko so polk odpoklicali, je odšel na okrevanje. Do konca vojne se k polku ni več vrnil. S Škabrijela nimamo njegovih fotografij. Polk se je nato vrnil na svoj frontni odsek južno od reke Vipave. Tam je dočakal prodor v Italijo. Sodeloval je pri zasledovanju 3. italijanske armade vse do reke Piave. Junija 1918 se je udeležil zadnje avstroogrske ofenzive na Piavi in bil med redkimi, ki so zasedli njen desni breg. Spet je imel hude žrtve. Jeseni 1918 so polk poslali na razpadajočo fronto na Piavi, vendar so se vojaki uprli. Nato so se v splošni anarhiji ob razpadu monarhije obrnili proti domu. S tem so se izognili italijanskemu ujetništvu. Njihova kalvarija pa še ni bila končana. Kot Slovenski planinski polk so se borili proti nekdanjim nemškim sobojevnikom v bojih za severno mejo.

Nevenka Troha

ODNOSI MED JUGOSLOVANSKIM OZIROMA SLOVENSKIM IN ITALIJANSKIM ANTIFAŠISTIČNIM GIBANJEM V ČASU MED NAPADOM NA JUGOSLAVIJO IN KAPITULACIJO ITALIJE

(april 1941–september 1943)

Arhivsko gradivo o problematiki odnosov med jugoslovanskim oziroma slovenskim in italijanskim antifašističnim gibanjem v obravnavanem obdobju hranita zlasti Arhiv Slovenije, referat za dislocirano arhivsko gradivo I oziroma bivši Zgodovinski arhiv CK ZKS (v nadaljevanju AS, RZKS) v fondu Centralnega komiteja KPS II, 1941–1945, fondu Oblastnega komiteja KPS za Slovensko primorje, fondu Okrožni komiteji KPS na Primorskem in v zbirki Edvarda Kardelja ter referat za dislocirano arhivsko gradivo II oziroma bivši arhiv Inštituta za novejšo zgodovino (A INZ). Gradivo o tej problematiki je v večjem obsegu tudi v Arhivu Jugoslavije, fondi bivšega arhiva CK KPJ 1941/1945 (AJ, CK KPJ). Pomemben vir je časopisno gradivo, ki je izhajalo v letih 1941–1943, zlasti Slovenski poročevalec, glasilo IO OF, in Delo, glasilo CK KPS.

Precejšen del arhivskega gradiva je objavljenega, največ v Dokumentih ljudske revolucije v Sloveniji (DLR) 1–7, ki jih je izdal takratni Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani v letih 1962–1989, v Jeseni 1942 (korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča), Ljubljana 1963, v zbirki Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucije 1941–1945, 1–6, ki jih je izdal Izdavački centar Komunist Beograd v letih 1985–1988 (DCO KPJ). Nekaj dokumentov je objavljenih tudi v Zborniku dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni Jugoslovanskih narodov, 2. in 6. del, ki jih je izdal Vojnoistorijski inštitut JLA (ZD). Dokumenti jugoslovanske begunske vlade so objavljeni v zborniku Jugoslovanske begunske vlade u izbeglištvu 1943/1945, Dokumenti (priredio dr. Branko Petranović), Ljubljana, Zagreb 1981.

Problematiko jugoslovansko-italijanskih odnosov so doslej obravnavali tako jugoslovanski kot italijanski in drugi zgodovinarji. Pri tem bi poudarila naslednja dela, citirana v opombah:

Elio Apih, *Italia fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918–1943)*, Bari 1966, citirano – *E. Apih, Italia*.

Branko Babič, *Primorska ni klonila, Spomini na vojna leta*, Koper 1982 – *B. Babič, Primorska ni klonila*.

Dušan Biber, *Britanska in ameriška politika o italijansko-jugoslovanski meji v drugi svetovni vojni*, razprava v zborniku Trst – Trieste 1945, ciklus predavanj, Trst 1985, str. 7–27 – *Biber, zbornik Trst 1945*.

Vida Deželak, *Organizacijski razvoj Komunistične partije Slovenije*, magistrska naloga, Ljubljana 1985 – *V. Deželak, Organizacijski razvoj*.

Jean Baptist Duroselle, *Le conflit de Trieste 1943–1954*, Bruxelles 1966 – *J. B. Duroselle, Le conflit*.

Tone Ferenc, *Slovensko narodnoosvobodilno gibanje in Furlanija 1942–1943*, Borec l. 28, 1986, št. 1, str. 2–32 – *T. Ferenc, Slovensko narodnoosvobodilno gibanje in Furlanija*.

Tone Ferenc, Primorska pred vseljudsko vstajo 1943. Južnoprimorski odred in Gregorčičeva brigada, Ljubljana 1983 – *T. Ferenc, Primorska pred vseljudsko vstajo*.

Marco Galeazzi, Togliatti in vprašanje Julijske krajine (1941–1947), zbornik Trst 1941–1947, str. 231–250 – *M. Galeazzi, zbornik Trst 1941–1947*.

Milica Kacin-Wohinz, Slovenci in Hrvati v Julijski krajini med vojnama: narodnopolitična in kulturna podoba, zbornik Trst 1941–1947, Koper 1988, str. 17–28 – *M. Kacin, zbornik Trst 1941–1947*.

Metod Mikuž, Boji Komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje 1941–1945, Zgodovinski časopis l. 12/13, 1958–1959, str. 7–50 – *M. Mikuž, Zgodovinski časopis*.

Bogdan C. Novak, Trieste 1941–1945. La lotta etnica, politica e ideologica, Milano 1973 – *B. Novak, Trieste*.

Mario Pacor, Confine orientale. Questione nazionale e Resistenza nel Friuli-Venezia Giulia, Milano 1964 – *M. Pacor, Confine orientale*.

Pierluigi Pallante, Il P.C.I. e la questione nazionale, Friuli-Venezia Giulia 1941–1945, Videm 1980 – *P. Pallante, Il P.C.I.*

Paolo Spriano, Storia del Partito comunista italiano, 4. in 5. knjiga, Torino, 1975 – *P. Spriano, Storia del P.C.I.*

Dr. France Škerl, Primorska 1941–1943, rokopis, hrani arhiv INZ – *F. Škerl, Primorska*.

Trst – Trieste 1945, zbornik predavanj, Trst 1985 – *zbornik Trst – Trieste 1945*.

Trst 1941–1947, Od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe, Koper 1988 – *zbornik Trst 1941–1947*.

Izraz Venezia Giulia (Julijska Benečija) je prvi uporabil italijanski jezikoslovec Graziadio Ascoli leta 1863, ko je predlagal, da se avstrijski teritorij, ki so ga zahtevali italijanski domoljubi, poimenuje Tre Venezie (tri Benečije), med katerimi je Venezia Giulia dobila ime po Julijskih Alpah. Ime se do konca 19. stoletja v nasprotju z mirovnimi pogajanjmi po prvi svetovni vojni ni veliko uporabljalo. Slovenci in Hrvati za Julijsko Benečijo uporabljamo izraz Julijska krajina. Obe imeni vključujeta tržaško in goriško pokrajino (v mejah Italije po prvi svetovni vojni) ter Istro. Venezia Giulia vključuje tudi Reko, medtem ko Julijska krajina vključuje Beneško Slovenijo brez Reke.¹ Po popisu iz leta 1910 je bilo na tem območju 1.003.481 prebivalcev, od katerih je bilo Italijanov 379.789 (118.959 v mestu Trst), Slovencev in Hrvatov pa 516.690.²

Julijska krajina je bila del ozemeljskih zahtev italijanske države v london-skem sporazumu leta 1915, na osnovi katerega je Italija vstopila v vojno na strani Antante. Po vstopu ZDA v vojno se je pomen tega sporazuma zmanjšal, saj Združenih držav, ki niso bile njegove podpisnice, njegova določila niso vezala. Ker srbska vlada, ki je hotela ustvariti predvsem veliko Srbijo, ni priznala Trumbićevega Jugoslovanskega odbora in s tem sodelovanja Slovencev in Hrvatov na strani Antante, je bilo slovensko in hrvaško ozemlje obravnavano kot sestavni del ozemlja centralnih sil, ki ga je imela italijanska vojska kot sestavni del antantnih sil ob koncu vojne in razbitju Avstro-Ogrske pravico zasesti, pri čemer je zasedla tudi nekatere dele, ki jih ni zahtevala v londonskem sporazumu.

Usoda Julijske krajine je bila odločena s sporazumom med Italijo in Kraljevino SHS 12. novembra 1920 v Rapallu, Reka pa je bila priključena Italiji na podlagi t.i. rimskega sporazuma s tedaj že fašistično Italijo 27. januarja 1924. Ob podpisu slednjega je Nikola Pašić izjavil, da je »jugoslovansko-italijansko prijateljstvo vredno žrtvovanj«.³ Tako je v mejah Italije ostalo približno pol milijona Slovencev in Hrvatov, ki pa jim Italija kot zmagovalka v vojni ni bila dolžna dati manjšinjske zaščite. Pritisk na t.i. Slave, s katerimi so italijanski nacionalisti označevali Slovence in Hrvate kot brezoblično množico manjvredne rase brez lastne zgodovine, lastnega nacionalnega čuta in nacionalne kulture, je gradila nova italijanska oblast na tezi, da ker »nimajo lastnosti nacije, tudi ne morejo biti narodna manjšina in ne morejo imeti iredentističnih aspiracij. Ker je manjvredno, mu je sojeno, da mu vladajo drugi oziroma da ga vsrka višja italijanska civilizacija«.⁴ Tako se je že pred vzpostavitvijo fašizma v Julijski krajini pričel proces raznarodovanja, ki ga je fašizem še potenciral. Manjšinama je sčasoma odvzel šole, politične, kulturne in gospodarske organizacije, poitalijančil je celo priimke in napise na grobovih.

V političnem življenju Julijske krajine so se po koncu vojne izoblikovali trije politični tabori: italijanski liberalno-nacionalni, ki je nato v naslednjih letih, razen leve demokratične struje, prešel v fašizem, slovensko-hrvaški narodni tabor, ki je bil razcepljen med liberalno in klerikalno strujo, ki je prešla v krščanski socializem, in socialiste, ki so se razcepili v komunistično in socialistično stranko.

Fašizem je bil rezultat sporazuma med kapitalom, militarizmom in nacionalizmom. Vse italijanske stranke v Julijski krajini razen socialistov in komunistov so gradile na ideologiji nacionalizma tako proti marksistični kot tudi slovenski opoziciji, iz česar je nastal pojem slavokomunizem kot sinonim za ogroženost italijanstva na tem področju, vzporedno z njim pa italofašizem. Tako je bila nacionalna pripadnost izenačena z ideološko.⁵

Do konca dvajsetih let so bile legalne politične stranke ukinjene. Delovala je ilegalna KPI, ki je imela velik vpliv tudi med slovensko manjšino v Julijski krajini zaradi njene socialne strukture, saj je bila ta zaradi raznarodovanja sproletarizirana, delovalo je ilegalno slovensko narodno-revolucionarno gibanje ter do konca leta 1932 med Italijani gibanje Giustizia e libertà (Pravica in svoboda). Gibanje je zagovarjalo upravno in kulturno avtonomijo Julijske krajine, njegov program je kasneje med vojno zastopala zlasti Stranka akcije.⁶

Po prepovedi delovanja manjšinskih organizacij sta pri ohranjanju narodne zavesti pomembno vlogo odigrali slovenska in hrvaška duhovščina in sta bili zato izpostavljeni pritiskom tako fašističnih oblasti, kakor tudi vrhov katoliške cerkve v Julijski krajini.⁷

¹ B. Novak, Trieste, str. 17

² J. B. Duroselle, Le conflit, str. 28.

³ J. B. Duroselle, Le conflit, str. 97.

⁴ M. Kacin Wohinz, zbornik Trst 1941–1947, str. 17.

⁵ E. Apih, Italia, str. 96, 138.

⁶ E. Apih, Italia, str. 300.

⁷ M. Kacin Wohinz, Prvi antifašizem v Evropi, Koper 1990, str. 159.

POLOŽAJ PO NAPADU ITALIJE NA JUGOSLAVIJO

Z napadom Italije na Kraljevino Jugoslavijo se je spremenil dejanski, čeprav ne tudi pravnoformalni položaj Slovenskega primorja, ki je omogočil ponovno odprtje mejnega vprašanja. Programske osnove antifašističnih strank in organizacij so se v letih pred vojno, pa tudi med njo, razlikovale po socialnih in narodnostnih opredelitvah. Komunisti so bili za sovjetsko Italijo in sovjetsko Jugoslavijo ter so se, zlasti italijanski, vezali tudi na ideologijo, medtem ko so bili narodni revolucionarji za vsako Jugoslavijo ne glede na njeno ureditev in italijanski antifašisti (razen komunistov) za vsako Italijo.

Slovensko narodno vprašanje so vključile v svoje programe vse slovenske stranke in organizacije, tako Osvobodilna fronta slovenskega naroda in njeni sestavni deli, kakor tudi stranke in organizacije, ki so ostale zunaj OF, med njimi tudi tiste, ki so nato prešle v kolaboracijo. Slednje so se večinoma navezovala na delovanje jugoslovanske begunske vlade, v neposrednih stikih z italijanskim okupatorjem pa ozemeljskih zahtev niso postavljale.

Osvobodilna fronta slovenskega naroda, v kateri so imele ustanovne skupine enako stališče do slovenskega narodnega vprašanja,⁸ je imela od vsega začetka jasen cilj: zedinjena, svobodna Slovenija.⁹ Za eno svojih osnovnih nalog je proglasila boj za osvoboditev in združitev slovenskega naroda, za Združeno Slovenijo. Izvršni odbor OF je za eno od gesel osvobodilnega boja sprejel »osvoboditev in združitev razkosanega slovenskega naroda, vštevši koroške in primorske Slovence«.¹⁰ Proglas vrhovnega plenuma OF slovenskemu narodu se je končal s pozivom: »Živela osvoboditev in združitev slovenskega naroda!«¹¹ Septembra 1941 je Boris Kidrič kot eno temeljnih nalog OF opredelil nacionalno osvoboditev in združitev vseh Slovencev.¹² Druga temeljna točka OF govori o tem, da ta »akcija predstavlja izhodišče za osvoboditev in združitev vseh Slovencev«.¹³ V ustanovnem proglašu, ki ga je Slovenski narodnoosvobodilni odbor sprejel ob svoji ustanovitvi na 3. zasedanju vrhovnega plenuma OF, 16. septembra 1941, je ta ugotavljal, da je osvobodilno gibanje politično, organizacijsko in vojaško zajelo vse slovensko ozemlje.¹⁴

Komunistična stranka Slovenije, vodila idejna in politična sila v OF, je primarni cilj, narodno osvoboditev, ki je vključevala tudi združitev, jasno poudarjala ves čas osvobodilnega boja¹⁵ in se je v svojih opredelitvah do slovenskega narodnega vprašanja naslonila na predvojna stališča, podana zlasti v tripartitni izjavi iz aprila 1934 in v manifestu čebinskega kongresa iz aprila 1937. CK KPS je konec aprila 1941 pozval na boj, ki ga je povezoval z »bojem za osvoboditev in združitev slovenskega naroda«.¹⁶ Med sklepi majskega posvetovanja KPJ v Zagrebu je bil tudi sklep, da mora KPS združiti slovenski narod na vseh okupiranih področjih, tudi na tistih, ki so bila v prejšnji imperialistični vojni ugrabljena Sloveniji, v boju proti okupatorju in okupatorskim zverstvom.¹⁷ Opredelitev, da v slovensko narodno ozemlje sodi vse, kar je bilo ugrabljeno v prejšnji imperialistični vojni, se je kasneje pomensko razširila, pomenila je ne le ozemlja, na katerih so živeli Slovenci v okviru druge države, ampak tudi tista, ki so zaradi raznarodovalnega pritiska spremenila svojo etnično podobo.¹⁸

Vse to so bile načelne izjave, ki pa niso opredeljevale konkretnih ozemelj. Komunique CK KPS o odnosu KPS do slovenskega narodnega vprašanja pa v

11. točki pravi, da je »vsaka misel, da bi KPS 'odstopila' Trst in Maribor ali celo, da bi KPS mogla zatajiti katerokoli slovensko nacionalno pravico, popolni nesmisel, ker je ravno pristni proletarski internacionalizem jamstvo, da razvoja slovenskega naroda ne bo mogla več ovirati imperialistična peta«.¹⁹

Vodstvo slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja je za Slovensko primorje ustanovilo posebno komisijo²⁰ in v začetku avgusta 1941 poslalo tja člana CK KPS Oskarja Kovačiča, ki je imel središče svojega delovanja v Trstu, od koder je skupaj z nekaterimi drugimi aktivisti razširjal organizacijske povezave v Slovenskem primorju in Istri. V Trstu je dobil povezavo s člani KPI in jih, kakor tudi druge aktivne antifašiste, sprejemal v članstvo KPS. Ustanovili so pokrajinski komite KPS, katerega sekretar je postal Oskar Kovačič, člana pa Zora Perello in Leon Kovačič.²¹ Pri snovanju organizacij OF so bile težave, saj je dvajsetletno fašistično zatiranje pustilo posledice ne le v javnem kulturnem in političnem življenju, ampak tudi v strukturi prebivalstva zaradi emigracij, konfinacij, pa tudi mobilizacije v italijansko vojsko. Pokrajinski odbor OF je ob drugem tržaškem procesu proti šestdesetim Slovincem decembra 1941 izdal proglas z naslovom »Slovenci!« in v njem zapisal, da so primorski Slovenci kljub žrtvam ostali živ del slovenskega naroda. Med gesli proglasa je tudi: »Živela svobodna neodvisna Slovenija s Trstom, Gorico, Celjem, Mariborom in Mursko Soboto.«²² Obenem s slovenskim letakom je izšel tudi italijanski letak z naslovom »A tutta la leale comunità italiana«, ki pa ne govori o konkretnih ozemeljskih zahtevah, ampak o tem, da OF priznava demokratične pravice italijanski manjšini, ki bi bila vključena v Slovenijo.²³

⁸ J. Prunk, Slovenski narodni vzpon, Ljubljana 1992, str. 306.

⁹ J. Prunk, Slovenski narodni program, Ljubljana, 1986, str. 114.

¹⁰ Gesla osvobodilnega boja, točka 2, objavljena v Slovenskem poročevalcu, 1.2, št. 4, tudi v DLR, knj. 1, dok. 10.

¹¹ Slovenski poročevalec, 1.2, št. 10, 2. avgust 1941.

¹² Članek Za pravilno izvajanje linije Osvobodilne fronte, Delo, 1.1, september 1941, tudi DLR, knj. 1, dok. 34.

¹³ Temeljne točke OF, DLR, knj. 1, dok. 111.

¹⁴ Proglas Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora »Slovenskemu narodu«, Slovenski poročevalec, 1.2, št. 8, 20. september 1941, tudi DLR, knj. 1, dok. 39.

¹⁵ J. Prunk, Slovenski narodni program, str. 113.

¹⁶ DLR, knj. 1, dok. 6, proglas CK KPS konec aprila 1941 »Slovenskemu narodu! Vojaki, podoficirji in oficirji nemške, italijanske in madžarske okupacijske armade...«.

¹⁷ DCO KPJ, knj. 1, dok. 6, Savjetovanje Komunističke partije Jugoslavije, članek objavljen v Proleteru, julija 1941. KPS je v prvomajskem proglasu pozval v skupen boj »tudi vse primorske Slovence, ki že dvajset let ječe pod jarmom tujih imperialistov«, Slovenski poročevalec, 1.2, 1. maj 1941.

¹⁸ Proglas »Delavcem, kmetom, vsemu delovnemu ljudstvu Slovenije! Slovenskemu narodu!«, Delo, 1.2, št. 2, maj 1942.

¹⁹ Komunike CK KPS, Slovenski poročevalec, 1.2, št. 24, 8. november 1941; izšel je tudi tiskan letak, DLR, knj. 1, dok. 75.

²⁰ V. Deželak, Organizacijski razvoj KPS, str. 217.

²¹ V. Deželak, Organizacijski razvoj KPS, str. 219.

²² Proglas PO OF za Primorsko, AS, AINZ, 1011/3, tudi DLR, knj. 1, dok. 90.

²³ Prav tam; E. Apih, Italija, str. 399.

VPRAŠANJE PRISTOJNOSTI KPI IN KPJ

Z vzpostavitvijo organizacij OF in KPS v Slovenskem primorju, torej na ozemlju italijanske države, ki pa ga je KPS imela za sestavni del slovenskega ozemlja, so se spremenile strukture in pristojnosti KPI v Julijski krajini. Vodstvo KPI je v tem času predstavljal zunanji urad, ki je bil ustanovljen leta 1940, ko je bil v Parizu razpuščen CK KPI, in ki naj bi se spremenil v notranji operativni center, ki bi organiziral odpor proti vstopu Italije v vojno in prevzel vodenje množic v borbi proti fašistični vojni. Član zunanjega urada Umberto Massola se je na poti v Italijo zaradi vojnih zapletov konec julija 1941 zadržal v Ljubljani, kjer so ga seznanili z dejavnostjo KPS na Primorskem. Strinjal se je, da se organizacije KPI v Slovenskem primorju, ne pa v celotni Julijski krajini, povežejo s CK KPS, da ne bi bilo dvojnih smernic, ni pa privolil, da bi postale sestavni del KPJ oziroma KPS.²⁴ Zaradi takšnih stališč predstavnikov vodstva italijanskih komunistov je vodstvo slovenske partije sicer navezovalo stike s partijskimi organizacijami KPI, vendar je sočasno ustanavljalo tudi lastne organizacije, le v Trstu so zaradi italijanske večine ustanavljali tako organizacije KPS kakor tudi KPI, odvisno od narodnostne sestave na posameznem področju.²⁵ Organizacije KPI pa so poleg Trsta obstajale tudi v Kopru, Miljah in Trziču (Monfalcone).

Zveze z vodstvom italijanske partije so se po odhodu Umberta Massole v Italijo za nekaj časa prekinile. V tem času se je oglasil Palmiro Togliatti, ki je v svojih oddajah na radio Moskva od 18. julija 1941, verjetno pod vplivom vodstva Sovjetske zveze, ki je pozivalo k odporu v drugih državah, da bi tako razbremenilo lastno fronto, podpiral jugoslovanski odpor in pozival na zavezniški pakt med italijanskim in slovenskim ljudstvom.²⁶

Iz dokumentov je razvidno, da se je vodstvo jugoslovanskih komunistov zavzemalo za izvedbo socialistične revolucije in njeno širjenje v druge države. CK KPJ je od CK KPS med drugim zahteval, da posvetijo vso pozornost izgradnji močne partijske organizacije v Slovenskem primorju, saj utegne to njihovo delo v marsičem koristiti KPI, kar naj bi bilo izrednega pomena tudi za kasnejši razvoj dogodkov na tem območju, pri čemer so imeli v mislih tako priključitev tega ozemlja k Jugoslaviji, kakor tudi razvoj v sami Italiji, kjer naj bi s pomočjo KPJ KPI vzpostavila revolucionarno demokratično oblast.²⁷ Kominterni pa je zaradi objektivnega položaja Sovjetske zveze postavljala na prvo mesto borbo proti fašizmu, zato je vztrajala, da se odstranijo nazivi proletarskih brigad, nekaj kasneje pa celo izrecno zahtevala, da je treba bojevati zgolj narodnoosvobodilni boj skupaj z delavci, kmeti, narodno inteligenco in drugimi rodoljubi, ne pa proletarske borbe.²⁸

Januarja 1942 je Umberto Massola-Quinto v imenu KPI izdal »*Proglas KPI za pravico samoodločbe in zedinjenja slovenskega naroda*«, ki ga je naslovil na Italijane, ki so tudi bili žrtve vojne. V njem je spregovoril o okrnjeni Sloveniji po prvi svetovni vojni, o boju razkosanega slovenskega naroda za osvoboditev, za pravico do samoodločbe in zedinjenja njegove domovine. Boj slovenskega naroda je primerjal z risorgimentom ter pozival italijanske vojake k bojkotu in na pomoč partizanom. »*Italijanski narod, ki zatira druge narode, ne more biti svoboden in neodvisen.*« Zavzel se je »za pravico samoodločbe in zedinjenje narodov, ki so zasedeni in tlačeni od Mussolinija in Hitlerja«. ²⁹ KPI je tu prvič,

pa še večkrat v kasnejših odpredelitvah, priznala tudi pravico slovenskega naroda do ozemlja, ki je etnično čisto slovensko. To njeno stališče je bilo drugačno od stališča drugih italijanskih antifašističnih strank in organizacij, ki so ves čas zahtevale ohranitev rapalskih meja in le manjšinjske pravice za Slovence in Hrvate. Pripomniti pa kaže, da vprašanje, kaj je to etnično čisto slovensko ozemlje, ni bilo opredeljeno in si ga je vsaka stran razlagala bistveno drugače.

Togliatti je marca 1942 poudarjal pomen boja za osvoboditev slovenskega naroda za razvoj položaja v Italiji in njegov prispevek k hitrejšemu zlomu fašističnega režima ter razvoju oboroženega odpora tudi med Italijani. Hkrati je pozival k priključitvi jugoslovanskim partizanom,³⁰ ki so bile edine oborožene enote, ki so se v tem času na tleh italijanske države borile proti fašizmu in so s tem, ko so posegale do predmestij Pulja in Trsta, krepile tudi borbeno razpoloženje med Italijani.³¹ Zahtevo po organiziranju oboroženega boja v Italiji je postavljalo tudi vodstvo jugoslovanske partije, medtem ko je bilo notranje vodstvo KPI proti, češ da še niso dane možnosti za oborožen boj na italijanskih tleh. So pa organizirali stavke, demonstracije itd.³²

Kot smo omenili, so slovenski komunisti skušali organizirati močno osvobodilno gibanje tako za osvoboditev in priključitev delov slovenskega ozemlja, kakor tudi za zagotovitev revolucionarne demokratične oblasti v Julijski krajini, ki bi postala izhodišče za širjenje in zmago revolucije v Italiji in druge v Evropi. Ti programski cilji vodstva slovenskih in jugoslovanskih komunistov in dejavnost njihovega boja so poudarjeni zlasti v korespondenci Edvarda Kardelja tako z vodstvom slovenske in jugoslovanske, kakor tudi italijanske partije.

²⁴ AS, RZKS, f. CK KPS 2, ae 459, pismo E. Kardelja J. Brozu, 2. avgusta 1941, tudi DLR, knj. 1, dok. 17.

²⁵ V. Deželak, Organizacijski razvoj, str. 219.

²⁶ P. Pallante, Il PCI, str. 47.

²⁷ DLR, knj. 1, dok. 109, pismo CK KPJ CK KPS, 1. januarja 1942.

²⁸ DCO KPJ, knj. 4, dok. 4, depeša KI J. Brozu, okrog 1. marca 1942: »Poraz fašističnih banditov je sedaj prva naloga, naloga, ki je nad vsemi. Upoštevajte, da je SZ v pogodbenih odnosih z jugoslovanskim kraljem in vlado in bi odkrito nastopanje proti njim ustvarilo težave v skupnih vojnih naporih med SZ ter na drugi strani Anglijo in Ameriko.«

DCO KPJ, knj. 4, dok. 14, depeša KI, 5. marca 1942: »Ob pregledu vaših informacij dobivamo vtis, da se po nekaterih podatkih s strani Angležev in jugoslovanske vlade lahko sklepa, da dobiva partizansko gibanje komunistični značaj in da se usmerja k sovjetizaciji Jugoslavije. Zakaj vam je bilo potrebno ustanoviti posebno proletarsko brigado? Sedaj je osnovna naloga v tem, da se združijo vsi protihitlerjevski elementi, da se razbije okupator in izbojuje narodna osvoboditev.«

DCO KPJ, knj. 6, dok. 96, depeša KI, 9. avgusta 1942.

²⁹ P. Pallante, Il PCI, str. 47, 48; proglaš je objavil tudi Slovenski poročevalec, 1.3, št. 39, 9. junija 1942.

³⁰ P. Togliatti po radiu Milano – Libertà, marca 1942, v M. Galeazzi, zbornik Trst 1941–1947, str. 233.

³¹ P. Pallante, Il PCI, str. 49.

³² P. Pallante, Il PCI, str. 48; B. Babič, Primorska ni klonila, str. 56.

Nevarnost za zmago revolucije v Slovenskem primorju, pa tudi v Sloveniji, je v tem času za vodstvo slovenskih komunistov pomenilo predvsem možno izkrcanje Britancev v Trstu in Istri, saj je zaradi razpoloženja tamkajšnjega prebivalstva in razmerja sil obstajala verjetnost vzpostavitve anglofilske vlade in restavracije starih oblastvenih struktur na ozemlju celotne Jugoslavije. Prav tako so bili prozahodno usmerjeni tudi vodje italijanskega antifašističnega gibanja v emigraciji. Kardelj je v pismu U. Massoli poudaril to nevarnost, češ da je razplamtevanje nacionalnega revolucionarnega boja v Primorju za Slovence »življenjska nuja« iz revolucionarnih in vojnoprategških razlogov. Z ustanovitvijo OF in vzpostavitvijo prvih partizanskih enot v Primorju so Slovenci »dejansko že začeli uresničevati parolo o priključitvi Primorja ostalemu slovenskemu teritoriju – parolo o osvoboditvi in združitvi slovenskega naroda.«³³ Kardelj je v pismu Quintu tudi s to nevarnostjo opravičeval nujnost ustanovitve močne partijske organizacije, vezane na CK KPS, ki naj bi neposredno vodil in kontroliral vojne operacije preko svojih organizacij.³⁴ Z okrepitvijo partizanstva na Primorskem tudi zaradi obrambe revolucije pred »imperialisti« bi pomagali tudi italijanski partiji,³⁵ zato je bila »vloga slovenskih partizanov izredno važna za Italijo in Avstrijo in je to, kar se dogaja v Italiji«³⁶ (a razvija se iz Trsta v smeri Benetk, Milana in proti jugu) v veliki meri odmev borbe v Sloveniji in Jugoslaviji.«³⁷ Teza, da je za padec fašizma in uveljavitev KPI v Italiji izrednega pomena razvoj slovenskega osvobodilnega gibanja, je postala še posebej aktualna spomladi 1942. »Ljubljanska pokrajina radikalizira vso Italijo ... Ker so sedaj partizani v Primorju, jih dejansko občuti tudi Trst. Zato so sedaj italijanski agenti izdali letak, v katerem pravijo, da so slovenski komunisti dobili od KPI in KP Nemčije nalogo, da zanetijo revolucijo v srednji Evropi.«³⁸

Italijanski komunisti naj bi bili zavezani, da pomagajo k zmagi revolucije tudi zaradi svoje navezanosti na Sovjetsko zvezo, saj bi s tem neposredno širili tudi njen vpliv na ves ta prostor. Elio Apih opredeljuje, da je v tej vlogi jugoslovanske revolucije v bistvu njen mednarodni pomen.³⁹

Konkretne naloge slovenskega osvobodilnega gibanja na Primorskem so bile spomladi 1942 naslednje: agitacijsko-propagandna kampanja za Sovjetsko zvezo, osnovanje množične organizacije antifašističnega gibanja med Italijani in ustanovitev skupnega vodstva z OF, ustanovitev enotnih slovensko-italijanskih oddelkov v Primorju in široka kampanja v duhu bratstva in sodelovanja. Če bi ustanovitev okrožnega komiteja KPS ovirala vstop italijanskih delavcev v Trstu v partijo, naj bi za mesto ustanovili poseben mestni komite KPI, ki pa bi svoje delovanje navezoval na pokrajinski komite KPS, obenem pa bi bil organizacijsko in politično vezan na CK KPI. Za tržaško okolico, ki je bila večinoma slovenska, pa naj bi ustanovili poseben okrožni komite KPS.⁴⁰

Kardelj je vodstvo KPJ obvestil o pogajanjih z U. Massolo, ker se je ta pričel upirati sklepom KPS, in priporočil razsodbo Kominterne o teh vprašanjih, zlasti o vprašanju kompetenc posamezne partije.⁴¹ Njegova nestrpnost do slabosti in napak italijanskih komunistov nam je ob upoštevanju, kako je vodstvo KPS ocenjevalo takratni položaj v Italiji, in nevarnosti za izvedbo socialistične revolucije v Italiji in Julijski krajini ter tudi Sloveniji razumljiva.

Vprašanje pristojnosti posamezne komunistične partije je bilo neposredno povezano s priznavanjem pravice slovenskega naroda do samoodločbe in z

ozemeljskimi vprašanji, saj je evidentno, da bi organiziranje slovenskih partijskih organizacij v Julijski krajini okrepilo tudi slovenske pozicije glede razreševanja ozemeljskih vprašanj. Tudi zato je ostalo eno ključnih vprašanj, ki jih je bilo treba razrešiti v odnosih med obema partijama. CK KPJ je odobril predlog CK KPS, da se v Primorju ustanovijo organizacije slovenskih komunistov, in takšno svoje stališče je tudi javil Kominterni. Takšno opredelitev so utemeljevali s tem, da je KPS na podlagi programa Zedinjene Slovenije pozvala na oboroženo vstajo, da jo vodi in da se ta širi tudi na Primorskem, ter je zato nujno revidirati stališče pripadnosti primorskih organizacij h KPI, kajti enotno oboroženo akcijo lahko vodi le ena partija. »Z OF je KPS razbila meje in je v boju dejansko združila ves slovenski teritorij.«⁴²

Če je KPI v osnovi, kakor smo že omenili, priznavala kompetence KPS na etnično čistem slovenskem in hrvaškem ozemlju njunima nacionalnima partijama, pa je bilo njeno ravnanje povsem drugačno pri vprašanju Trsta, ki je imel močno italijansko večino, česar vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja tudi ni nikoli oporekalo. Kardelj je skušal nujnost povezovanja prikazati Quintu v luči nevarnosti imperialističnega prodora v Julijsko krajino, ki naj bi bil kot tak tudi nevaren za italijansko partijo, in je posebej poudaril vprašanje Trsta, ki naj bi kot mesto z večinskim italijanskim prebivalstvom imelo v okviru bodoče Slovenije poseben avtonomen položaj z istimi pravicami za Italijane in Slovence in v katerem naj bi v času vojne eventualno obstajal MK KPI. Ta poseben položaj pa naj ne bi veljal za druga, zlasti obalna istrska mesta z italijansko večino, ker so bili tam po Kardeljevem mnenju večinoma priseljenci (uradniki, malomeščanski in »buržoazni elementi«).⁴³ Upoštevat moramo, da je bil eden od razlogov za poseben položaj Trsta tudi to, da je bilo v Trstu treba pridobiti za zaveznika italijanski proletarijat, ki ga v istrskih mestih skoraj ni bilo.

Nesoglasja med obema partijama so nastala tudi zaradi nesporazumov zaradi povezave vodstva KPI s Kominterno in vodstvom italijanske partije v SZ, s katerima je bilo vodstvo italijanske partije povezano preko zvez CK KPJ. Ker so jugoslovanske komuniste sumili, da ovirajo njihovo povezavo s KI, se je notranji center italijanske partije skušal sam neposredno povezati, kar pa je naletelo na ostro reakcijo zlasti Kardelja, ki je menil, da skuša KPI pri Kominterni v obrambo svojih interesov, med katerimi je bila tudi odložitev

³³ AJ, CK KPJ, 1942/833, pismo E. Kardelja U. Massoli, sredi marca 1942, kopija v AS, RZKS.

³⁴ Prav tam.

³⁵ DLR, knj. 2, dok. 47, pismo E. Kardelja J. Brozu, 22. maja 1942, v njem je Kardelj m. dr. poudaril: »Ne očitaj mi domišljavosti, toda sodim, da bodo naši partizani in naša vojska vnesli v Italijo tisto – kar je treba tja vnesti.«

³⁶ V tem času so bile v Italiji množične stavke in demonstracije, op. a.

³⁷ DLR, knj. 2, dok. 9, pismo E. Kardelja J. Brozu, 23. aprila 1942.

³⁸ DLR, knj. 1, dok. 151, pismo E. Kardelja J. Brozu, 29. marca 1942.

³⁹ E. Apih, Italia, str. 405.

⁴⁰ AJ, CK KPJ, 1942/833, pismo E. Kardelja U. Massoli, sredi marca 1942, kopija v AS RZKS.

⁴¹ DLR, knj. 1, dok. 151, pismo E. Kardelja J. Brozu, 29. marca 1942.

⁴² AJ, CK KPJ 1942/833, pismo E. Kardelja U. Massoli, sredi marca 1942, kopija v AS, RZKS.

⁴³ Prav tam.

ozemeljskih vprašanj na povojni čas, »klevetati KPJ, Tita in razreševati vprašanje Primorske«. ⁴⁴ Po mnenju italijanskega zgodovinarja Pallanteja naj bi imela KPJ namen kontrolirati ne le organizacije KPI v Julijski krajini, ampak celotno KPI, zato je bila Quintova odločitev za Kardelja nesprejemljiva. ⁴⁵ To ugotovitev lahko sprejmemo, vprašanje pa je, koliko je do nesporazumov med vodstvom italijanske in jugoslovanske oz. slovenske partije prihajalo tudi zaradi slabih medsebojnih zvez, zaradi česar so marsikatera poročila zamujala ali jih celo niso prejeli. ⁴⁶

Josip Broz Tito je 11. julija 1942 poslal Izvršnemu komiteju Kominterne telegram, v katerem je zahteval mandat za kontrolo dela KPI: »Mislim, da mi morate dati mandat za kontrolo njihovega dela... Zanimivo je, da ta član CK KP It. nasprotuje vsemu, da KP Slov. ustanavlja partijske organizacije v Istri in Trstu.« ⁴⁷ Kominternina je odgovorila z depešo 3. avgusta 1942, ki jo je nato J. Broz skupaj s svojim pismom še istega dne poslal Kardelju. Odobrila je ustanavljanje slovenskih partijskih organizacij in zahtevala tudi razvoj partijskega gibanja skupaj z Italijani ter poročila o delovanju italijanske partije. ⁴⁸ J. Broz je Kardelju naročil, da z vsebino depeše seznaní vodstvo italijanske partije, ker je iz »nje razvidno, da Deda (Kominternina, op. a.) daje nadzor nad njihovim delom nam in da nosijo odgovornost za svoje delo tudi pred nami in da morajo preko nas sporočiti Dedu, kaj delajo«. ⁴⁹ Obenem je v skladu s soglasjem, da se organizira slovenska partija v Primorju, od vodstva slovenskih komunistov zahteval najintenzivnejšo mobilizacijo prebivalstva in širjenje vseljudskega odpora tudi na tem območju. ⁵⁰ Kardelj je zaradi italijanske ofenzive sprejel Brozovo pismo šele po 20. septembru 1942, prav tako Quintove brzojavke, ⁵¹ v katerih je ta predlagal, da se poleg organizacij KPI v Julijski krajini ustanovijo tudi organizacije KPS. Za vodstvo slovenske partije je bilo takšno stališče takrat nesprejemljivo, kasneje pa je do ustanavljanja vzporednih organizacij dejansko prišlo tudi z njihovo privolitvijo. ⁵² Ko je bil U. Massola seznanjen s telegramom Kominterne o organiziranju partije v Julijski krajini, je odpovedal zvezo s KPS. ⁵³ Tudi se ni strinjal z jugoslovansko oceno delovanja italijanske partije, zlasti s kritiko neaktivnosti in tega, da niso organizirali oboroženega boja. ⁵⁴

Položaj v Italiji se je razlikoval od položaja v okupiranih deželah. Delovanje antifašističnih strank in gibanj je bilo usmerjeno v strmoglavljenje fašističnega režima, zato so bile tudi oblike boja drugačne. Vodstvo KPJ je sicer sprejelo oceno, da je položaj v Italiji v osnovi drugačen kot v Jugoslaviji in se je deloma strinjalo z načinom delovanja KPI, je pa kljub temu ves čas vztrajalo tudi pri potrebi organiziranja oboroženega odpora in bilo kritično do političnih stališč, ki jih je italijanska partija širila zlasti preko svoje literature. Kardelj je njeno vsebino ocenjeval takole: »Politično ga pošteno lomi. ⁵⁵ V proglasu v zvezi z bombardiranjem je vrgel parole: organizirajte odbore zračne obrambe, odobre za pomoč žrtvam bombardiranja, pripravite vse za gašenje požarov itd.!!! Prava in resnična pomoč Mussoliniju. Škandal!« ⁵⁶ Kardeljevo stališče do italijanske partije se je še bolj zaostriilo ob koncu leta 1942, ko je ugotovil, da je italijanska partija dejansko na repu anglofilskih elementov in da bi bilo treba intervenirati pri Togliattiju. ⁵⁷

Vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja je pozimi 1942/1943 na podlagi ocen razmer na svetovnih frontah, zlasti po zmagi Sovjetov pri Stalingradu,

ocenjevalo, da bo spomladi 1943 konec vojne, zato je postalo zanj utrjevanje povezav z zavezniki, med katerimi je bila takrat med Italijani le KPI, izrednega pomena, obenem pa je bilo treba doreči vprašanje priključitve Slovenskega primorja s konkretizacijo ozemeljskih zahtev, o čemer so seznanili vodstvo KPI konec decembra 1942. Hkrati so poudarili, da je za »*nadaljnji razvoj osvobodilnega gibanja ter vloge naše partije v Sloveniji in Jugoslaviji izredno važno, da se v protifašistični in protiimperialistični boj množično pritegne italijanski proletarijat zlasti v Trstu in Tržiču*«. ⁵⁸ Za zaostajanje razvoja organizacije naj bi bilo krivo tudi sektaštvo italijanske partije v Trstu, zlasti njenega sekretarja Daville, ⁵⁹ ter nezadostna povezanost med partijskimi organizacijami v Trstu in tržaškim zaledjem. Predlagali so ustanovitev zveznega komiteja iz članov KPS in KPI, ki naj bi »*dobival splošne politične in organizacijske direktive tako s strani PK KPS za Primorsko, kakor tudi s strani Tajništva KPI. Kompetence tega skupnega komiteja naj bi obsegale le tržaško okrožje, ne pa vse Primorske*«, ⁶⁰ ker so bila zaradi slovenske večine druga območja v izključni pristojnosti KPS. Obenem so vodstvo italijanske partije obvestili o javno postavljeni zahtevi Izvršnega odbora Osvobodilne fronte po priključitvi Trsta. ⁶¹

POLOŽAJ NA PRIMORSKEM LETA 1942

Položaj na Primorskem se je razlikoval od položaja v drugih delih Slovenije

⁴⁴ DLR, knj. 2, dok. 89, pismo E. Kardelja J. Brozu, 18. maja 1942.

⁴⁵ P. Pallante, Il PCI, str. 58, 59.

⁴⁶ U. Massola v Una polemica tra comunisti italiani e sloveni durante l'ultimo conflitto mondiale, objavljeni v Critica marxista, 1.8, št. 5, september, oktober 1979, str. 212–213, npr. vztraja, da ni dobil nobenega Kardeljevega pisma o Primorju pred 6. avgustom 1942; P. Pallante, Il PCI, str. 54.

⁴⁷ DCO KPJ, knj. 6, dok. 16, pismo J. Broza IO Kominterne, 11. julija 1942.

⁴⁸ DCO KPJ, knj. 6, dok. 72, depeša KI 3. avgusta 1942; tudi DLR, knj. 3, dok. 11; izvirnik je v AS, AINZ.

⁴⁹ DLR, knj. 3, dok. 11, pismo J. Broza E. Kardelju, 3. avgusta 1942.

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ DLR, knj. 3, dok. 96, poročilo L. Šentjure E. Kardelju, 19. septembra 1942.

⁵² DLR, knj. 3, dok. 138, pismo E. Kardelja J. Brozu, 7. oktobra 1942.

⁵³ Jesen 1942, dok. 84, poročilo E. Kardelja J. Brozu, 6. novembra 1942. Poročilu so priložene brzojavke za Kominternu, med katerimi je tudi obvestilo o delovanju vodstva italijanske partije v domovini.

⁵⁴ AS, RZKS, f. CK KPS 2, ae 934, pismo E. Kardelja F. Leskošku, 22. novembra 1942, tudi Jesen 1942, dok. 165.

⁵⁵ U. Massola, op. a.

⁵⁶ Jesen 1942, dok. 84, poročilo E. Kardelja J. Brozu, 6. novembra 1942.

⁵⁷ AJ, CK KPJ 1942/869, pismo E. Kardelja, J. Brozu, 7. decembra 1942, kopija v AS, RZKS, objavljeno delno izpuščeno v Jesen 1942, dok. 206.

⁵⁸ AS, RZKS, f. CK KPS 2, ae 612, pismo CK KPS U. Massoli, konec decembra 1942.

⁵⁹ Vincezo Marcon Davilla, sekretar KPI v Trstu in obenem sekretar deželne vodstava KPI za Julijsko krajino.

⁶⁰ AS, RZKS, f. CK KPS 2, ae 612, pismo CK KPS U. Massoli, konec decembra 1942.

⁶¹ Prav tam.

in je bil posledica dvajsetletne priključitve k italijanski državi ter njenega fašističnega režima. Tu je bila narodna osvoboditev prva in za veliko večino ljudi edina alternativa pri opredeljevanju za vključitev v politična gibanja in stranke. Spomladi 1942 je na Primorskem začela nastajati trdna organizacijska mreža, rešeno je bilo vprašanje pokrajinskega vodstva, razvijala se je partizanska vojska. Od pozne jeseni 1942 je potekala tudi množična mobilizacija primorskih Slovencev, ki so jih sicer v vojaški suknji, a brez orožja pošiljali v t. i. *battaglione speciale*, dejansko pa v prikrito konfinacijo, s čimer so skušali zaježiti razvoj osvobodilnega gibanja.

Pristaši OF so, delno tudi zaradi propagande nasprotnih krogov, vedno bolj odločno zahtevali konkretno odločitev o slovenskih mejah, s čimer naj bi tudi omejili državljansko vojno in izolirali njene požigalce.⁶²

Da bi okrepili slovensko osvobodilno gibanje na Primorskem in utrdili njegove pozicije v boju za narodno osvoboditev, pa tudi za vzpostavitev revolucionarne demokratične oblasti po osvoboditvi, je CK KPS jeseni 1942 Primorsko kadrovsko okrepil. Sredi novembra 1942 je poleg drugih prišel na Primorsko tudi Aleš Bebler kot politični in vojaški poverjenik IO OF in inštruktor CK KPS. Poleg tega je vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja novembra 1942 podrobno obravnavalo vojaški in politični položaj v Slovenskem primorju in poslalo navodila, v katerih so predvideli razvoj narodne vstaje na Primorskem, ki je bila zaželeno tudi iz zunanjepolitičnih razlogov, saj bi pri tem šlo za narodno vstajo v sami Italiji, kar bi imelo močan mednarodni odmev in bi omajalo fašistični režim. Da bi lahko dosegli načrtovano, so morali razširiti OF z vsemi narodnozavednimi sloji med primorskimi Slovenci, to je pomenilo pridobivati za program OF zlasti na osnovi narodne osvoboditve in združitve. Zlasti pomembno je bilo pridobivanje t. i. slovenske primorske sredine, ki je bila za vodstvo partije tisti sloj, na katerega bi se naslonile zahodne sile oziroma »mednarodna reakcija« ob eventualnem prihodu, oziroma njena opredelitev za eno ali drugo stran.⁶³

Sodelovanje Osvobodilne fronte slovenskega naroda z italijanskimi antifašisti je bilo sicer še zelo redko, omejeno na povezovanje s preostalimi člani KPI in redkimi antifašisti ter njihovo vključevanje v slovensko osvobodilno gibanje, je pa kljub temu zbudilo reakcijo tudi v slovenskih krogih, ki so bili nasprotni OF. Ti so očitali osvobodilnemu gibanju, da komunisti in z njimi celotna OF, ki so jo šteli za čisto transmisijo partije, prodajajo Primorje Italijanom. Neposreden odgovor na te trditve sta bila proglas CK KPS⁶⁴ in Izjava Centralnega odbora KPS o slovenskih mejah,⁶⁵ oba 1. maja 1942.

Usmeritev vodstva slovenskega osvobodilnega gibanja je bila tudi sodelovanje z italijanskim antifašističnim gibanjem, ki bi podpiralo slovenski osvobodilni boj, se borilo proti okupatorjevi raznarodovalni politiki fašizma in s tem opralo narodno čast. Pri tem je bilo potrebno veliko prepričevanja primorskih ljudi, da so se spremenili stereotipi o Italijanah, ki jih je večina Slovencev enačila s fašizmom, zato je bilo vsako sodelovanje z njimi sprejeto z nezaupanjem. To se je kazalo ne le med sodelavci OF, ampak tudi med primorskimi partijskimi aktivisti. Potrebna je bila strpnost in postopnost, zlasti pri vprašanju italijanstva Trsta in njegovega posebnega položaja. Njegovo reševanje naj bi preložili na t. i. drugo etapo borbe, to je na izvedbo socialistične revolucije, ko bi ga lahko reševali brez trenj.⁶⁶ Boris Kidrič je poudaril, da je »glede tržaške

avtonomije v svobodni Sloveniji prevladalo stališče, da je to usmeritev, ki jo je potrebno razpravljati z aktivisti, o tem pa še ne dajati javnih izjav, da si ne bi vezali roke.⁶⁷

Navodilo CK KPS PK KPS poudarja: »Podpiramo pa seveda, ne glede na to, vsako antifašistično gibanje Italijanov na Primorskem! V tem smislu bi bilo napačno sektašiti proti antifašističnim elementom, ki morda še niso dozoreli za zgornje antiimperialistično gledanje (podpiranje slovenskega osvobodilnega boja, borba proti okupatorski raznorodovalni politiki) – nedopusten pa bi bil tudi oportunizem: to je zanemarjanje resnih teženj privedi to antifašistično gibanje na zgornje antiimperialistične pozicije.«⁶⁸ CK KPS je tu, za razliko od že omenjenih stališč E. Kardelja, ki je za edinega zaveznika med Italijani štel proletarijat, skušal najti zaveznike tudi med drugimi antifašisti. To njihovo stališče pa je 20. novembra 1942 ovrغل Kardelj, ki je v navodilih, ki jih je na Primorsko poslal v imenu CK KPS, zahteval, da je težišče dela partije v mobilizaciji slovenskih in italijanskih proletarskih množic, in tako ponovno zožil krog zaveznikov med italijanskim narodom.⁶⁹ Zlasti pod njegovim vplivom je slovensko partijsko vodstvo vedno bolj poudarjalo vlogo proletariata kot glavnega nosilca osvobodilne borbe in revolucije. To ni bila primorska posebnost, ampak prevladujoča politika, je pa tu zaradi povezovanja z italijanskim proletariatom in izključevanja vseh drugih italijanskih slojev dobila še dodaten pomen. Zato so zahtevali zlasti okrepitev odborov Delavske enotnosti med italijanskimi delavci.⁷⁰

Konec leta 1942 so bile organizacijske naloge slovenske partije glede

⁶² DLR, knj. 3, dok. 111, pismo B. Ziherla E. Kardelju 25. septembra 1942, v katerem navaja: »Ljudje zahtevajo na konkretna vprašanja konkretne odgovore... In konkretna vprašanja so danes na vsakem koraku: kaj bo s Trstom, kaj s Celovcem. Jaz sem na konferenci na ta vprašanja zmerom odločno odgovarjal in se skliceval na prakso, s katero bo zlasti vprašanje Trsta nedvomno rešeno v naš prid.«

⁶³ DLR, knj. 4, dok. 213, pismo E. Kardelja PK KPS, 31. decembra 1942.

⁶⁴ DLR, knj. 2, dok. 18, proglas CK KPS, 1. maja 1942.

⁶⁵ DLR, knj. 2, dok. 21, Izjava CK KPS o slovenskih mejah, 1. maja 1942.

⁶⁶ AS, RZKS, f. CK KPS 2, ae 3167, pismo E. Kardelja PK, KPS, 31. decembra 1942; tudi DLR, knj. 4, dok. 213.

⁶⁷ DLR, knj. 5, dok. 185, pismo B. Kidriča v imenu CK KPS PK KPS, 21. januarja 1943.

⁶⁸ AS, RZKS, f. CK KPS 2, ae 1889, pismo CK KPS PK KPS, 16. novembra 1942; tudi Jesen 1942, dok. 136.

⁶⁹ AS, RZKS, f. CK KPS 2, ae 3166, navodilo E. Kardelja v imenu CK KPS PK KPS, 20. novembra 1942; tudi Jesen 1942, dok. 159.

⁷⁰ Npr. v navodilu člana PK KPS za Primorsko D. Pirjevca sekretarju OK KPS za Tolminsko F. Šavliju, 20. januarja 1943, DLR, knj. 5, dok. 83, ko je glede Rablju naročal: »Formirajte odbore DE: Dobro bi bilo, če bi čim prej izgradili iz onih fantov dobro partijsko celico, ki bi bila sposobna voditi vse delo v Rablju. Treba je temu posvetiti več pažnje, četudi bi moralo zaradi tega delo drugje malo zastati. Proletariat je prvi in tam mora biti naš organizacijski center!... Odbori DE naj postavljajo tudi ekonomske zahteve. V te odbore pritegovati tudi Italijane in jih sprejemati v KPS... Glejte, da ne bo šovinizma napram italijanskim delavcem! Tudi mednje moramo na vsak način prodreti.«

Italijanov na Primorskem: vzdrževanje najtesnejših stikov s KPI in formiranje organizacij KPI med delavci v krajih, ki so bili italijanski. Te organizacije naj bi sodelovale s PK KPS, v organizacijskem pogledu pa bi bile vezane na CK KPI. Organizacijsko so vključili celotno slovensko področje, »od hrvaške meje do Režije in morja. Tudi Trst sam, Gorico in druga mesta je treba zajeti z našo partijsko organizacijo. Izredno važno je, da bomo ob koncu imeli politično zajeto vse slovensko ozemlje, kar nam bo omogočilo hiter prevzem oblasti na vsem teritoriju.« Težišče organizacije naj bi prenesli v industrijske centre in zlasti med delavce ter posvetili posebno pozornost Trstu.⁷¹

Kardeljevo navodilo glede ustanavljanja organizacij KPI je bilo v skladu z že omenjeno depešo Kominterne iz avgusta 1942 in ponovno poudarjeno v njegovem pismu konec decembra 1942, ko je podčrtal, da naj se v Trstu, Trziču in eventualno v Gorici ustanovijo poleg organizacije KPS tudi organizacije KPI.⁷² Pristajanje na ustanovitev organizacij KPI v Trstu in drugih mestih, kjer je imel večino italijanski proletarijat, je sicer razširilo področje delovanja KPI v Julijski krajini, ker pa naj bi jih, glede na navodilo, dejansko ustanavljala KPS, je razmerje sil ostalo nespremenjeno. Usmeritev na ustanavljanje dvojnih partijskih organizacij na istem območju je bilo delno odstopanje od prejšnjih stališč vodstva KPS, da se na enem terenu ustanovi lahko le organizacije ene partije. Tako so bile nove organizacije ustanovljene na nacionalni in ne na državni osnovi.

Neposredno operativno delovanje je v skladu s temi navodili opredelila pokrajinska konferenca KPS, ki je bila 4. in 5. decembra 1942 na Vrhju pri Rihemberku. V resoluciji so poudarili delo med italijansko narodno manjšino, kar je bilo v skladu z opredelitvijo, da so za slovensko osvobodilno gibanje ozemeljska vprašanja že razrešena in je bila torej Primorska zanj že priključena kot sestavni del slovenske države, in med italijanskim vojaštvom. Podčrtali so, da je pri tem potrebno tesno sodelovanje z »bratsko« KPI, saj se bodo s tem krile tudi sile, ki so prijateljsko razpoložene do slovenskega odpora.⁷³

V osvobojeno inruženo Slovenijo naj bi spadala tudi vsa mesta na tem ozemlju ne glede nato, kako daleč je v njih že izvedena italijanizacija. Specifičen položaj naj bi imel samo Trst, ki je imel star italijanski karakter, medtem ko takšnega statusa niso priznavali drugim mestom, ki naj bi bila poitaljančena v »zadnji imperialistični dobi« in naj bi bila zato nesporno slovensko ozemlje.⁷⁴ Te opredelitve etnične sestave mest v Julijski krajini ne držijo, saj so imela staro italijansko jedro tudi nekatera druga, zlasti obalna istrska mesta, ki pa so imela drugačno strukturo prebivalstva in razen Rovinja niso imela večjega števila delavcev, zato je tu iskati vzroke pri opredeljevanju njihove avtonomije.

Položaj na Primorskem se je v jeseni in pozimi 1942/43 izboljševal, formiran je bil Soški odred, spreminjalo se je gledanje Italijanov na slovenski odpor in naj bi se »celo Italijani pričeli truditi s slovenskim jezikom.«⁷⁵

Primorski Slovenci so, kot smo deloma že omenili, vse bolj odločno zahtevali konkretno določitev meje. Nerazrešeno vprašanje meje je slabilo pozicije osvobodilnega gibanja in bilo dobrodošlo njegovim nasprotnikom za tezo, da komunisti prodajajo dele slovenske zemlje v interesu internacionalizma, zato ostajanje pri zgolj načelnih izjavah ni bilo več možno.⁷⁶ Pri tem moramo poudariti Kardeljevo stališče, da ob morebitni spremembi sistema v Italiji, to

je uvedbi komunistične oblasti, meje ne bi bile več pomembne. »V socializmu seveda to vprašanje sploh ni več važno, niti bi se za nas ne postavljalo,« piše Kardelj in nadaljuje, »toda mi smo na stopnji NOV, pa moramo zaradi tega ta vprašanja postavljati tako, kakor se postavljajo v okviru kapitalizma.«⁷⁷

Stališča IO OF do slovenskih narodnih meja so bila jasno postavljena v poročilu IO OF Antifašističnemu svetu narodne osvoboditve Jugoslavije v Bihaću: »Priključitev teh pokrajin skupno s Prekmurjem, ki je danes pod Madžari, v združeno in samostojno Slovenijo, je prvenstvena težnja in smoter naše osvobodilne borbe.«⁷⁸

V okviru bodoče slovenske države naj bi bil vključen tudi trikotnik med Sočo, morjem in soškim prekopom vzhodno od Soče. Dejansko so tu Slovenci živeli le v Trziču in v dveh sosednjih vaseh, a še tu so bili v manjšini, večinski prebivalci so bili Furlani. Vključitev tega področja naj bi bila upravičena zaradi slovenskih delavcev, okrog tisoč se jih je namreč vozilo na delo v Trzič s Krasa, zaradi gospodarske povezave med Trstom in Trzičem in zato, ker je Soča boljša meja kot prekop.⁷⁹ Ti argumenti so bili v okviru zahtev po t. i. potrebni meji in so odstopali od načela narodnostne meje.

ODNOSI MED KPI IN KPS V JULJSKI KRAJINI

Vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja v Primorju je jeseni 1942 dobilo zvezo z organizacijami KPI v Trstu in Trziču. Ti organizaciji naj bi poslali tudi že prve rekrute in obljubljeni pomoč v opremi za partizane ter imeli, po njihnih podatkih, tudi stalno zvezo s CK KPI, zato naj bi bile ob njuni eventualni priključitvi KPS, ki pa je dejansko ni bilo, težave.⁸⁰ Komunistov je bilo okrog sto, vendar jih je bil le del sposoben vključiti se v aktivnejše delo.⁸¹

Decembra 1942 je CK KPS poslal na Primorsko Branka Babiča, ki je postal sekretar PK KPS, IO OF pa Franceta Škerla, krščanskega socialista, kot člana PO OF. Z njima je odšel na Primorsko tudi Franc Leskošek-Luka.⁸² Organizacije KPI, s katerimi je PK KPS že imel stike od jeseni 1942, so bile samonikle

⁷¹ AS, RZKS, f. CK KPS 2, ae 3166, navodilo E. Kardelja v imenu CK KPS PK KPS, 20. novembra 1942; tudi v Jesen 1942, dok. 159.

⁷² AS, RZKS, f. CK KPS 2, ae 3167, pismo E. Kardelja v imenu CK KPS PK KPS, 31. decembra 1942; tudi v DLR, knj. 4, dok. 213.

⁷³ DLR, knj. 4, dok. 144, resolucija pokrajinske konference KPS za Primorsko, 4. in 5. decembra 1942.

⁷⁴ Prav tam.

⁷⁵ Jesen 1942, dok. 207, pismo E. Kardelja J. Brozu 14. decembra 1942.

⁷⁶ Prav tam.

⁷⁷ Prav tam.

⁷⁸ DLR, knj. 4, dok. 218, poročilo IO OF Avnoju v Bihaću, nedatirano.

⁷⁹ DLR, knj. 5, dok. 65, poročilo PK KPS za Primorsko CK KPS, 17. januarja 1943.

⁸⁰ AS RZKS, f. CK KPS 2, ae 1819, poročilo A. Beblerja CK KPS, 3. decembra 1942, tudi DLR, knj. 4, dok. 134.

⁸¹ AS, RZKS, f. CK KPS 2, ae 1820, poročilo A. Beblerja, 14. decembra 1942.

⁸² AS, RZKS, f. Obkom KPS za Slovensko primorje, šk. 103, pismo CK KPS A. Beblerju, 31. decembra 1942.

organizacije razredno zavednih italijanskih delavcev, ki so se štel za komuniste. Med njimi je bila najmočnejša skupina Vincenza Marcona-Daville v Trstu. Njen vodja je bil sprva do slovenskih komunistov zadržan, ker je »naš boj pojmoval kot zgolj nacionalni pojav, ki ima tudi primesi nacionalizma. Sprejemal ga je, kolikor je bil naperjen proti fašizmu, odklanjal pa ga je iz razrednih pozicij.«⁸³ Stališče je spremenil po razgovorih, ki jih je imel na sedežu pokrajinskega komiteja s Francem Leskoškom, Alešem Beblerjem in Brankom Babičem, na katerih so mu pojasnili osnovni značaj osvobodilnega gibanja in revolucionarne cilje, ki naj bi jih ta boj v končni fazi prinašal, ter je pristal na to, da se poleg KPI v Trstu organizira tudi KPS.⁸⁴ Rezultat razgovorov je bil spozum, ki sicer ni bil nikoli formalno podpisan, poslan pa je bil Davilli 26. januarja 1943 in z njim je bilo prvič razmejeno delo med KPS in KPI v Trstu. KPI je na podlagi razgovorov in omenjenega sporazuma spremenila tudi sistem organiziranja, opustili so t. i. verižni sistem in organizirali celice. Sprejeli so tudi dogovor o organiziranju Fronte nazionale, množične organizacije, ki bi bila podobna Osvobodilni fronti in bi jo vodili komunisti, v podjetjih pa bi njeno delo opravljali odbori DE.⁸⁵ Na podlagi tega dogovora so bili nato ustanovljeni prvi odbori Delavske enotnosti.⁸⁶

Povezava z organizacijo KPI je bila vzpostavljena tudi v Gorici. Na podlagi teh stikov sta imela Branko Babič in Julij Beltram v začetku februarja razgovor z nekaterimi italijanskimi komunisti, ki jih je vodil Bruno Borghese-Ugo, ter jih seznanila s sporazumom s tržaško federacijo KPI. Na tak sporazum so pristali tudi goriški člani KPI, kar je bilo posebno pomembno za »prodor vpliva slovenskega osvobodilnega gibanja med furlanske delovne množice, med katerimi se je že začel razširjati antifašizem«.⁸⁷

POLOŽAJ NA PRIMORSKEM V ZAČETKU LETA 1943

Ker je vodstvo Slovenskega osvobodilnega gibanja konec leta 1942 računalo z možnostjo, da bo vojna hitro končana, je skušalo Primorsko organizacijsko in politično pripraviti. CK KPS je zahteval, da se na Primorskem vzpostavi predstavništvo oblasti – Narodni svet za Primorje, v katerem naj bi bili obvezno tudi predstavniki Italijanov, konkretno KPI, in ki bi jih pritegnili tudi v krajevne NOO. V Trstu naj bi se postavilo vprašanje samoodločbe italijanskega naroda, ker so računali na podporo italijanskega delavstva kot večinskega sloja, pri čemer bi imeli Italijani ne le nacionalne pravice, ampak tudi dejansko oblast.⁸⁸

PK KPS za Primorsko je navodila preučil na sestanku 10. in 11. januarja 1943 v prisotnosti Franca Leskoška. Na tem sestanku so se seznanili s sklepom CK KPS o imenovanju Branka Babiča za sekretarja PK KPS, njegov član pa naj bi postal tudi Bruno Borghese-Ugo kot zastopnik Italijanov, a je bil ta sklep kasneje preklican.⁸⁹ V poročilu, ki ga je PK KPS poslal o tem sestanku CK KPS, so navedli tudi podatke o moči italijanske »narodne manjšine« in partijskega članstva.⁹⁰

Prva pokrajinska konferenca OF, ki je bila 14. februarja 1943, se je konstituirala v stalen organ OF za Primorsko, v primorski pokrajinski plenum Osvobodilne fronte slovenskega naroda.⁹¹ Na konferenci je bil navzoč tudi delegat italijanske protifašistične organizacije Fronte Nazionale per Pace e Libertà že omenjeni Bruno Borghese, ki je bil sprejet v pokrajinski plenum kot

zastopnik italijanske narodne manjšine.⁹² Vendar je Izvršni odbor OF 5. marca 1943 sprejel stališče, da je italijanski delegat v PO OF lahko le gost, ne more pa biti stalen član, ker je Italija še vedno okupator na slovenskih tleh in ker je OF organizacija slovenskega naroda.⁹³

Plenum je ostro obsodil politiko prejšnjih narodnih voditeljev na Primorskem, češ da so reševali vprašanja Slovenskega primorja daleč od množic in postavili »*kitajski zid*« med njimi in italijanskimi demokratičnimi in protifašističnimi silami. Za nadaljevalca takšne »*pogubne*« politike primorskih voditeljev je plenum proglasil belogardiste in četnike, da so sodelovali z italijanskimi fašističnimi oblastniki, obenem pa razpihovali mržnjo do italijanskega protifašističnega delovnega ljudstva.⁹⁴ Pri ovrednotenju dela predvojnih primorskih politikov je plenum poudaril vrsto dejstev, ki takšne ostre ocene ne potrjujejo, in jih je danes slovensko zgodovinopisje že ovrglo. Odprto pa ostaja vprašanje odnosa OF do t. i. narodnorevolucionarnega gibanja, katerega člani so se večinoma pridružili narodnoosvobodilni borbi.

Glavna ovira za vzpostavitev skupne akcije vseh antifašističnih sil v Julijski krajini je bilo nerešeno ozemeljsko vprašanje in kot posledica izključujoča stališča na obeh straneh. Prav tako kot je slovensko osvobodilno gibanje skušalo pridobiti vpliv med Italijani s širokim priznavanjem pravic manjšine, ker so se zavedali, da bi jim le jamstvo teh pravic zagotovilo njihovo lojalnost, je

⁸³ B. Babič, Primorska ni klonila, str. 61, 62.

⁸⁴ DLR, knj. 5, dok. 65, poročilo PK KPS CK KPS, 17. januarja 1943.

⁸⁵ AS, RZKS, f. CK KPS 2, ae 3074, sporazum med tržaško organizacijo KPI in PK KPS, januarja 1943.

⁸⁶ P. Pallante, Il PCI, str. 59.

⁸⁷ B. Babič, Primorska ni klonila, str. 65.

⁸⁸ AS, RZKS, f. CK KPS 2, ae 3167, pismo E. Kardelja PK KPS, 31. decembra 1942, tudi DLR, knj. 4, dok. 213; prav tam, ae 3168, pismo E. Kardelja v imenu CK KPS PK KPS, 28. januarja 1943.

⁸⁹ V. Deželak, Organizacijski razvoj KPS, str. 244. Bruno Borghese-Ugo, član KPS od aprila 1942, Furlan, povezan v Gorici. B. Babič ga v svojih spominih ocenjuje kot enega najbolj sposobnih in delovnih partijcev na Primorskem, ki je deloval zlasti med Furlani, B. Babič, Primorska ni klonila, str. 65.

⁹⁰ DLR, knj. 5, dok. 65, poročilo PK KPS CK KPS, 17. januarja 1943. V Trstu naj bi bilo 130.000 tržaških Italijanov, 50.000 regnicolov, 10.000 Grkov, 10.000 Židov; v Trzišču 25.000 Italijanov in Furlanov, v Gorici 10.000 Furlanov. Delavcev naj bi bilo v Trstu 50.000, od tega 10.000 Slovencev, v Trzišču 12.000, od tega 1000 Slovencev, v Gorici 2000, od tega 600 Slovencev, drugi naj bi bili Furlani, v Idriji 450, vsi Slovenski, Rablju 1200 Slovencev in nekaj avstrijskih Nemcev, skupaj 66.000, od tega 14.000 Slovencev. V Trstu je bilo 15 članov KPS in okrog 100 članov KPI, formiran je bil odbor DE v ladjedelnicah, v Gorici 10 članov KPS, v Trzišču 140 članov KPI, v Idriji 4 člani KPS.

⁹¹ Primorska se je med NOB uveljavila kot pojem, ki je zajemal vse ozemlje, naseljeno s Slovenci zahodno od rapalske meje, tudi Notranjske, Beneško Slovenijo, Rezijo, Kanalsko dolino, poleg Goriške, Trsta in Istre, DLR, knj. 5, dok. 66, str. 222, op. 3a.

⁹² DLR, knj. 5, dok. 191, okrožnica poverjenjstva IO OF za Primorsko, 24. februarja 1943, OO OF.

⁹³ F. Škerl, Primorska, str. 692.

⁹⁴ DLR, knj. 5, dok. 191, okrožnica poverjenjstva IO OF za Primorsko, 24. februarja 1943.

italijanski protifašizem isto zagotavljal Slovencem, npr. v dokumentu, ki sta ga 1. avgusta 1943 izdali Stranka akcije in Republikanska stranka v Julijski krajini. Slovensko osvobodilno gibanje je že obravnavalo italijanski narod kot narodno manjšino v okviru Slovenije, prav tako pa so italijanske antifašistične stranke in gibanja razen italijanskih komunistov zahtevali ohranitev rapalskih meja. Kasneje je bilo sodelovanje med njimi težje tudi zaradi izključujočih ideoloških opredelitev, ki jih takrat še ni bilo zaznati. Zagotovo je bil proglas poverjenišтва IO OF, kakor tudi nekatera stališča PK PKS za Primorsko, iz tega časa, širši, kot so bile opredelitve zlasti Kardelja, ki so bile oblikovane na razredni osnovi in so izključevale kot zaveznike vse druge sloje italijanskega prebivalstva.

FURLANIJA

Odnose med slovenskim narodnoosvobodilnim gibanjem in Furlanijo je predstavil dr. Tone Ferenc na posvetovanju v Vidmu leta 1981. Razprava je izšla v italijanščini in slovenščini.⁹⁵

Slovenski osvobodilni boj je zlasti od druge polovice leta 1942, ko je posegel tudi v Furlanijo, neposredno vplival na dogajanja v njej. Tu je bil, za razliko od Trsta in Julijske krajine, antifaziem med Italijani oz. Furlani dokaj močan, ti kraji pa so bili tudi izven slovenskih ozemeljskih zahtev (razen že omenjene Beneške Slovenije, Režije in dela Kanalske doline), zato se je tu razvilo sodelovanje, ki ga dr. Tone Ferenc ocenjuje, da je *»bilo po obsegu in vsebini zagotovo med največjimi, če ne največje, ki jih je imelo jugoslovansko osvobodilno gibanje z odporniški ali osvobodilnimi gibanji sosednjih držav.«*⁹⁶ Stiki med obema gibanjema so bili vse od jeseni 1942, razprava med vodstvi⁹⁷ pa je tekla tudi o organizaciji italijanskega oboroženega odpora z načrtom, da se iz italijanskih borcev v slovenskih enotah ustanovi posebna enota, ki naj bi do nadaljnjega sicer ostala pod neposredno komando slovenskega poveljstva.⁹⁸ V času, ko je bila v Sloveniji italijanska okupacijska vojska bi imela ustanovitev posebne italijanske enote izreden pomen, saj bi širjenje partizanskega gibanja v Italijo pritegnilo tudi številne italijanske vojake, to pa bi pospešilo italijansko kapitulacijo, vendar pa do realizacije načrta, kljub nekaterim poizkusom ni prišlo.⁹⁹ V skladu z navodili vodstva slovenskega osvobodilnega gibanja sta bili z odredbo štaba Primorske operativne cone 11. aprila 1943 ustanovljeni 8. Gregorčičeva in 9. Gradnikova brigada.¹⁰⁰ Gregorčičeva brigada je maja 1943 odšla v Beneško Slovenijo z nalogo *»zanesti narodnoosvobodilno borbo med slovensko prebivalstvo do skrajnih zapadnih meja Slovenije in s tem ustvariti pogoje za širjenje antifašističnega razpoloženja med italijanskim ljudstvom v Italiji«*.¹⁰¹

POLOŽAJ V TRSTU

CK KPS, ki je soglašal z ustanovitvijo dvojnih partijskih organizacij na istem območju na nacionalni osnovi, se je sicer zavedal, da je to pomenilo slabitev komunističnega gibanja, obenem pa bi umik KPS iz Trsta okrepil sile, nasprotne Osvobodilni fronti. Tako je CK KPS poslal pokrajinskemu komiteju direktivo, s katero je, vedoč da *»je položaj v Trstu – in dokler obstoji Italija – tak, da ima tu pravico do obstanka edino KPI, če imamo pred očmi boljševiske principe partijske organizacije,«* naročil, da se v Trstu Slovenci organizirajo v KPI, ki

naj brani tudi interese slovenskega naroda, za okolico Trsta pa naj ostane OK KPS. Isto naj bi veljalo za Tržič.¹²⁰ To stališče je odstopalo od Kardeljevih že omenjenih direktiv, z dne 20. novembra in 31. decembra 1942, v katerih je zahteval ustanavljanje vzporednih partijskih organizacij v Trstu, Tržiču in tudi Gorici. Dvojna partijska organizacija je bila tudi dejansko vzpostavljena, saj se Slovenci niso hoteli vključevati v isto organizacijo z Italijani.¹³⁰

Februarja 1943 je Jaka Platiša Franc zamenjal sekretarja OK KPS za Trst Jožka Udoviča-Nina, ki je padel januarja istega leta.¹⁰⁴ Platiša je tesno sodeloval s sekretarjem tržaške organizacije KPI Vincenzom Marconom-Davillo pri reorganizaciji italijanske partije v smislu dogovora, sprejetega januarja 1943. Poleg Fronte nazionale so organizirali tudi množične organizacije žensk in mladine in samostojno tehniko KPI.¹⁰⁵ Platiša je postal kot predstavnik KPS član Comitato Litorale, novo ustanovljenega najvišjega organa KPI, ki je zajemal okrožja Trst, Tržič, Koper in Gradiško.¹⁰⁶ Potem ko je Franc Platiša aprila 1943 padel v spopadu s policijo in po množičnih aretacijah se je položaj slovenskega osvobodilnega gibanja v Trstu poslabšal. Maja 1943 je v Trstu bila le še ena partijska celica KPS s štirimi člani, ki so delovali kot aktivisti OF med Slovenci, razbita je bila tudi Osvobodilna fronta.¹⁰⁷ Racije so bile posledica velikega terorja italijanskih oblasti nad slovenskim prebivalstvom in ne izdajstva.¹⁰⁸

Aktivnejša pa je bila v tem času italijanska organizacija. Obalni komite KPI je ob 1. maju 1943 izdal letak, ki so ga razpečevali v Trstu in Tržiču in je bil zlasti dobro sprejet med delavstvom. Letak je povzdigoval Rdečo armado

⁹⁵ T. Ferenc, Slovensko narodnoosvobodilno gibanje in Furlanija 1942–1943, Borec, l. 38, 1986, št. 1, str. 2–32; Resistenza e Questione nazionale, Atti del convegno. Problemi di Storia della Resistenza in Friuli, Udine, 5–7 novembre 1981. Vol. 1, Udine 1984, str. 123–159.

⁹⁶ T. Ferenc, Slovensko narodnoosvobodilno gibanje in Furlanija, str. 2.

⁹⁷ Stike je imel zlasti eden najvidnejših članov KPI v Furlaniji Mario Lizzero, ki je imel tudi zvezo z vodstvom KPI, op. a.

⁹⁸ AS, RZKS, f. CK KPS 2, ae 3168, pismo E. Kardelja v imenu CK KPS PK KPS, 28. januarja 1943.

⁹⁹ Več o tem v citirani razpravi dr. T. Ferenc.

¹⁰⁰ T. Ferenc, Primorska pred vseljensko vstajo, str. 331–334.

¹⁰¹ Jaka Avšič, Naš prvi pohod v Beneško Slovenijo, Ljubljana 1946, str. 12. Obširno je o tem pisal dr. T. Ferenc, Primorska pred vseljensko vstajo, str. 374–525.

¹⁰² AS, RZKS, f. CK KPS 2, ae 3171, pismo E. Kardelja v imenu CK KPS PK KPS, 20. februarja 1943, tudi DLR, knj. 5, dok. 179.

¹⁰³ V. Deželak, Organizacijski razvoj KPS, str. 263.

¹⁰⁴ B. Babič, Primorska ni klonila, str. 68.

¹⁰⁵ AS, RZKS, f. CK KPS 2, ae 3168a, poročilo PK KPS CK KPS, 18. marca 1943, tudi DLR, knj. 6, dok. 34.

¹⁰⁶ AS, RZKS, f. CK KPS 2, ae 3078, poročilo PK KPS CK KPS, 27. aprila 1943, tudi DLR, knj. 6, dok. 110.

¹⁰⁷ AS, RZKS, f. Obkom, KPS za Slovensko primorje, šk. 103, poročilo B. Babiča PK KPS, 30. maja 1943, tudi DLR, knj. 7, dok. 107.

¹⁰⁸ AS, RZKS, f. Obkom KPS za Slovensko primorje, šk. 103, poročila B. Babiča, 28. junija 1943, tudi DLR, knj. 7, dok. 221.

in je nastopil proti fašizmu in nasilju.¹⁰⁹ Italijanska partija je v tem času pritegnila zlasti mlade aktiviste, članov naj bi bilo tristo, od tega v Trziču sto štirideset, obalni komite KPI pa je povezoval tudi Tržič, Milje, Koper in Izolo. Povsod so bili ustanovljeni komiteji Fronte Nazionale d'Azione – Narodne fronte, organizirana sta bila italijanska ženska in mladinska protifašistična organizacija, delovala je samostojna italijanska tehnika, ki je izdajala glasila La Lotta, Il Lavoratore, La Donna, v načrtu pa naj bi imeli tudi mladinski list La Scintilla. Časopisi so bili po mnenju Branka Babiča, ki je po smrti Platiše prevzel tudi akcijsko vodstvo KPS v Trstu, vsebinsko slabi.¹¹⁰ Branko Babič je sicer dobro sodeloval z Davillo in njegova ocena dela obalnega komiteja KPI je bila drugačna od ocene Aleša Beblerja, ki je menil, da je Davilla velik sektaš in od CK KPI zahteval, naj ga zamenjajo. Ker je imelo vodstvo italijanske partije težave s kadri, je PK KPS za Primorsko predlagal CK KPS, da da U. Massola odobritev, da bi imel PK KPS polnomočje inštruktorjev tudi za obalni komite KPI.¹¹¹ Ob Babiča je PK KPS zahteval, da razčisti z obalnim komitejem KPI o njegovi usmeritvi, ki mora biti politično združevanje v Narodno fronto za boj proti Mussoliniju in zmago antifašistične koalicije, njegova politika v Trstu pa direktna podpora slovenskemu narodnemu gibanju in slovenskemu partizanstvu.¹¹²

Obalni komite KPI je bil s svojo politiko v neskladju tudi z usmeritvijo vodstva italijanske partije, ki je gradilo na zavezništvu z drugimi antifašisti in na sodelovanju v bodočih oblastnih strukturah, ostal je na čistih »*boljševističnih*« pozicijah, tako da ga je v bistvu PK KPS, ki je v odnosu do vodstva KPI takrat vodil bolj revolucionarno politiko, skušal usmeriti na iskanje zavezništev med antifašisti. Zahteva po zamenjavi Daville kmalu ni bila več aktualna, ker so se po padcu fašizma 25. julija 1943 iz konfinacije vrnili vodilni člani tržaška partije, med njimi tudi novi sekretar Luigi Frausin.¹¹³

POVEZAVE Z VODSTVOM KPI IN MEDSEBOJNIMI ODNOSI

V letu 1943 je bilo vedno bolj jasno, da se bliža konec fašizma v Italiji. Obe partiji sta morali zato koordinirati skupne akcije, za kar je bila nujna vzpostavitev nemotenih povezav med vodstvoma KPI in KPS ter preko slednje s KPJ in Kominterno, zato je vprašanje zvez postalo eno glavnih nalog vodstva primorske partije. Povezavo so morali vzpostaviti tudi zaradi posredovanja obveščevalnih podatkov, ki jih je zahteval Direktor, sovjetska obveščevalna služba. V drugi polovici februarja je prišel s to nalogo na sedež PK KPS za Primorsko Ante Novak. Obenem je prinesel Kardeljevo naročilo Babiču, da naj osebno vzpostavi zvezo z U. Massolo in se z njim dogovori o vseh odprtih vprašanjih, zlasti o medsebojnem sodelovanju in obveščanju.¹¹⁴ Branko Babič je tako poleg svoje funkcije sekretarja pokrajinskega komiteja spomladi 1943 opravljal tudi kurirsko povezavo z vodstvom KPI. Marca in aprila je odpotoval trikrat v Milano, preostali čas pa je bil v Trstu.¹¹⁵

V razčiščevanje odnosov med obema partijama je marca 1943 ponovno posegla Kominternina z depešo, katere vsebina sodi v okviru njene omenjene politike, da je treba vse sile posvetiti razvoju narodnoosvobodilnega boja, preostala vprašanja, kot je vprašanje meja, pa prestaviti na čas po vojni.

Kominterna je menila, da je politično nepravilno, da so se medsebojni odnosi med italijanskimi in slovenskimi antifašisti zaostrovali zaradi teritorialnega spora v zvezi s Trstom ali pasom med Čedadom in Huminom (Gemono), ki naj bi bil rešen po razbitju nacifašizma, in je zahtevala medsebojno povezovanje in pomoč.¹¹⁶ Ta njena opredelitev je bila podpora KPI, ki je sprejela sicer načelno priznanje pravice do samoodločbe in odcepitve, konkretne ozemeljske opredelitve pa naj bi se odložile na čas po vojni.

Dne 10. julija 1943 so se Angleži izkrkali na Siciliji, dva tedna kasneje, 25. julija, pa je prišlo do Mussolinijevega padca in vzpostavitve Badoglijevega režima v Italiji, ki pa je nadaljeval vojno na strani nacistične Nemčije. Vedno bolj je bila aktualna tako britanska kot nemška zasedba severne Italije in opredeliti je bilo treba taktiko partizanske vojske. V primeru britanske invazije naj bi večje sile slovenske vojske poslali preko Snežnika v Tržaški zaliv. »Če bi po umiku italijanskega okupatorja iz Trsta slovenska vojska prodrla v tržaški zaliv, bi s proklamiranjem našega stališča v tržaškem vprašanju na mah ustvarili v Trstu močno bazo za nas. K tej zamisli nas vodi razmišljanje, da končno v današnji fazi evropskih dogodkov vprašanje Trsta odločuje o vsem slovenskem vprašanju. Ali bo še pred socialistično revolucijo v Z Evropi Slovenija svobodna ali pa bo kot tržaško zaledje postala angleška kolonija, to vprašanje se bo reševalo na tržaških ulicah in tam moramo biti prej kot Angleži.«¹¹⁷

Britanska zasedba Trsta je dejansko postala aktualna šele ob koncu vojne, ko so tako jugoslovanske kot britanske čete prodirale proti Trstu in je postalo vprašanje, kdo ga bo prvi zasedel, ključnega pomena. Kljub drugačnemu mednarodnemu in notranjemu položaju, ki je bil posledica nemške okupacije Julijske krajine, italijanskega odporiškega gibanja, pa tudi mednarodnega priznanja jugoslovanskega osvobodilnega gibanja, je bilo taktično ravnanje jugoslovanske vojske enako, kot je bilo načrtovano že poleti 1943.

¹⁰⁹ AS, RZKS, f. Obkom KPS za Slovensko primorje, šk. 103, poročila B. Babiča PK KPS, 16. maja 1943, tudi DLR, knj. 7, dok. 48.

¹¹⁰ AS, RZKS, f. Obkom KPS za Slovensko primorje, št. 103, poročilo B. Babiča PK KPS, 28. junija 1943; tudi DLR, knj. 7, dok. 221.

¹¹¹ AS, RZKS, f. CK KPS 2, ae 3184, pismo PK KPS CK KPS, 8. julija 1943.

¹¹² AS, RZKS, f. CK KPS 2, ae 3090, pismo PK KPS B. Babiču v Trst, 19. junija 1943, tudi DLR, knj. 7, dok. 189.

¹¹³ Luigi Frausin, rojen 21. junija 1898 v Miljah, ki je bil izkušen član KPI, med ustanovitelji KPI v Miljah, član CK KPI, izvoljen na 4. kongresu leta 1931. Po vrnitvi v Italijo leta 1931 je bil obsojen na dvanajst let ječe. Po amnestiji leta 1937 je bil konfiniran v Tremiti in nato v Ventotene. V Milje se je vrnil 18. avgusta 1943 in bil nato vodilni komunist tržaške federacije KPI vse do aretacije konec avgusta 1944. Kot predstavnik KPI je bil tudi član CLN giuliano.

¹¹⁴ DLR, knj. 7, dok. 221, pismo B. Babiča PK KPS, 28. junija 1943.

¹¹⁵ Podrobno je svoja kurirska pota opisal v spominih Primorska ni klonila, str. 66–91.

¹¹⁶ AS, RZKS, f. CK KPS 2, ae 730, depeša KI Birku in Quintu, 28. marca 1943.

¹¹⁷ AS, RZKS, f. CK, 2, ae 3082, pismo PK KPS CK KPS, 18. maja 1943, z nadaljevanji 21. in 22. maja, tudi DLR, knj. 7, dok. 57.

ITALIJANSKE PROTIFAŠISTIČNE STRANKE IN GIBANJA. ODNOS DO TRSTA
IN OSVOBODILNEGA GIBANJA.

Oktobra 1941 je bil v Tolosi sestanek med predstavniki Komunistične stranke Italije, Socialistične stranke Italije in gibanjem Giustizia e libertà, ki je pomenil začetek antifašističnega gibanja. Na sestanku so sprejeli programske osnove akcije za boj proti fašizmu. Ustanovili so akcijski odbor, v katerega so lahko vstopile vse skupine in politične struje ter gibanja, ki so delovale proti fašizmu.

Sprejeti dokument z naslovom »*Unione del popolo italiano per l'indipendenza, la pace, la libertà*« je bil prvi dokument, v katerem so se antifašistične skupine v imenu italijanskega ljudstva vključile v svetovno borbo proti nacizmu in fašizmu. Zavedale so se, da je nastopil odločilni boj med silami svobodnega človeštva in fašizmom. Pot do osvoboditve Italije izpod fašizma so bili separadni mir, umik čet iz Sovjetske zveze, pregon Nemcev iz Italije ter Mussolinija z oblasti in vzpostavitev demokratičnih svoboščin. Na teh osnovah je v naslednjih letih rasel italijanski odpor in te osnove je nato sprejel tudi Comitato di liberazione nazionale per l'alta Italia (CLN-AI).

Usmeritve KPI v tem času so bile vzpostavitev in sodelovanje v demokratični vladi, ki bi obnovila demokratične svoboščine, ki jih je fašizem ukinil. Da bi to dosegli, so morali poiskati zaveznikstva z drugimi demokratičnimi političnimi silami, ki pa niso pristajale na socialistični program in vzpostavitev socialistične vlade. Položaj v Italiji naj bi ne bil dozorel za drugačno akcijo, to je izvedbo revolucije. Takšna usmeritev je bila delno tudi posledica poziva Sovjetske zveze k organiziranju osvobodilne borbe, zato je ob poznavanju politike italijanske partije lažje razumeti njihov odpor proti zahtevam vodstva KPJ, zlasti Kardelja, da bi pripravili možnosti za prodor revolucije in njeno izvedbo.¹¹⁸

V Italiji se je v letu 1943 obnavljalo strankarsko življenje. Razmere v demokrščanski stranki so se v letu 1943 pričele spreminjati. Vse bolj se je opirala na mlade in vedno bolj tudi prehajala na pozicije antifašizma.¹¹⁹ Podoben proces je tekel tudi v liberalni stranki. Pomemben mejnik v razvoju italijanskega antifašističnega gibanja je pomenila ustanovitev Stranke akcije decembra 1942, ki je izšla iz gibanja Giustizia e libertà. Takoj po ustanovitvi so pričeli razgovore s Komunistično stranko Italije z namenom ustanoviti enotno Narodno akcijsko fronto – Fronte nazionale d'azione. Stranka akcije je bila za razliko od drugih italijanskih političnih strank razen komunistov za takojšnje ukrepanje, ki bi privedlo do strmoglavljenja fašizma.¹²⁰

Naslednji korak pri organiziranju enotnega antifašističnega gibanja je bil sporazum v Lyonu, sprejet marca 1943, med Komunistično partijo Italije, Socialistično stranko Italije in gibanjem Giustizia e libertà. Sporazum je bil sklenjen na laični, republikanski in reformatorski osnovi in je postal podlaga za skupno povezovanje levega dela odpora, vendar je bil težje sprejemljiv za bolj desne sile, kot so bili krščanski demokrati in liberali, pa tudi za manj levo usmerjeni del Stranke akcije.¹²¹ Kljub temu, da so ga podpisale leve sile, je bila v njem zahteva po integriteti italijanskega nacionalnega ozemlja in je ostal na stališču obrambe rapalske meje.

Dne 24. junija in nato 4. julija 1943 je prišlo do sestankov v Milanu med Komunistično partijo Italije, Liberalno stranko Italije, Krščanskodemokratsko stranko Italije, Stranko akcije, Gibanja delavske enotnosti in Socialistično

stranko Italije. Predlogi KPI so bili oživitev delovanja akcijske fronte, poziv množicam na vstajo prek organizacije splošne stavke, spodbuditev intervencije vojske proti režimu, pritisk na monarhijo za aretacijo Mussolinija, zahteva po vzpostavitvi demokratične vlade iz predstavnikov vseh antifašističnih strank. Sprejeta je bila ustanovitev Comitato delle opposizioni – opozicijskega odbora, ki pa je imel ožje zasnove kot Fronte nazionale d'azione.¹²²

Razen komunistov so bili italijanski antifašisti v Julijski krajini do kapitulacije Italije in nemške zasedbe v glavnem neaktivni. V Julijski krajini je krepitev antifašizma oviral star antagonizem do Slovanov, strah pred t. i. »pericolo slavo« – slovansko nevarnostjo. Stiki in sodelovanje med italijanskimi antifašisti, ki pa so bili skoraj izključno komunisti, in slovenskim odporom so bili tako z neposrednim povezovanjem ljudi na terenu, v letu 1942 pa tudi med vodstvi KPS in OF ter KPI v Julijski krajini in Furlaniji.

Elio Apih piše o poizkusu povezave med slovenskim osvobodilnim gibanjem ter nekomunističnimi italijanskimi skupinami, ki naj bi bil pozimi leta 1941, in sicer med tržaško skupino Giustizia e libertà in slovenskim partizanskim gibanjem, da bi dosegli sporazum o preprečevanju represalij nad prebivalstvom in reševanju ujetih partizanov s pomočjo antifašističnih italijanskih oficirjev. Do sporazuma naj ne bi prišlo, ker so partizani zahtevali tudi obveščevalne podatke.¹²³ V slovenskih dokumentih poročil o tem ni, možno pa je, da so bila mišljena pogajanja leto dni kasneje.

Prvi stiki med posameznimi italijanskimi antifašisti so bili maja 1942 na pobudo socialista Edmonda Puecherja. V letu 1943 so ustanovili mestne antifašistične odbore in vanje so se vključili tudi komunisti v Trstu, Gorici in na Reki. Vodje antifašističnih strank in gibanj so bili ljudje, ki so delovali pred nastopom fašizma in so sedaj skušali po dvajsetletnem premoru nadaljevati z delom. Položaj jih je spominjal na podoben položaj ob zlomu Avstroogrske, zato so ti odbori delovali podobno kot tisti iz leta 1918 in kot t. i. opozicijski odbori iz leta 1925. Program tržaškega odbora je bil skromen, antifašizem se je v njem zreduciral le na likvidacijo režima. Voditelji so bili obremenjeni z dvajsetletno politično abstinenco in zato niso mogli biti močnejša alternativa slovenski Osvobodilni fronti.¹²⁴

Gabriele Foschiatti je 1. avgusta 1943¹²⁵ v imenu Republikanske stranke in Stranke akcije izdal smernice do narodnega vprašanja v Julijski krajini. V njih je kot osnovnega krivca za nevarnost, ki grozi vzhodnim mejam Italije, razglasil usodno politiko napak, nepravilnosti in nasilja, ki jo je inspiriral absurdni nacionalizem. Republikanci, nasledniki Mazzinija, so tako ravnanje že dvajset let obsojali kot zločin proti drugim narodom na tem prostoru. V dokumentu

¹¹⁸ P. Spriano, *Storia del PCI*, knj. 4, str. 132.

¹¹⁹ P. Spriano, *Storia del PCI*, knj. 4, str. 236.

¹²⁰ P. Spriano, *Storia del PCI*, knj. 4, str. 166.

¹²¹ P. Spriano, *Storia del PCI*, knj. 4, str. 217.

¹²² P. Spriano, *Storia del PCI*, knj. 4, str. 243, 244.

¹²³ E. Apih, *Italia*, str. 406.

¹²⁴ E. Apih, *Italia*, str. 460, 461.

¹²⁵ Po nekaterih podatkih 1. julija 1943, op. a.

ni postavljeno vprašanje pravičnosti meje, ampak potreba, da je za obrambo slednje potrebna lojalnost tudi drugorodnih, kar bi dosegli s »*politiko svobode, ki bi jih počasi, a gotovo privedla do tega, da bi Italijo sprejeli kot svojo moralno domovino, osnovano na skupnem čutu pravičnosti*«. ¹²⁶ Da bi to dosegli, je treba po koncu vojne porušiti dogmo o absolutni suverenosti države, ki mora biti znotraj omejena s pravicami človeka in oblastjo posebnih lokalnih vlad, na zunaj pa z ustanovitvijo evropske federacije svobodnih narodov, »*osnovane ne na pravnih odnosih med posameznimi vladarji, ampak na ustanovitvi resnične organske skupnosti med prebivalci... Samo takšna federacija bi zagotavljala narodom mir, ki ga prinaša red in pravičnost*«. ¹²⁷ Avtor dokumenta se je zavedal prepletenosti narodov v Julijski krajini in nevarnosti, ki jih je v takšnem položaju prinašal nacionalizem. Pri tem pa ni ločeval slovenskega in hrvaškega narodnega vprašanja kot dveh ločenih kategorij, ampak kot problematiko nekega amorfnega slovanskega naroda (popolo slavo) »*V Julijski krajini, kjer dva naroda, italijanski in slovanski, nista ločena z jasnimi ozemeljskimi mejami, bi vsak agresivni nacionalizem, tako italijanski kot slovanski, spodbujen s sovraštvom, ki ga prinaša zanikanje drugega, predstavljal smrtno nevarnost za evropski mir*.

Nacionalni obstoj Italijanov v Julijski krajini, ki so sestavni del italijanskega naroda, je zagotovljen s politično združitvijo z italijansko državo. Narodni obstoj mora biti sedaj priznan in zagotovljen tudi Slovanom v Julijski krajini, ki so sestavni del slovanskega naroda (sic!), na osnovi popolne kulturne avtonomije. Domovine ni mogoče ljubiti proti resnici in pravici.« ¹²⁸ Takšen harmoničen razvoj bi lahko po predlogu Foschiattija udejanila svobodna in demokratična vlada, ki bi zagotavljala tudi svobodno uporabo jezika, narodnih simbolov, lastne šole, verska, kulturna, športna, gospodarska združenja. Zaščito pravic manjših naj bi nadzorovale inštitucije evropske federacije.

V usmeritvah je predložen tudi načrt razvoja Trsta, ki glede narodnostnih pravic pripada Italiji, z gospodarskega vidika pa je evropsko пристanišče, zato avtor zagovarja internacionalizacijo pristanišča in carinsko avtonomijo. Kot zagovornik Trsta v sklopu italijanske države, do česar imajo Italijani pravico, kot trdi Foschiatti, že zaradi prelite krvi med prvo vojno, vidi neskladje z dejanskimi gospodarskimi interesi Trsta v njegovem širšem zaledju, v Podonavju. Rešitev naj bi bila v evropski federaciji. »*Samo federalna republika bi lahko jutri zagotavljala, da bo Julijska krajina politična združena z Italijo, na gospodarskem področju pa bi se navezovala v gospodarski prostor Podonavja, in da se bodo njeni slovanski prebivalci kulturno navezovali na kulturne skupnosti Slavije*«. ¹²⁹ Foschiatti je videl dva osnovna problema Julijske krajine, ki bi ju morala razrešiti liberalna Italija – povezovanje med gospodarsko prihodnostjo Trsta in nacionalnim obstojem ter uravnoteženje med pravicami Italijanov in slovanskimi aspiracijami, ki bi lahko privedlo do mirnega sožitja med dvema narodoma na istem prostoru.

Obravnavane programske osnove so v nekaterih svojih tezah zanimive tudi z današnjega stališča evropskega povezovanja. Grajene so na osnovni predpostavki italijanskosti Trsta in z njim vred celotne Julijske krajine, ki je z njim neločljivo povezana, ter v povezavi s tem na nedotakljivosti rapalskih meja. Dokument zagovarja nedotakljive pravice italijanskega naroda, na drugo stran pa postavlja slovanske aspiracije kot nelegitimno zahtevo. Jasno je, da se obe

gibanji, ki sta vsako s svojimi argumenti zagovarjali pripadnost Julijske krajine eni ali drugi državi, ob sicer hkratnem zagotavljanju nacionalnih pravic manjšinam, od katerih pa sta slovenska in hrvatska imeli za seboj bridke izkušnje iz zgodovine, pa tudi neposredno iz takratnega položaja, saj je Italija še vedno bila okupator Ljubljanske pokrajine, nista mogli sporazumeti o skupnem delovanju. V takratnem tržaškem tisku tako ne zasledimo ničesar o krvavem protiitalijanskem uporu, ki je že dve leti pretresal njegovo neposredno zaledje.

Dejavnost italijanskih narodnih strank v Julijski krajini se je v badoglianskem obdobju zreducirala na pritiske na legalno oblast, niso pa vzpostavili demokratičnega programa, ki ga je italijanska demokratična levica gradila drugje v Italiji.¹³⁰ Vzrok za to so bile družbene razmere v Julijski krajini, kjer so bili široki sloji italijanskega prebivalstva obremenjeni z nacionalizmom, na katerega nevarno komponento je opozarjal tudi G. Foschiatti, povezanim s predsodki proti slavokomunizmu, ki je zanje pomenil ogrožanje njihove narodne eksistence. Tudi slovenska stran je bila, kakor smo že omenili in kar je bilo posledica več kot dvajsetletnega narodnega zatiranja, obremenjena s predsodki proti italijanskemu narodu kot celoti in ravno tako dostikrat ni zmogla ločevati med ideologijo in pripadnostjo določenemu narodu.

Sovražnost vojaških oblasti do političnih strank, ki je odsevala tudi v prepovedi vsakršnega zbiranja in v gluhosti do političnih in sindikalnih zahtev, je še povečala prepad med italijanskim antifašističnim gibanjem (razen komunistov) in slovenskim osvobodilnim bojem. »*Ti niso imeli nobenega stika s slovansko resistenžo. Razen komunistov se niso zavedali obsega slovanskega gibanja, niti niso vedeli, kdo ga vodi. Računali so na vzpostavbo, bolj ali manj bližnjo, demokratičnih inštitucij, ne da bi se zavedali boja, ki je bil tako trden in je zajel tako široke sloje prebivalstva.*«¹³¹

V času Badoglia je delo nadaljeval tudi posebni Ispettorato di pubblica sicurezza – Inšpektorat za javno varnost in v veljavi je ostala prepoved o delovanju političnih strank, zato so bila tudi brezpredmetna razmišljanja, kakšno stališče naj antifašistične stranke zastopajo glede vključitve v Badoglijevu vlado.¹³²

¹²⁶ AS, RZKS, f. CK KPS 2, ae 731, Il problema nazionale della Venezia Giulia. Orientamenti repubblicani e del Partito d'Azione, 1. avgusta 1943.

¹²⁷ Prav tam.

¹²⁸ Prav tam.

¹²⁹ Prav tam.

¹³⁰ Tako je zahteve po amnestiji aretiranih in konfiniranih Slovencev predložil Michele Miani 19. avgusta 1943, kar naj bi s pridobivanjem naklonjenosti manjšine koristilo sami »italijanski stvari«. Ercole Miani je zahteval od Badoglia preklic aneksije Ljubljanske pokrajine. Tržaški škof Antonio Santin je 20. avgusta 1943 zahteval svobodno uporabo slovenskega (!) jezika, revizijo položaja internirancev, odpuščanje za vse, ki niso neposredno udeleženci v partizanskem gibanju, v E. Apih, Italia, str. 462.

¹³¹ Enzo Colotti, citiran v E. Apih, Italia, str. 462.

¹³² E. Apih, Italia, str. 464.

DOGAJANJE PO PADCU FAŠIZMA

Izvršni odbor OF je v posebni okrožnici, 29. julija 1943, vsem odboru OF med drugim naročil: *»Prav danes dajajte posebnega poudarka naši zahtevi po združitvi celotnega slovenskega ozemlja s Primorsko in Trstom, s Koroško, Beljakom in Celovcem ter s Štajersko.«*¹³³

O javno postavljeni zahtevi Izvršnega odbora OF o vključitvi Trsta v okvir bodoče svobodne in združene Slovenije v svobodni in demokratični Jugoslaviji je CK KPS ponovno obvestil U. Massolo,¹³⁴ ki se s priključitvijo Primorske s Trstom Sloveniji ni strinjal in je v pismu, ki je bilo napisano že po nemški okupaciji Julijske krajine, ponovil stališča italijanske partije: *»Za ta čas je naše načelno stališče glede samoodločbe in odcepitve zadostno za potrebe borbe. Poleg tega zagovarjamo tudi poleg splošnega stališča stališče, da ima Slovenija pravico do svobode in združitve. Resnično pa ne vidimo, zakaj je potrebno, da vi danes podpirate, ne glede na vse, aneksijo Trsta. Tudi za Tržačane je vprašanje samoodločbe preuranjeno: ali naj se priključijo Sloveniji? Ostanajo v Italiji? Zahtevajo avtonomno rešitev v Sloveniji ali v Italiji? Poleg tega verjamemo, da bi vaša opredelitev za aneksijo Trsta Sloveniji otežila podporo italijanskega naroda, ne le tega v Julijski krajini, ampak v celotni Italiji, vaši borbi ravno sedaj, ko se v Italiji poraja borba proti nemškemu okupatorju in ko je še bolj pripravljen na solidarnost in sodelovanje z vami. Takšna odločitev, ki bi jo sprejeli komunisti, bi kompromitirala protinemško in protifašistično borbo v Italiji, v okviru Ljudske fronte... Lahko brez težav podpiramo svobodno Slovenijo in tudi pravico odcepitve slovenskih predelov. To lahko storimo na osnovni našega principialnega stališča do pravice samoodločbe. Ampak takšna pravica mora veljati tudi za italijanske etnične grupe, ki bi se znašle v posebnem položaju, kot na primer zaradi posledic vojne Italijani v Julijski krajini.*

*Ni rečeno, da bomo vedno in v vsakem primeru podpirali priključitev le teh k Italiji. Če se bomo morali odločati med fašistično Italijo in pa sovjetsko in ljudsko državo, je jasno, da bomo podpirali priključitev k slednji. Sedaj pa še ni ničesar odločenega o bodočnosti teh predelov in zato menimo, da je preuranjeno in škodljivo vsako stališče, ki bi za italijanske centre v Julijski krajini šla dlje od principialnega priznavanja samoodločbe. Zato vas prosimo, da prekličete vsako odločitev glede tega. V vsakem primeru pa je potrebno vprašati za stališče Deda. Mi bomo sprejeli vsako njegovo odločitev, kakršnakoli bo, gotovi, da bo vedno odgovarjala pravim zahtevam vaše in naše borbe.»*¹³⁵

Tu se je Quinto opredelil do pripadnosti Julijske krajine v povezavi z notranjo ureditvijo Italije in Jugoslavije in je pristal na priključitev Trsta k Jugoslaviji v primeru izbire med socializmom in kapitalizmom. To stališče je kasneje, a le občasno in izrazito nejasno, podpiralo vodstvo KPI, ni pa ga podpirala KPI v Julijski krajini vse do jeseni 1944, ko je po aretacijah vodilnih italijanskih komunistov povsem prešla pod vpliv KPS.

V odnosih med obema partijama so v tem času bila odprta tudi druga vprašanja, ki smo jih že obravnavali, tako vprašanje pristojnosti posamezne partije v Julijski krajini kot tudi druge v Italiji. Da se italijanski proletariat Julijske krajine ni vključeval bolj množično v antifašistični boj, naj bi bil kriv na eni strani »levi oportunizem« tržaške organizacije KPI, zlasti Daville, in na

drugi nezadostna povezanost tržaške KPI in KPS v zaledju Trsta.¹³⁶

Zaradi razmer v tržaški KPI je bil odstavljen sekretar PK KPS Branko Babič, ker ni bil dovolj odločen pri preprečevanju sektaštva.¹³⁷ V Trstu naj bi bilo nujno organizirati antifašistični in antiimperialistični boj tržaškega proletariata ter ustanoviti skupni federalni komite, kot je bilo opredeljeno že s sporazumom januarja 1943. Vodstvo slovenske partije je vztrajalo pri ustanovitvi skupnega komiteja, ker je bilo prepričano, da bi v njem zaradi boljše organiziranosti in aktivnosti imeli prevlado ter bi tako lahko v Trstu lažje uveljavljali svojo politiko.¹³⁸

CK KPS je hotel imeti nadzor nad italijansko partijo, dokler ne bi bilo organizirano množično protifašistično in protiimperialistično gibanje tržaškega proletariata in dokler se ne bi okrepilo gibanja v proletarskih centrih ter mestih v Primorju, ki bi postalo zagovornik slovenskih interesov v Trstu. Dejansko je vodstvu slovenskega osvobodilnega gibanja uspelo pridobiti tržaške, pa tudi druge delavce v Julijski krajini na osnovi programa socialistične revolucije in priključitve k Jugoslaviji kot državi ljudske oblasti v nasprotju z »reakcionarno in imperialistično« Italijo in ta svoj vpliv med njimi obdržati vse do objave resolucije IB v letu 1948.

Na zahtevo po opredelitvi pristojnosti obeh partij v Julijski krajini, ki jo je že obravnavala tudi Kominterneta, je U. Massola prvič odgovoril v že omenjenem pismu, ki ga je pisal po kapitulaciji Italije, 6. oktobra 1943. Glede Slovencev v središčih z italijansko večino je predlagal, naj se v okviru KPI ustanovijo posebne sekcije za delo med Slovenci.¹³⁹

Po padcu fašističnega režima so bili iz konfinacije izpuščeni voditelji tržaške federacije KPI Luigi Frausin, Natale Kolarič, Giordano Pratolongo, Lino Zocchi, Leopoldo Gasparini, Luigi Fachin in Giorgio Iaksetich. Pred svojo vrnitvijo v Julijsko krajino so imeli sestanek s članom vodstva KPI Luigi Longom, ki jim je sporočil strankine direktive. Longo jim je pojasnil, da je naloga slovenskih komunistov mobilizirati slovensko prebivalstvo in ustanoviti neodvisno državo skupaj z drugimi jugoslovanskimi narodi, kar morajo italijanski komunisti podpirati. Osnovna naloga naj bi bila ustanovitev čim širše antifašistične fronte in zato naj bi se izogibali vsemu, kar bi povzročalo konflikte. Na srečanju pa so govorili o dejanskih mejah. Longove direktive so bile splošne in niso odgovarjale na konkretna vprašanja, ki so jih čakala ob prihodu v Trst.¹⁴⁰

Luigi Frausin je postal sekretar tržaške federacije KPI in tako je bilo razrešeno vprašanje njenega vodstva. Ves čas do aretacije konec avgusta 1944 je bil tudi član tržaškega Comitato di liberazione nazionale – narodnoosvobodilnega odbora, ki je imel pristojnosti odbora za celotno Julijsko krajino.

¹³³ M. Mikuž, Zgodovinski časopis, str. 9.

¹³⁴ AS, RZKS, f. CK KPS 2, ae 620, pismo E. Kardelja U. Massoli, 20. avgusta 1943.

¹³⁵ AS, RZKS, f. CK KPS 2, ae 733, pismo U. Massole CK KPS, 6. oktobra 1943.

¹³⁶ AS, RZKS, f. CK KPS 2, ae 620, pismo E. Kardelja U. Massoli, 20. avgusta 1943.

¹³⁷ AS, RZKS, f. CK KPS 2, ae 479, pismo CK KPS E. Kardelju, 27. avgusta 1943.

¹³⁹ AS, RZKS, f. CK KPS 2, ae 733, pismo U. Massole CK KPS, 6. oktobra 1943.

¹⁴⁰ P. Pallante, Il PCI, str. 65, 66.

Zavzemal se je za široko enotnost med delavci, antifašističnimi strankami, Slovani in Italijani v teh krajih. Pod njegovim vodstvom je tržaška federacija KPI zastopala že omenjeno stališče vodstva KPI, pa tudi Kominterne, da čas ni primeren za opredeljevanje v bodoči državni pripadnosti, ampak je poglavitna borba proti Nemcem in fašistom.¹⁴¹ Enako stališče je zastopal tudi slovenski član vodstva tržaške federacije Natale Kolarič, ki je pripadal komiteju kot star in preizkušen član KPI, ne pa kot delegat KPS.¹⁴²

SKLEP

Italijanski napad na Jugoslavijo položaja Julijske krajine formalno ni spremenil, ostala je sestavni del Kraljevine Italije, spremenile pa so se politične okoliščine, ki so omogočile ponovno odprtje vprašanja razmejitve. To vprašanje so postavljale tako jugoslovanska begunska vlada in politične stranke v emigraciji kakor tudi gibanja in stranke v domovini. Vprašanje vzhodnih meja Italije se je ponovno odprlo tudi med italijanskimi antifašisti v emigraciji. Spričo specifičnosti Julijske krajine, kjer je bil italijanski nacionalizem zaradi domnevne ogroženosti s strani Slovanov močnejši in izrazitejši, so bili odnosi med slovenskim in italijanskim protifašističnim gibanjem v tem času omejeni le na stike med obema komunističnima partijama. Rešitev slovenskega narodnega vprašanja in z njim povezanih ozemeljskih opredelitev na eni strani ter izvedba revolucije in vzpostavitve t. i. ljudske oblasti sta bili osnovni ločnici, ki sta med drugo svetovno vojno določali odnose med posameznimi političnimi strankami in skupinami v Julijski krajini, na podlagi katerih so se sklepala zaveznitva ali pa je prišlo med njimi do razhajanj. Bistvene razlike so bile v razporeditvi sil v času do kapitulacije Italije in od septembra 1943 do konca vojne, ko so nemške oblasti zasedle Julijsko krajino. Do kapitulacije Italije je bilo to področje preko italijanske države vključeno v vojno. Za Italijane Julijske krajine je bil to sicer čas odpora proti fašistični diktaturi in boja za restavracijo demokratičnih institucij države, ne pa osvobodilnega boja. A tudi v ta protifašistični boj se je vključeval le ozek krog, največ komunisti, medtem ko delovanja drugih protifašistov skoraj ni bilo.

Med Italijani so bile na eni strani strukture, ki so bile vpete v fašistično državo in ki so se zavzemale ne le za status quo glede meja, ampak za razširitev italijanske države proti vzhodu (okupacija Ljubljanske pokrajine in drugih delov Jugoslavije).

Demokratični del italijanskega antifašističnega gibanja v Julijski krajini, v katerega niso bili zajeti komunisti, je zagovarjal ohranitev rapalskih meja, posebno avtonomijo za Julijsko krajino v okviru italijanske države zaradi njenega specifičnega gospodarskega, pa tudi etničnega položaja in narodnostne pravice za neitalijanske narode oziroma t. i. Slave, kar se je najboljše pokazalo v dokumentu Stranke akcije in Republikanske stranke o narodnostnem vprašanju. Njihovo zagovarjanje manjšinskih pravic je bilo obremenjeno z nepoznavanjem oziroma nezainteresiranostjo za poznavanje etnične identite ljudi, s katerimi so živeli in s kalkualcijo, da bo manjšina, ki ji bodo zagotovljene osnovne pravice, lojalna do italijanske države. Izključevanje vsake razprave o mejah Italije oz. celovitosti Julijske krajine je seveda oviralo odnose med njimi in slovenskim osvobodilnim gibanjem, ki je na drugi strani zahtevalo priklju-

čitev Julijske krajine Sloveniji oziroma Jugoslaviji. V odnosu do socialnih sprememb so te stranke in gibanja zagovarjali vzpostavitev demokratičnih pravic in in institucij oblasti v skladu z opredelitvami t. i. zahodnih demokracij. Do kapitulacije Italije te struje v Julijski krajini niso imele vidnejše vloge in so imele tudi precej indiferenten odnos do slovenskega osvobodilnega gibanja, ki se je razvijalo v njihovi neposredni okolici. Njihova organiziranost in vpliv sta bila v Julijski krajini, deloma tudi zaradi močnega nacionalizma, ki se je krepil zaradi domnevne ogroženosti pred Slovani, slabša kot drugje v Italiji.

Italijanska komunistična partija je v načelu priznavala pravico slovenskega naroda do samoodločbe in konkretno tudi pravico do priključitve etnično čistih slovenskih in hrvaških območij Jugoslaviji, medtem ko naj bi odločitve o etnično mešanih območij preložili na čas po vojni in na mirovna pogajanja. Pri tem moramo poudariti, da je bilo, teritorialno gledano, njihovo pojmovanje, kaj obsegajo etnično čista slovenska območja, bistveno drugačno od tistega, ki ga je opredeljevalo slovensko osvobodilno gibanje. Glede ureditve bodoče italijanske države se je v tem obdobju zavzemala za koalicijo antifašističnih demokratičnih strank in sodelovanja v skupni vladi.

Italijanski delavci v Julijski krajini so živeli v italijanski državi le dobrih dvajset let, večina tega obdobja pod fašizmom, ki je poleg zatiranja narodnosti zatrl zlasti leve delavske organizacije in stranke, kar seveda ni okrepilo njihove povezanosti z italijansko državo, ampak ravno nasprotno. Zato so lahko postali, kar se je pokazalo zlasti v kasnejših letih, zaveznik slovenskih komunistov pri njihovi politiki priključitve Julijske krajine k Jugoslaviji na podlagi opredelitve za socialistično revolucijo in vzpostavitev ljudske oblasti v nasprotju z Italijo, kjer so pričakovali t. i. »reakcionarno« vlado in vpliv imperialističnih sil.

Za razliko od Italijanov so Slovenci in Hrvati doživljali že dotedanjo vključitev v italijansko državo kot okupacijo in vse od napada na Jugoslavijo se je na Primorskem razvijal osvobodilni boj, ki se je povezoval z osvobodilnim bojem drugje v Sloveniji. Med Slovenci so bile v tem času tri struje, in sicer člani in simpatizerji Osvobodilne fronte, t. i. primorska sredina, ki je bolj simpatizirala z jugoslovansko begunsko vlado, in kot tretji krogi, ki so se povezovali s slovenskimi kolaboracionističnimi krogi v Ljubljanski pokrajini. Ti so bili zaradi odpora primorskih Slovencev do italijanske države in sodelovanja z italijanskimi okupatorji v Ljubljanski pokrajini do kapitulacije Italije omejeni le na majhno število pristašev.

Italijanska okupacija slovenskega ozemlja in dvajsetletno fašistično nasilje na Primorskem sta ovirala sodelovanje tudi z italijanskimi antifašisti. Nezaupanje tudi do Italijanov nasploh, ne le do predstavnikov fašistične države in njenih struktur, in nasprotovanje povezovanju z njimi sta bila prisotna ne le med primorsko sredino, ampak tudi med sodelavci OF. Primorski ljudje so zahtevali tudi konkretne ozemeljske opredelitve, ne le načelna stališča, kar je odnose z Italijani, tudi s predstavniki KPI, še dodatno oteževalo.

Pred poletjem 1943 so imeli četniki (v funkciji redne jugoslovanske vojske) simpatizerje v Trstu med intelektualci in srednjimi sloji, ki so poslušali radio

¹⁴¹ E. Apih, Italia, str. 456.

¹⁴² P. Pallante, Il PCI, str. 66.

¹⁴³ B. Novak, Trieste, str. 69.

London in pričakovali, da bo po vojni Slovensko primorje s Trstom pripadlo Jugoslaviji. Primorska sredina se je kasneje razdelila, večina se je priključila Osvobodilni fronti, del pa ob podpori matice ustanovljenemu Slovenskemu narodno varnostnemu zboru in drugim protikomunističnim krogom.¹⁴³

Komunistična partija Slovenije je ravno tako kot Komunistična partija Italije, ki je morala, da je ohranila svoj položaj in vpliv med italijanskim narodom, svoj program prilagoditi njegovim zahtevam, bila vezana na svoje zaveznike v OF, pa tudi na zahteve primorskih Slovencev po konkretnih ozemlskih opredelitvah. Zato je bila njena politika rezultat neposrednih zahtev slovenskih ljudi in zaveznikov v osvobodilnem boju, pri čemer je bilo nesporno njeno zavzemanje za rešitev slovenskega narodnega vprašanja, na drugi strani pa tudi rezultat programa partije o spremembah družbenih odnosov in izvedbi revolucionarnih sprememb. Svojo politiko je prilagajala konkretnemu položaju in razmerju sil. Na njeno ravnanje je skušala delno vplivati tudi Kominterni, ki je poudarjala, zaradi nujnosti povezave Sovjetske zveze z zahodnimi zavezniki – narodnoosvobodilni boj in katere direktive so bile včasih v nasprotju z razrešitvijo slovenskega narodnega vprašanja (zahteva po preložitvi konkretnih ozemlskih opredelitev na čas po vojni), pa tudi v nasprotju s politiko KPJ, da bi poleg osvobodilne vojne izvedla tudi socialistično revolucijo in jo skušala razširiti tudi zunaj meja Jugoslavije.

Sodelovanje med obema partijama je bilo na dveh področjih, na ravni nacionalnih partij in konkretno v Julijski krajini, kjer pa so organizacije KPI še bile na starih pozicijah razrednega boja, a so se sčasoma, ko so bili odpravljene predsodki do slovenskega osvobodilnega gibanja kot do izključno nacionalističnega, pričeli z njim povezovati in se vanj tudi vključevati. Rešitev slovenskega narodnega vprašanja in priprava revolucije sta bila glavna problema v medsebojnih odnosih, med jugoslovanskimi in italijanskimi komunisti, pa tudi v odnosih med slovenskim in italijanskim antifašističnim gibanjem. Obe strani sta se zavedali, da močnejše medvojne pozicije pomenijo tudi že boljše izhodišče pri dokončnem reševanju po vojni, zato je prihajalo pri vprašanju kompetenc posameznih partij v Julijski krajini do tako velikih trenj.

Osvobodilna fronta slovenskega naroda je takoj po svoji ustanovitvi opredelila svoj program in vključila vanj zahteve po Zedinjeni Sloveniji ter o vključitvi Primorske v njen okvir. Obenem s političnimi opredelitvami sta se na Primorskem pričela snovanje partizanskih formacij in oborožen odpor, ki je bil prvi in dalj časa edini oborožen odpor na tleh italijanske države. Vodstvo osvobodilnega gibanja je ves čas skušalo tudi med italijanskim prebivalstvom organizirati oborožene formacije. Pri tem so imeli bistveno drugačna stališča kot v času po nemški okupaciji Julijske krajine, ko se je pričel snovati oborožen odpor tudi med italijanskimi antifašisti-nekomunisti. Razvoj italijanskega osvobodilnega nekomunističnega gibanja po kapitulaciji Italije je spremenil razmerje sil in je za slovensko osvobodilno gibanje pomenil slabitev njegovih pozicij glede ozemlskih zahtev, v razmerah, ko je Italija postala iz fašistične sile sodelavec zaveznikov.

Slovensko primorje se je tako v prvih dveh letih vojne, ko je Italija aktivno sodelovala na strani sil osi in okupirala precejšen del slovenskega ozemlja, aktivno vključilo v narodnoosvobodilni in antifašistični boj. Slovensko osvobodilno gibanje je nastopilo z jasnim programom priključitve vseh slovenskih

delov matični domovini in na tej osnovi pridobilo široko podporo med primorskimi Slovenci.

Poleg narodnoosvobodilne borbe je bila druga točka programa KPS oz. KPJ vzpostavitev t. i. revolucionarno-demokratske oblasti. Za program je vodstvo slovenske partije skušalo pridobiti podporo v vodstvu KPI, zlasti pa med delavstvom v Julijski krajini, ki naj bi se opredeljevali ne na narodnostni, ampak na razredni osnovi. Tak je bil položaj v Julijski krajini ob italijanski kapitulaciji in tik pred nemško zasedbo. Z nemško okupacijo in vključitvijo Julijske krajine v okvir »Adriatisches Küstenlanda« – jadransko operacijsko cono ne pa v na novo osnovano Mussolinijevo salojsko republiko, se je razmerje sil spremenilo, zlasti pa se je spremenil položaj italijanskega naroda na tem območju. Z okupacijo in nemškimi načrti za vključitev Julijske krajine v okvir Tretjega rajha se je tudi zanje pričel osvobodilni boj.

Boris Mlakar

SLOVENSKI DOMOBRANCI – PROSTOVOLJCI ALI MOBILIZIRANCI

Večji del bivših vaških stražarjev ter maloštevilnih slovenskih četnikov, ki so se po kapitulaciji Italije tako ali drugače znašli na tistih območjih Ljubljanske pokrajine, ki so jih zasedle nemške sile, je postal osnova za nastajajoče Slovensko domobranstvo. Konec septembra 1943 so tako nastala tri jedra v obliki bataljonov na območju Vrhnike na Notranjskem, pri Kostanjevici pod Gorjanci ter seveda v Ljubljani. Vsi trije bataljoni so skupno šteli nekaj manj kot 3000 mož. Na podlagi novega razmerja sil, ki je nastalo po tedanjem porazu t.i. bele in plave garde, pa tudi na podlagi nalog, ki so bile predvidene za Slovensko domobranstvo po sporazumu med slovenskim protirevolucionarnim vodstvom ter nemško okupacijsko upravo, je bilo povsem jasno, da je omenjeno število daleč premajhno. Domobranstvu je bila namreč s strani obeh dejavnikov namenjena važna vloga pri uničevanju partizanov oziroma pri obrambi pred njihovimi napadi ter nato pri »vzdrževanju reda in miru«. Da bi bilo tem nalogam kos, ga je bilo treba vojaško organizirati, dobro izuriti ter predvsem številčno okrepiti. Vsi trije procesi so že od nastanka domobranstva potekali hkrati, čeprav je seveda prav na začetku bila važnejša organizacija štaba, formacija enot ipd. V našem prispevku bomo namenili pozornost predvsem problemu novačenja, se pravi pridobivanju novih vojakov za domobranstvo.

Že v začetni fazi razvoja Slovenskega domobranstva je bilo večkrat poudarjeno načelo, da mora pristopanje k njemu sloneti na prostovoljnosti, da skratka vanj ni mogoče nikogar siliti, ali natančneje, nikakršne sanacije niso grozile tistemu, ki bi k domobranstvu ne hotel pristopiti. Takšno je bilo predvsem stališče nemških oblasti oziroma generala Ervina Rösenerja, medtem ko slovensko protirevolucionarno vodstvo z generalom Leonom Rupnikom vred nad tem ni bilo navdušeno. Zavedalo se je namreč, da to načelo glede na konkretne razmere v Ljubljanski pokrajini, posebej na območju pod kontrolo partizanov, ni nujno v prid njihovi stvari, da je lahko dvorezen meč in da s tem ne bi nujno dosegli naglega priliva v domobranstvo. Tu mislimo seveda na izpostavljenost družin prostovoljnih domobrancev, na povračilne ukrepe partizanskih oblasti, na problem skrivačev ipd. Omenjeno načelo so tako nemške oblasti, ki so se ga držale v tem pogledu tudi na vseh drugih zasedenih ozemljih po Evropi – razen nekaterih specifičnih izjem, dosledno poudarjale in uradno izkazovale tudi v dokumentih v zvezi z nastankom domobranstva. To je moral upoštevati tudi general Rupnik v razglasu o ustanovitvi Slovenske domobranske legije, z dne 23. septembra 1943. V prvotnem osnutku neposredno ne omenja prostovoljnosti pristopa, temveč uporablja formulo »sleherni... Slovenec, star 18 do 35 let, se takoj prikladi v službo z orožjem za prostovoljca-domobranca«. To naj bi pomenilo, da so domobranci sicer prostovoljci, toda vsaj na moralni ravni je to tudi njihova obveznost. V končni inačici razglasa, ki ga je »izpopolnila«

nemška cenzura, pa se uporablja izraz »naj se prostovoljno javi... v SDL«.¹ Tu je načelo prostovoljnosti nekoliko bolj izraženo. V začetku oktobra je v Ljubljani krožil osnutek odredbe o ustanovitvi Slovenskega domobranstva v Ljubljanski pokrajini, ki naj bi jo kasneje izdal in podpisal vrhovni komisar dr. Friedrich Rainer. V njej je v 2. členu ugotovljeno, da Slovensko domobranstvo sestavljajo moški slovenske narodnosti od 18. do 35. leta starosti, »ki so se javili s prostovoljno prijavo določenim službenim mestom in so sposobni za orožje«. Da poudarek na prostovoljnosti ni bil vseh protirevolucionarnemu vodstvu, dokazujejo pripombe, ki jih je k osnutku dalo vojaško vodstvo domobranstva, podprl pa protikomunistični odbor, konkretno dr. Albin Šmajd. Prostovoljnih prijav ne omenjajo, kajti »Slovensko domobranstvo sestavljajo vsi za orožje sposobni moški slovenske narodnosti... ki so jih sprejela službena mesta«. Te pripombe, o drugih bomo govorili v nadaljevanju, je Rupnik posredoval Rösenerju, ki pa jih očitno ni sprejel, enako tudi ne Rainer, tako da so bila ta nesoglasja verjetno glavni vzrok, da odredba o ustanovitvi Slovenskega domobranstva uradno nikdar ni izšla.² Toda tudi take ohlapne formulacije so omogočale, da se je v različnih okoliščinah, večkrat brez neposredne navzočnosti nemških organov, na terenu dogajalo marsikaj in so se omenjene odredbe razumevale zelo svobodno. Po drugi strani je dr. Rainer v svoji odredbi o vzpostavitvi domobranskih oddelkov v operacijski coni »Jadransko primorje«, ki jo je izdal v Trstu šele 6. decembra 1943, a je njena veljavnost bila raztegnjena za nazaj do 1. oktobra, v 2. členu določil, da sestavljajo domače domobranske oddelke v coni pristojni moški, ki se prostovoljno prijavijo na vojaško dolžnost in ki so za to sposobni. V smislu svoje predhodne odredbe o obvezni vojaški službi, z dne 29. novembra, je služenje v domobranskih oddelkih razglasil za vojno službo. Toda v tej odredbi, ki poudarja obveznost vojne službe za vse prebivalce operacijske cone, ki »so zavezani dati vse svoje moči za namen te vojne«, v 3. členu določa, da tej obveznosti zadosti vsak, kdor prostovoljno služi v domobranstvu, v službi obnove, v nemški vojski, v »orožni« SS, v nemški policiji, v organizaciji TODT ali v oddelkih nove italijanske vojske. To je skratka pomenilo, da je bila vojna služba sicer obvezna, katero izmed možnosti za zadostitev tej obveznosti bo posameznik obveznik izbral, pa je bilo prepuščeno njegovi svobodni izbiri. Samo v tem omejenem pomenu je bilo s stališča nemške okupacijske uprave služenje v domobranstvu prostovoljno. Nikogar sicer ni bilo moč siliti, da bi vstopil ravno v domobranstvo, toda v načelu je nekam moral, pri čemer je treba omeniti, da je bilo kot zadostitev tej obveznosti priznано tudi službovanje v

¹ Narodna in univerzitetna knjižnica, B. 2344, Poziv za ustanovitev Slovenske domobranske legije; Tabor 1983, št. 1-2, str. 18, faksimile Rupnikovega osnutka za proglas 23. 9. 1943.

² Zgodovinski arhiv Ministrstva za notranje zadeve (dalje: ZA MNZ), Zbirka Albina Šmajda (dalje: Šmajd), osnutek Naredbe o ustanovitvi Slovenskega domobranstva v Ljubljanski pokrajini s pripombami, št. 2340-2343, 2346; Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, sedaj Arhiv Republike Slovenije (dalje AINZ), arhiv protirevolucije (dalje AP), fasc. 274/II, osnutek Naredbe...

za vodenje vojne pomembnih podjetjih in ustanovah.³ Pri tem bi kazalo dodati, da pod italijansko okupacijo v Ljubljanski pokrajini Slovenci niso imeli nikakršnih vojnih obveznosti. O konkretni uresničitvi teh Rainerjevih določil jeseni 1943 še ni bil govor, tako da so neposredna prizadevanja nemških oblasti, da bi pri obveznikih dosegle ustrezen odziv, sledila šele v letu 1944, deloma še v zadnjih mesecih vojne.

Toda septembra 1943 so voditelji protirevolucije v želji, da bi čimprej organizirali domobranstvo, in ob odsotnosti uradnih nemških navodil ukrepali po svoje, in to na različne načine. Predvsem je seveda šlo za intenzivno propagando med vsemi dosegljivimi in morebitnimi pripadniki domobranstva, najprej seveda med že zbranimi bivšimi vaškimi stražarji, a pri njih je šlo seveda le za formalno prijavo oziroma pristop. Že to začetno propagandno akcijo je spremljala z različnimi oblikami predvsem neformalna, a tudi formalna prisila, seveda le v okvirih in s sredstvi, ki jih je protirevolucionarni slovenski tabor obvladoval, se pravi, da niso bile običajne grožnje (sankcije) z morebitno vojaško privedbo, sodnim postopkom ipd. Vsekakor pa je že od vsega začetka tovrstna prizadevanja ali celo samo idejo o njih obvladoval pojem mobilizacije. Tako je bilo v Ljubljani prve glasove o načrtih nekakšne mobilizacije za »novo vojsko bega« slišati že 17. septembra, zajela pa naj bi moške med 20. in 35. letom ter naj bi bila odgovor na predhodno partizansko mobilizacijo. Po teh poročilih so se letaki v ta namen že tiskali.⁴ Tedaj ravnokar ustanovljeni protikomunistični odbor je 23. septembra ugotovil, da bi morale že obstoječe domobranske enote oziroma »koncentracije« brez odlašanja izvesti mobilizacijo na svojem območju, da prehitijo partizansko mobilizacijo. Posebej je pri tem izpostavil nekaj sto mož na Vrhniki, »ki pa ne delajo nobenih akcij«.⁵ Dejansko so tedaj na Vrhniki razvili propagando za prijavljanje (»mobilizacijo«) k domobranstvu, le da ni bilo pravega odziva. Ponekod naj bi se ljudje kar kolektivno dogovorili, da se na to ne odzovejo. Tudi neki tamkajšnji nemški častnik, ki so ga vprašali za svet, je dejal, da to pač ni obvezno, da jim ni treba iti, če nočejo. Po poročilih partizanskega obveščevalca je tedaj na Vrhniko prišlo le nekaj »čistih belogardistov«, vendar tega ni štel za rezultat domobranske agitacije. Čez nekaj dni naj bi domobranci zaustavljali ljudi pred cerkvijo in tam oglašali splošno mobilizacijo, a prijavilo se je le osem moških. Zadnje dni septembra so tamkajšnji domobranci že raznašali »pozive za podpis za prostovoljno javljanje« ter silili naslovljence k podpisovanju. Dne 1. oktobra naj bi se tisti, ki so podpisali, že prijavili na vrhniškem poveljstvu, a se je javil le eden. Poročilo sklepa, da »represalij še ni«.⁶

V Ljubljani so se prve dni po izidu razglasa o ustanovitvi Slovenske domobranske legije prijavljali predvsem pripadniki bivše brigade Triglav in t. i. Suvajdžičeve čete, se pravi bivši vaški stražarji. V prvih dveh dneh se je tako pri por. Evghenu Rupniku v prijavni pisarni priglasilo 371 ljudi. Poznamo tudi posebno pozornost protikomunističnega odbora in domobranskega poveljstva do bivših internirancev iz Italije, saj jih je tedaj čez 1000 bivalo v šolah na Viču in na Ledini, kasneje tudi v učiteljsišču. Nanje se je gledalo kot na zanesljiv vir bodočih domobrancev. Posebna komisija jih je pregledovala, ugotavljala njihovo politično primernost. Če so bili označeni kot nevarni ali kot komunisti, jih je lahko čakalo prisilno delo v Nemčiji, že sredi oktobra so jih tako odpravili okoli 200. Druge so vabili, da vstopijo v domobranstvo,

vendar velikega uspeha pri tem ni bilo, saj je iz virov npr. razvidno, da se jih je 28. septembra v domobransko legijo prijavilo 17 in da so bili že v Šentjakovski šoli. Protikomunistični odbor se je v zvezi z njimi zavzemal za radikalno rešitev, namreč, da bi jih po hitrem zdravniškem pregledu brez vseh nadaljnjih vprašanj mobilizirali in prepeljali v vojašnice, šele tam pa bi izvedli njihovo »čiščenje«, kajti po njegovem mnenju so »hudi komunisti« povečini od tam že pobegnili. Tovrstni pritisk se je na bivše internirance izvajal tudi v letu 1944, kajti prihajali so še novi ali pa dotedanji niso mogli oditi domov in so se še zadrževali v Ljubljani.⁷ Protikomunistični odbor je tedaj zahteval splošno prisilno mobilizacijo, ker se je zavedal, da bi s prostovoljno »mobilizacijo« le stežka zbrali zadostno število domobrancev, ki bi po ofenzivi lahko branili osvojeno ozemlje pred novimi partizanskimi napadi. Ker Rösener ni hotel, Rupnik pa ni smel razglasiti prisilne mobilizacije, si je protirevolucionarno vodstvo pomagalo z drugačnimi načini. Pod njegovim vplivom je domobranski sprejemni urad izdajal osebne pozive posameznikom in jih pošiljal na domače ali službene naslove, podpisovala sta jih polk. Anton Kokalj ali por. Evgen Rupnik. Domobranci so celo obiskovali posameznike na domovih in jih nekaj prisilno odvedli v obrtno šolo. Podobno so delali tudi na Rudniku in Lavrici. Aktivisti OF so opazali, da se ob teh pozivih »niti njihovi ne vpisujejo«. Konec septembra in začetek oktobra je v ta namen tudi poveljstvo Slovenske legije izdalo povelje za mobilizacijo vseh svojih članov v domobranstvo z opozorilom, da bo vsak, ki se ne bo odzval, v Jugoslaviji sojen po vojaških zakonih. Očitno so želeli s hitro akcijo preprečiti morebitno nemško nasprotovanje ter vse postaviti pred izvršeno dejstvo. Nekateri vidni člani legije so kot visoki uslužbenci ipd. v svojih ustanovah propagirali vstop v domobranstvo med svojimi podrejenimi. Tudi železničarji so dobivali te pozive, a jim je bilo svetovano, naj se sicer odzovejo na vabilo in hkrati predložijo potrdilo, da so v železniški službi »in kot taki v obvezni civilni službi«, zato se jim ni treba bati vpoklica.

O prisilni mobilizaciji za domobrance se je takoj veliko govorilo, ljudje, posebej v Ljubljani, so se je bali, saj so videli, da je imela prostovoljna razmeroma pičel uspeh. Dne 1. oktobra se je prijavil 1000. domobranec. Kot je znano, je bil to general Rupnik, večina preostalih pa so bili bivši vaški stražarji in predvsem protikomunistično usmerjeni uradniki iz Ljubljane, priglasevali pa so se tudi že prišleki s podeželja. Tudi tam so posamezni

³ Verordnungs- und Amtsblatt des Obersten Kommissars in der Operationszone »Adriatisches Küstenland« (dalje: Verordnungs- und Amtsblatt), št. 4, 7. 12. 1943, odredba št. 10; Službeni list šefa pokrajinske uprave v Ljubljani, št. 1, 1. 1. 1944, Naredba o obvezni vojni službi na operacijskem ozemlju »Jadransko primorje«, z dne 29. 11. 1943.

⁴ Arhiv Republike Slovenije (dalje: ARS), VOS-II-6, Vladimir Svetina Zdenki Kidrič, 17. 9. 1943.

⁵ ZA MNZ, Šmajd, sklepi seje protikomunističnega odbora, 23. 9. 1943, št. 2333.

⁶ ARS, okrožna komisija VOS (dalje: OK VOS) poroča centralni komisiji VOS (dalje: CK VOS) 23. 9. 1943, 27. 9. 1943, 30. 9. 1943, 2. 10. 1943.

⁷ ZA MNZ, Šmajd, sklepi seje protikomunističnega odbora 27. 9. 1943, št. 2335; ARS, VOS-II-6, Vladimir Svetina Zdenki Kidrič, 28. in 29. 9. 1943; ZA MNZ, OK VOS Velike Lašče poroča CK VOS 15. 10. 1943, št. 126; AINZ, AP, fasc. 19/III, Seznam internirancev, ki so se javili v Slovensko domobransko legijo, 28. 9. 1943.

poveljniki, kot smo videli, pošiljali vabila za vstop v domobranstvo, a tudi tam je bil po ugotovitvah protikomunističnega odbora, na seji 2. oktobra, uspeh majhen, kajti ljudje so se vstopanja branili z utemeljitvijo, da se bojijo partizanskega maščevanja, in zato sami pravijo, da bi bilo bolje izvesti prisilno mobilizacijo. Zato je treba poveljnikom na podeželju izdati povelje za pričetek takšne mobilizacije! Kakšen je bil v tem pogledu položaj, kaže poročilo z Brezovice, kjer je poveljnik posadke izdal vabilo 250 moškim, a prijavilo se jih je samo pet.⁸ Sredi oktobra je protikomunistični odbor pomislil kot na možen vir dotoka v domobranstvo tudi na slovenske vojne ujetnike v Nemčiji in postavil vprašanje njihove vrnitve, zlasti tistih, »ki bi prišli v domobranstvo«. Sredi novembra je bil problem vojnih ujetnikov ponovno omenjen, tokrat s strani podpolk. Franca Krenerja, ki je ugotavljal, da je bilo iz ujetniških »logorjev« v zadnjih dneh osvobojeno veliko število ljudi, ki so pri tem vsi privolili, da gredo k domobrancem, toda kot so prišli ven, so se takoj začeli prijavljati v razne službe, posebno k železnici, kjer bi bili seveda varni pred služenjem v domobranstvu. Krener je opozoril podrejene enote, naj take ljudi takoj izročijo nemški policiji, da jih bo takoj vrnila v »logor«, ker pač tako zahtevajo nemške oblasti.⁹ Iz omenjenega opozorila sicer ni izrecno razvidno, za kakšne ujetniške »logorje« je šlo, toda skoraj gotovo je bila beseda o ujetniških taboriščih oziroma zbirališčih, nastalih po jesenski nemški ofenzivi proti partizanskemu ozemlju na Dolenjskem in Notranjskem (in Primorskem). Pred tem je prav v zvezi s to ofenzivo imelo protikomunistično vodstvo velika pričakovanja, in to, da bo NOV uničena ali vsaj potisnjena na bolj nedostopna območja, ter da se bo kot posledica ofenzive precej povečal priliv v domobranske vrste, bodisi iz še nemobiliziranih moških na podeželju, bodisi na račun dezertirjev ali partizanskih ujetnikov, kajti večina je bila po njegovem mnenju prisilno mobilizirana v NOV. Do neke mere so se potem ta pričakovanja tudi uresničila. Nemci in domobranci, ki so v ofenzivi sodelovali tudi kot vodiči, so sicer hitro zasedli večji del pokrajine, toda vsega osvojenega niso mogli obdržati, partizansko ozemlje se je malce »raztrgano« še obdržalo s težišči v Suhi krajini in proti nemški meji, na Rogu, v Beli krajini ter na južnem delu Notranjske. Med ofenzivo so nemške in domobranske enote, šlo je seveda za 3. bataljon stotnika Vuka Rupnika, ujele precej partizanov in skrivačev, precej se jih je predalo ali pa so zajeli kar civiliste v naseljih. Vse so potem zbirali v taboriščih v Brestanici, na stadionu v Novem mestu, v Ribnici ter predvsem v Kočevju. Nemci so med ofenzivo pobirali kar vse moške, po nekaterih poročilih vse med 14. in 65. letom. Tako naj bi v Kočevju zbrali okoli 1000 ujetnikov in prebežnikov. Kmalu so tja prišli zastopniki Slovenskega domobranstva in začeli pregledovati zbrane ter jih odbirati za domobranstvo. Pri tem je ob sodelovanju nemške policije veliko besede imel znani Danilo Havelka, ustanovitelj vaške straže v Stari Cerkvi. Odbrali so skupno okoli 600 moških in jih odpeljali v Ljubljano. Pozneje se je govorilo, da je Havelka iz partizanskih ujetnikov in skrivačev v Kočevju ustvaril cel domobranski bataljon. Vendar se je ta »bataljon« v Ljubljani precej skrčil, kajti po zdravniškem pregledu je bilo veliko bivših ujetnikov razmeščenih na »neborbena« ali celo civilna službena mesta. Od preostalih so jih Nemci velik del odpeljali v »Šlezijo« na delo.¹⁰ Hkrati so domobranske enote med ofenzivo in po njej povsod delile moškim ustrezne pozive ali trosile letake s pozivom, da se tisti v starosti npr. od 16 do

45 let prijavijo za vstop v domobranstvo, od bivših častnikov pa so vabili celo moške do 60. leta starosti. Nekateri so se res javili prostovoljno, drugi so bili enostavno odvedeni, se pravi bolj ali manj prisilno mobilizirani. V takratnih razmerah se seveda ni veliko gledalo na formalnosti. Nobenih vesti tudi ni, da bi Nemci to kakorkoli ovirali, objektivno so v zvezi z omenjenim postopkom z ujetniki to še pospeševali. Z območja Mirne Peči in okolice se je prijavijo k domobrancem 35 moških, vendar je za večino teh OK VOS Novo mesto ugotavljala, da so bili mobilizirani prisilno. Tisti, ki so bili že kdaj vojaki, so bili takoj uvrščeni v domobranske vrste in so takoj začeli službo, npr. v bunkerjih, druge pa so začeli uriti v rekrutnih četah oziroma v šolskem bataljonu v Ljubljani. Pri tem so organi NOV ponekod skušali prehiteti domobrance, saj je npr. ob napovedanem mobilizacijskem pohodu domobrancev v rajonu Sodražice OK VOS Ribnica predlagala, da moške takoj mobilizirajo partizani, češ »drugače nam jih oni odpeljejo«.¹¹

V zvezi z novačenjem in mobiliziranjem vojnih ujetnikov je svoj delež prispevala tudi Rupnikova pokrajinska uprava, predvsem njen informativni urad. Ni pa bil aktiven le pri novačenju, temveč tudi pri drugih dejavnostih, predvsem pri t.i. perlustriranju ujetnikov, se pravi pri preverjanju njihove moralnopolitične primernosti. Od mnenja tega urada je bila pogosto odvisna tudi nadaljnja usoda posameznikov oziroma je to mnenje veljalo kot merilo za sprejem v domobranstvo. Informativni urad je zbiral podatke tudi o ljudeh na podeželju, z njim pa so sodelovali sodelavci bivše obveščevalne pisarne vaških straž M 7. Zgovorna je bila pohvala poveljstva drugega esesovskega tankovskega korpusa, ki je posebej poudarilo veliko vlogo tega urada »pri očiščevalnih akcijah«. Ko je general Rupnik prenesel to pohvalo uradu, ji je dodal tudi svojo zahvalo za vnemo in požrtovalnost. Mogoče je omenjena nemška pohvala zadevala tudi delo domobranskih vodičev iz Ljubljane, ki so sodelovali v

⁸ ZA MNZ, Šmajd, sklepi seje protikomunističnega odbora, 2. 10. 1943; ARS, VOS-II-2, Vladimir Svetina poroča CK VOS 27. 9. 1943, 3. 10. 1943, 9. 10. 1943, 6. 11. 1943; ZA MNZ, OK VOS Velike Lašče poroča CK VOS 26. 9. 1943, 11. 10. 1943, 13. 10. 1943; Dokumentacija NOB pri Železniškem gospodarstvu Ljubljana, mapa I, okrožnica načelnika občega oddelka, brez datuma; AINZ, Zbirka Zorana Poliča, pismo Jelice Vazzaz Zoranu Poliču iz Ljubljane, 2. 10. 1943; Jutro, 2. 10. 1943, 1000. prijavljenec v domobransko legijo. Ob tem pa je prihajalo tudi do zanimivih epizod, npr. ko je neka ženska iz Zgornje Hrušice 5. 10. 1943 prosila domobransko poveljstvo, da nujno vpokliče njenega moža, da se bo malce spametoval, ker ne skrbi za družino, pohajkuje po Ljubljani ter se vlačí z drugimi ženskami! ZA MNZ, Rupnikov proces, št. 1176, prošnja Angele Dimnik, 5. 10. 1943.

⁹ ZA MNZ, Šmajd, sklepi seje protikomunističnega odbora, 8. 10. 1943, št. 2344; AINZ, AP, fasc. 277/I, dopis podpolk. Krenerja poveljniku šolskega bataljona, 17. 11. 1943.

¹⁰ ZA MNZ, OZNA, okrožje Novo mesto, zaslišanje Jožeta Pavlina, 3. 4. 1945, 9. 4. 1945, št. 543, 590; Poročilo OK VOS Ribnica CK VOS 8. 11. 1943, št. 126; Danilo Havelka – petdesetletnik. Vestnik 1959, št. 9; Danilo Havelka – sedemdesetletnik; Vestnik 1979, št. 7-8-9.

¹¹ ZA MNZ, poročilo OK VOS Novo mesto iz rajona Mirna peč, 18. 11. 1943, št. 623, 987; OK VOS Ribnica, poročilo iz Sodražice, 26. 11. 1943, št. 547.

ofenzivi.¹² Informativni urad je namreč imel tudi dovoljenje nemških oblasti, da je med ujetniki z Dolenjske in Primorske (!) novačil za domobranstvo. Seveda je pred priporočilom za sprejem vsakega posameznika ustrezno preveril z vidika svojih informacij. Pri tem je bil izredno delaven njegov zaupnik kaplan Henrik Goričan, član vodstva SLS in referent Slovenske legije za Štajersko. Informativni urad je v zvezi z njim konec novembra in v začetku decembra 1943 na Rösenerja in na mestnega poveljnika v Ljubljani naslovil več prošenj, da se mu omogoči svoboden pristop do ujetniških taborišč v Brestanici, Bučki, Boštanju in na Primorskem ter da se mu omogoči že omenjeni postopek z ujetniki. Poleg tega je bil Goričan zadolžen še za organizacijo obveščevalne službe na Dolenjskem in Primorskem, zato je urad prosil nemške oblasti, da mu dovolijo tudi prehod čez nemško ozemlje ter gibanje po policijski uri. Pri tem je aktivno sodeloval tudi Jože Derganc iz Metlike, poznejši domobranski častnik.¹³ Goričan je omenjene posle seveda res opravljal, toda iz razpoložljivih virov ni razvidno, koliko novih domobrancev je prišlo iz omenjenih taborišč po njegovi zaslugi, niti ni znano, ali so mu nemške oblasti resnično dovolile organiziranje obveščevalne službe npr. na Primorskem.

Vsekakor je določeno število omenjenih ujetnikov končalo na prisilnem delu v Nemčiji. Tako naj bi jih konec decembra 1943 v zaporih novomeškega sodišča določeno število čakalo na transport v Nemčijo.¹⁴ Marsikdo se je rešil pred tem, če je zanj jamčila zanesljiva ali »zaupna« oseba, da je protikomunist oziroma da je zanesljiv ali da misli resno s svojo prijavo za domobranstvo. Policijski varnostni zbor v Novem mestu je takšne osebe zasliševal, nato pa zaprosil novomeško podružnico gestapa (Gefangenensammelstelle), da jih izpusti, ker bodo pač vstopile v domobranstvo. Podobne zahteve so pošiljali tudi iz poveljstva ali posameznih čet 3. bojne skupine, saj so domobranci posredovali za svoje sorodnike ali prijatelje. Poleg tega je tudi novomeško »poveljstvo slovenskega domobranstva« skušalo do konca izvesti mobilizacijo še med preostalimi moškimi, in to kar vseh letnikov od 1909 do 1926. Poveljniku varnostne straže v mestu je dalo nalogo, da je dvakrat ustno in nato še pisno objavil razglas, da morajo vsi moški, ki se še niso javili, to storiti najkasneje do 21. januarja 1944. »Proti onim, ki se ne bodo javili, se bo postopalo po vojno kazenskem zakoniku«.¹⁵ Sklicevali so se torej že na nemške zakone, k čemur so bili tudi zavezani. Ta propaganda, pozivi, različne vrste pritiskov ali preprosto okoliščine, so obrodile kar nekaj uspeha, saj se je z novomeškega območja v domobranstvo prijavilo kar precej moških. V začetku februarja 1944 je bilo npr. iz Novega mesta v Ljubljano poslanih 200 novih rekrutov.¹⁶ Domobransko poveljstvo v Novem mestu in čete ter posadke v okolici so še naprej pošiljale vabila, razglase, pozive, to pa je bilo spremljano tudi z moralnimi pritiski. To se je spomladi 1944 še okrepilo. V Kostanjevici so izdali prek 200 takšnih pozivov moškim od 16. do 45. leta in večina pozvanih se je nato prijavila k domobrancem, vendar so jih pridržali končno le 12. Sploh so se okrog domobranskih postojank skoraj ves čas širile govorice in »zanesljive« napovedi o skorajšnji splošni in popolni mobilizaciji, resničnost pa se je temu bolj ali manj približevala, v skladu z možnostmi, a tudi pogostimi naključnimi akcijami. V začetku aprila je iz okraja Šmarjeta menda odšlo k domobrancem okoli 250 moških, ki so se odzvali na razglas, ki je govoril celo o vprašljivem bodočem jugoslovanskem državljanstvu tistih, ki bi se ne odzvali. Toda od vseh

teh 250 so jih v domobranske vrste sprejeli le 40, druge pa so izpustili, pri čemer je VOS slednje sumničil, da so bili pritegnjeni za politično in obveščevalno delo v korist domobrancev. Ko se je nabralo nekaj več novih mobilizirancev, so jih ponavadi poslali v Ljubljano. V tistem času je iz okraja Trebelno »pobegnilo« k domobrancem v Novo mesto in Št. Peter okoli 70 moških, kar se je dogajalo tudi že prej. Očitno je domobranska propaganda imela učinek ali pa razmere na partizanskem ozemlju niso bile preveč »rožnate«.¹⁷

Po nekaterih poročilih naj bi domobranci v okraju Kostanjevica dejansko opravili popolno mobilizacijo, ker naj bi se nanjo odzvali vsi, in samo Sv. Križ naj bi za domobrance dal 280 mož, kar pa je gotovo pretirano število.¹⁸ Na partizanskem ozemlju so se pod vodstvom raznih sposobnih posameznikov zbirale večje ali manjše skupine ljudi, nato prešle na nemško okupacijsko ozemlje in se prijavljale za vstop v domobranstvo. V takih primerih je gotovo šlo za čiste prostovoljce. Tako je v okolici Čateža in Mirne za to agitiral Anton Marn, brat Janeza Marna-Črtočila. Ljudem je pošiljal obvestila, da se javijo v Čatežu. Tam se je tako zbralo okoli 120 mož, večinoma brez orožja, ki so nato prešli k Nemcem v Litijo, od tam pa so jih poslali v Ljubljano v šolo na Ledini, vendar vsi niso vstopili v domobranstvo, nekaj jih je šlo tudi k TODT in drugam. Povsod, kjer se je pozimi ali spomladi 1944 formirala domobranska postojanka, je torej njena posadka pričela akcijo za pridobivanje novih domobrancev v oblikah, ki smo jih omenili. Pozivi za »štelingo« so se širili po vaseh, tudi na Igu, v Škofljici, Grosuplju, Ribnici in Sodražici. V Grosuplju naj bi mobilizirali kar vse moške, iz vasi Hrastje naj bi pobrali vse moške od 17. do 45. leta, ker se niso odzvali predhodnim vabilom. Toda v okolici Temenice se je aprila 1944

¹² AINZ, AP, fasc. 105/I, Rupnik načelniku informativnega urada, 25. 11. 1943; prepis dopisa v Arhivu okrožnega sodišča Ljubljana, Ko 197/49; ZA MNZ, Rupnikov proces, št. 1210, dopis vrhovnega poveljnika I. SS oklepne armade Rupniku 24. 11. 1943; Tone Ferenc, Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943, Maribor 1967, str. 462–463.

¹³ AINZ, AP, fasc. 105/I, dopis informativnega urada Rösenerju, 30. 11. 1943, in mestnemu poveljniku v Ljubljani, 3. 12. 1943, 17. 11. 1943; Arhiv okrožnega sodišča Ljubljana, Ko 197/49, dopis informativnega urada Oberscharführerju Gigelu, 22. 11. 1943, dopis mestnemu poveljniku v Ljubljani, 27. 12. 1943; ARS, VOS-II-2, Vladimir Svetina poroča CK VOS za čas 1.–9. 10. 1943.

¹⁴ ZA MNZ, OK VOS Novo mesto poroča CK VOS 1. 1. 1944.

¹⁵ ARS, Zbirka Frančka Sajeta, dopis Poveljstva Slovenskega domobranstva poveljniku varnostne straže Novo mesto, 20. 1. 1944; dopis poveljnika varnostne straže gestapu v Novem mestu, 21. 1. 1944; dopis policijskega varnostnega zbora v Novem mestu poveljstvu 3. bojne skupine v Novem mestu, 27. 1. 1944 in 18. 1. 1944.

¹⁶ ZA MNZ, OK VOS Novo mesto poroča CK VOS 15. 2. 1944, št. 167.

¹⁷ ZA MNZ, Okrožna izpostava odseka za notranje zadeve (dalje OI ONZ) Novo mesto, poročilo okraja Šmarjeta, 12. 4. 1944, 26. 4. 1944, št. 349, 383, 386; poročilo načelnika OI ONZ 8. 4. 1944, št. 336, 337; poročilo OK VOS Novo mesto, 15. 2. 1944, št. 167; poročilo OS okraja Kostanjevica, 16. 4. 1944, št. 363.

¹⁸ ZA MNZ, VOS-II-3, Tedenski pregled domače reakcije, 14.–21. 4. 1944.

že skrivalo okrog 50 mož, ki niso hoteli ne k domobrancem in ne k partizanom.¹⁹

Podobno je bilo tudi na Notranjskem. V okolici Vrhnike in Logatca so januarja domobranci v nekakšnih racijah mobilizirali okoli 100 moških, a se je nato na zdravniškem pregledu izkazalo, da so nesposobni, izpustiti pa so morali, verjetno na nemško zahtevo, tudi vse delavce v javnih podjetjih. V Borovnici in okolici so raznašali pozive letnikom od 1899 do 1926, in to, da se morajo zglasti na nabor v 48 urah. Od tistih, ki so se zglasti, so jih pet sposobnih takoj poklicali pod orožje. Tamkajšnji domobranski častnik je sicer po partizanskih poročilih izjavil, da so vpoklicali le zanesljive, medtem ko druge verjetno čaka prisilno delo v Nemčiji. V Logatcu so se širile govorice, da morajo domobranci mobilizirati 200 novih vojakov, kar je vzbujalo strah med partizanskimi privrženci. Prvo mobilizacijo je v Logatcu razglasil že stotnik Vinko Fortuna, ko je konec oktobra 1943 v kraj vkorakal s svojo četo, sredi aprila 1944 pa je sledila dejanska razglasitev mobilizacije. Pritisk je bil precejšen, s propagando, protikomunističnim zborovanjem ipd.²⁰ Tudi na Rakeku so domobranci v začetku aprila izvedli t. i. mobilizacijo. Javiti so se jim morali vsi moški in se vpisati v domobranstvo, a po poročilih je bil seveda največji interes za vpis mlajših, do 20 let. Vendar se jih je do srede marca vpisalo le okoli 20, in te so odpeljali v Ljubljano.²¹ V Hotedršici protirevolucionarno usmerjeni prebivalci niso bili zadovoljni s svojo majhno domobransko posadko in so zahtevali njeno povečanje, po njihovem pa bi to najhitreje dosegli z mobilizacijo okoliških vasi, predvsem tistih na primorski strani, kjer pa je prav tedaj potekala mobilizacija za primorsko domobranstvo, za Slovenski narodni varnostni zbor.²²

Posamezne prošnje za ustanovitev ali okrepitev domobranskih postojank so prihajale tudi od drugod v različnih obdobjih leta 1944, omeniti pa gre vsaj prošnjo iz občine Hinje v Suhi krajini. Posebej zanimivo je poročilo in z njim povezani predlogi pokrajinske uprave ali verjetnega samega Rupnika generalu Rösenerju iz začetka decembra 1943. V njem zahteva za Belo krajino močno domobransko posadko vsaj 1000 mož v Črnomlju in Metliki, izselitev t. i. uskoških vasi, češ da so v njih sami tatovi in stoodstotni komunisti. Zatem navaja prošnjo belokranjskih kmetov, da se jih mobilizira k domobrancem.²³ Vprašamo se lahko, od kod je pravzaprav prišla omenjena prošnja belokranjskih kmetov. Z veliko verjetnostjo lahko trdimo, da je omenjena pobuda ali prošnja prišla od t. i. »Odbora za dolenjske, notranjske in belokranjske begunce«, ki je bil formalno ustanovljen šele 9. decembra, vendar je že nekaj časa delovala »Kmečka pisarna« kot nekakšen posredovalni urad za omenjene begunce. Ti so se kmalu po 8. septembru 1943, predvsem pa po ofenzivi, znašli v Ljubljani, bodisi zato, ker so zbežali iz strahu za lastno življenje, bodisi do so izgubili streho nad glavo ali se niso imeli s čim preživljati, morebiti pa so zbežali zgolj zaradi strahu pred ideološkim sovražnikom, in pri tem je svojo vlogo imela tudi propaganda, kolikor ni šlo za neposredne življenjske preizkušnje. Po nekaterih poročilih se je teh »dolenjskih beguncev« do konca 1943 zbralo v Ljubljani že do 20.000, precej pa tudi v Novem mestu, okoli 2000, in nekaj tudi v drugih večjih krajih pod nemško oziroma domobransko kontrolo. Bistvena naloga omenjenega odbora oziroma pisarne je bila skrb za begunce v tem smislu, da jim po možnosti preskrbi stanovanje, prehrano, kurjavo, obleko, predvsem pa zaposlitev in v perspektivi tudi vrnitev na njihove domove. Pisarna

je svoj sedež sprva imela na Ledini, nato v Akademskem kolegiju, svoje podružnice in odseke pa je imela predvsem v Novem mestu, a tudi na Rakeku, v Velikih Laščah, Ribnici, Grosupljem in Logatcu. Kmečko pisarno sta v Ljubljani ustanovila dekan Karel Škulj in Danilo Havelka, prav Škulj pa je bil na begunskem zborovanju 16. in 17. decembra 1943 izbran za »voditelja slovenskega kmečkega ljudstva«. To je imelo za posledico, da je odbor, predvsem Škulj, ki je imel dobre zveze s protikomunističnim odborom in Rupnikom, tudi pred nemškimi oblastmi pričel nastopati kot predstavnik ljudstva z Dolenjske, Notranjske in iz Bele krajine. V pisarni in odboru je delovalo še nekaj pomembnih ljudi, v Ljubljani npr. Ignacij Pevec, poznejši načelnik pokrajinskega kmečkega poverjenišтва, v Novem mestu Janez Opara, župnik Anton Kovačič itd.²⁴ Škulj je bil zelo aktiven, njegov odbor je prevzemal vse bolj politično vlogo, kar je pravilno opazil tudi hrvaški konzul Salih Baljić ter to povezal z delovanjem nekdanje SLS v ozadju. Že 19. decembra je Škulj vodil begunsko delegacijo pri Rupniku in ga ob tej priložnosti prosil, da na najvišje mesto (Hitlerju!) sporoči njihovo hvaležnost zaradi ustanovitve domobranstva. Na zborovanju 3. februarja 1944 v frančiščanski dvorani je nato Rupnik naznanil beguncem, da jim firer prek Rainerja in Rösenerja sporoča, da je bil njihovih pozdravov vesel, da se jim zahvaljuje za sodelovanje in jih poziva k nadaljnjemu boju.²⁵ Ni sicer verjetno, da bi ob tej priložnosti Hitler imel kakšen neposreden opredek v zvezi s Škuljevim sporočilom, toda tudi če ga ni imel, je to vsaj na formalni ravni edini znani primer, da je Hitler vzpostavil stik s Slovenci kot Slovenci! Aprila 1944 je podobno »zastopstvo dolenskih kmetov« obiskalo Rösenerja in mu izročilo spomenico z željami, da bi čimprej uničili komunizem in pričeli obnovo gospodarstva. Nemški general je ob tej priložnosti obljubil, da bo domobranstvo to nalogo odločno uresničevalo ter da bodo domobranci lahko služili v svojem kraju. Odbor je podobne spomenice objavljal tudi kasneje, 27. septembra je npr. eno izročil Rupniku z zahtevo, da

¹⁹ ZA MNZ, OI ONZ Novo mesto, izjava Huč Leopolda, brez datuma, št. 528; OK VOS Ribniško-notranjsko okrožje, poročilo rajonskega poverjenika za Barje, 16. 3. 1944, št. 692; OI ONZ Grosuplje-Stična, poročilo obveščevalnega oddelka, 22. 4. 1944, št. 327; poročilo iz rajona Šentjurje, obveščevalni oddelek, 8. 4. 1944, št. 259; poročilo iz rajona Grosuplje, 15. 4. 1944, št. 265; VOS Ljubljana, Tedenski pregled domače reakcije, 30. 3.–5. 4. 1944, št. 1216.

²⁰ ZA MNZ, OK VOS Vrhnika poroča CK VOS, 21. 1. 1944; OK VOS Notranjska poroča CK VOS, 1. 2. 1944, št. 27, 28; OK VOS Ribniško-notranjsko okrožje, poročilo logaškega rajona, 10. 2. 1944, št. 296; AINZ, AP, fasc. 111a/VI, Vesti, 24. 4. 1944.

²¹ ZA MNZ, OK VOS Notranjska, poročilo načelnika obveščevalne službe, 6. 4. 1944, 14. 2. 1944, št. 381, 44.

²² ZA MNZ, VOS Ljubljana, Pregled domače reakcije, 24.–30. 3. 1944, št. 1196; Boris Mlakar, Domobranstvo na Primorskem, Ljubljana 1982, str. 73.

²³ ZA MNZ, Rupnikov proces, št. 1241, prepis poročila pokrajinske uprave Rösenerju, 3. 12. 1943.

²⁴ ZA MNZ, Rupnikov proces, št. 1120, 1121, tedensko poročilo konzula Saliha Baljića, 31. 12. 1943; Arhiv okrožnega sodišča Ljubljana, Ko 751/46, Pevec Ignacij.

²⁵ Ivan Križnar, Slovensko domobranstvo, Ljubljana v ilegali IV, Ljubljana 1970, str. 251; Slovenec, 4. 2. 1944, Führerjev odgovor slovenskim kmetom.

se ozemlje čimprej osvobodi partizanov ter se vzpostavi neposredna zveza med Ljubljano in Novim mestom. Dodatna ostra zahteva pa je bila, da naj bi se komunistom in njihovim simpatizerjem v Ljubljani odvzelo živilske nakaznice, »posebno zagrizene pa izgnalo z družinami čez blok.«²⁶ Iz tega je razvidno, da je šlo pri begunskem vodstvu za izrazito politično in protikomunistično naravnost, ki je bila lahko posledica osebnih doživetij in travm. Kazala se je tudi pri drugih, bolj praktičnih, a tudi bolj usodnih vprašanjih. Beguncem in tudi internirancem je pisarna v skladu s svojimi informacijami izdajala nekakšna politična spričevala, o posameznikih je dajala mnenja o njihovi politični zanesljivosti. V zvezi s tem je pošiljala razne sezname propagandnemu odseku pokrajinske uprave, obveščevalni odsek domobranskega štaba pa ji je pošiljal v preverjanje razne podatke o terencih, izrekala je svoje mnenje o zanesljivosti policistov in domobrancev, bila je posvetovalni organ za izdajanje prepustnic v Novem mestu, sestavljala je spiske nezanesljivih ljudi za določene občine ipd. O marsikaterem od teh opravil bi glede na možne in verjetne posledice lahko rekli, da je šlo za ovađustvo, po drugi strani pa za čisto obveščevalno službo.²⁷ Seveda pa je treba hkrati tudi poudariti, da je pisarna mnogim beguncem, posebno ženskam in otrokom, dala tudi povsem človekoljubno pomoč, od skrbi za hrano in obleko do raznih prireditev, predavanj in tečajev. Po poročilu predsednika odbora Škulja je v letu 1944 šlo skozi to pisarno okoli 21.000 oseb. Pisarna je izdajala za polnoletne tudi izkaznice. Na podlagi tega poročila in nekaterih drugih podatkov je moč ugotoviti, da je okoli 5000 kmečkim beguncem preskrbela »zaposlitev« prav v Slovenskem domobranstvu ter je tako po svoje bila najmočnejše rekrutno središče za domobranstvo. Kot taka je svetovala beguncem, da vstopijo v domobranstvo, in jim hkrati jamčila skrb za njihove družine. Vsaj denarnih skrbi pa so bile družine potem tudi brez te pisarne zanesljivo rešene, saj so domobranci dobivali znatne družinske podpore.

Po drugi strani je Kmečka pisarna razvila tudi dejavnost, ki je spominjala že na pravo mobilizacijo. Konec zime 1944 je Danilo Havelka ustanovil »Akcijski odbor« (za domobranstvo), ki je postal izredno aktiven in je po besedah poznejšega pričevalca »skrbel za vedno sveži dotok domobrancev.«²⁸ Videti je, da so že omenjeni pogosti domobranski mobilizacijski poskusi spomladi 1944 povezani s tem odborom. Ta je namreč izdal posebne mobilizacijske pozive in prav te so domobranske enote tudi na podeželju v obilni meri uporabljale. Bili so tiskani, izšli pa so v dveh inačicah, prva z datumom 22. marca in druga z datumom 12. aprila 1944. V bistvu je bil to formular s praznim prostorom za vpis naslovnikovega imena. V prvem pozivu je uvodoma navedeno, da se ta in ta poziva zaradi uspešnejše borbe domobranstva proti komunizmu in rešitve slovenske domovine pred popolnim uničenjem ter da bo omogočeno, da se bo lahko spomladi vrnil domov na delo. Naslovnik se je moral javiti v treh dneh v sprejemni pisarni domobranstva na Puccinijevi ulici 2, nasproti Narodne tiskarne, »za vstop v domobranstvo«. Sledi grožnja, da »kdor bi se ne odzval, se bo smatral za nasprotnika in se bo z njim tako tudi postopalo«, in naposled obljuba, da brž ko bo dežela očiščena, bodo lahko tisti, ki so vpoklicani, odšli na delo na svoje domove. »Domovina Vas kliče, odzovite se takoj danes!«²⁹ Iz navedene vsebine je razvidno, da so bili ti pozivi prvenstveno namenjeni beguncem, in sicer tistim v Ljubljani, saj drugače navedba sprejemne

pisarne v Knafljevi (Puccinijevi) ulici ne bi bila smiselna. Res pa je, da so po nekaterih poročilih npr. iz notranjskih krajev nove prijavitelje takoj peljali v Ljubljano v Šolsko skupino, in možno je, da so bile dokončne formalne prijave vložene in registrirane šele v omenjeni pisarni. Poleg tega je tudi možno, da so na deželi delili pozive z malce drugačno vsebino, vsaj glede kraja javljanja, vendar ne poznamo nobenega takšnega ohranjenega poziva. Je pa iz virov pozitivno razvidno, da so na Rakeku, v Borovnici, na Vrhniki in drugod delili prav take letake, kot smo jih opisali zgoraj. Toda 10. aprila so pred cerkvama v Borovnici in na Vrhniki ljudem razglasili, da se morajo do naslednjega dne vrniti vse pozivnice s podpisom »Akcijskega odbora«. To je bila reakcija nemških oblasti in Rupnikove uprave, ki je tedaj že pripravljala »uradno« mobilizacijo. Takrat so na vseh občinskih uradih že pripravljali spiske letnikov 1899–1927.³⁰ V Ljubljani so ti pozivi po besedah domobranskega obveščevalca med begunci zbudili odobravanje in skoraj vsi moški iz podeželskih občin naj bi se prijavili v Slovensko domobranstvo. Pri tem jih je razburjalo dejstvo, da pozivov Ljubljčanani niso dobili in da jih ni izdal domobranski štab, temveč le nekakšna civilna ustanova. Glede prvega so se sicer nekako tolažili, da Ljubljčanane zato pač čaka mobilizacija za prisilno delo. Do takšne mobilizacije je kasneje tudi dejansko prišlo.³¹ Dne 12. aprila 1944 je »Akcijski odbor« izdal nov poziv s krajšim besedilom, a z drugačnim dostavkom – »če bi se pozivu ne odzvali, Vas bomo smatrali za nasprotnika naroda, ki skoro umira.« Rok treh dni je zamenjal – »takoj«!³² Te pozive so dostavljali posameznikom osebno in jih širili tudi v obliki plakatov. Ne izrecno, toda dejansko je odbor tistim, ki bi se na njegov poziv ne odzvali, grozil s povračilnimi ukrepi, kar je bilo seveda v nasprotju s sicer razglašenim prostovoljnim pristopanjem v domobranstvo. Dejansko je to pri nemških oblasteh vzbudilo reakcijo, čeprav je res, da s časovim zamikom. Dne 2. maja je npr. general Rösener o tem z zgražanjem obvestil Rupnika ter pri tem med vrsticami namignil, da tudi on (Rupnik!) nima povsem čistih rok. Morebiti je s tem mislil na tesne odnose oziroma na pogoste obiske Škulja in Antona Merkuna pri Rupniku. Dodal je, da je te pozive, ki jih je opredelil kot odkrito »prisilno rekrutacijo«, dal zaseči, izdajatelje pa se je namenil tudi primerno podučiti. Rupnik je v povojnih spominih dejal, da ga je zaradi tega početja Kmečke pisarne Rösener celo

²⁶ Metod Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji IV, Ljubljana 1973, str. 280; Slovenec, 12. 4. 1944, Zastopstvo dolenjskih kmetov pri generalu Rösenerju.

²⁷ AINZ, AP, fasc. 31/IV, prošnja ppolk. Vizjaka Kmečki pisarni 3. 5. 1944; fasc. 29/I, pismo Škulja Organizacijskemu štabu 1. 8. 1944; ZA MNZ, Rupnikov proces, št. 5650, informacija Kmečke pisarne o Krašovec Fani, Št. Vid pri Stični; Ivo Osolnik, Pošast z nedolžnim imenom, Teleks, 28. 9. 1979.

²⁸ Beseda o našem begunstvu. Slovenski dom, 10. 2. 1945.

²⁹ ZA MNZ, Rupnikov proces, št. 1351, »Poziv«.

³⁰ ZA MNZ, OK VOS za Notranjsko, poročilo, 10. 4. 1944, 17. 4. 1944, št. 204, 205; AINZ, AP, fasc. 93/II, »Poziv«, Rakek 122.

³¹ AINZ, AP, fasc. 111a/VII, Vesti, 27. 3. 1944.

³² AINZ, AP, fasc. 302/II, »Poziv«, tiskovina, 12. 4. 1944.

nahrulil, a potem proti pobudnikom tovrstne mobilizacije ni ukrenil ničesar, temveč je pustil, »da obvezniki napolnijo domobranske edinice«. Prepričan je bil celo, da je Škulj to delal s prikritim privoljenjem Rösenerja. To po vsej verjetnosti ni držalo, vendar pa se dejansko vpletenim v to zadevo ni zgodilo nič. Rupnik je to Škulju in Merkunu očital, a sta se izgovarjala, da so ju k temu spodbudili Krener in pa sami begunci obvezniki, ki so želeli čimprej »osvoboditve« svojih krajev ter povratka na svoje domove.³³ Istega dne je moral Krener po Rösenerjevem nalogu za začetek odpustiti iz Slovenskega domobranstva vse mobilizirane železničarje in železniške delavce, ki jih je »mobiliziral« »Akcijski odbor«, ter določil, da se ne sme sprejemati nobenega železničarja več, vendar se gornje, zanimivo, ni nanašalo na železničarje, ki so prostovoljno stopili v domobranstvo pred 1. aprilom.³⁴ V zvezi s Škuljevo izjavo, da je pri vsej stvari vsaj moralno sodeloval tudi poveljnik organizacijskega štaba Krener, je treba reči, da je to malo verjetno, saj si je težko predstavljati, da bi svoj štab spravljal v nemogoč položaj, za stališče nemških oblasti pa je dobro vedel. Po drugi strani je namreč sam organizacijski štab oziroma njegova prijavna pisarna pošiljal pozive raznim ljudem, med drugim tudi uslužbencem propagandnega odseka na pokrajinski upravi, za katere pa je bilo jasno, da so za domobranstvo koristnejši tam, kjer so bili, kot pa s puško v roki. Prijavna pisarna je bila zato v zadregi, kakšno stališče zavzeti do ljudi, ki so se s pozivom »Akcijskega odbora« prišli javit v domobranstvo. Očitno je že kmalu dobila navodila, da mora te pozive enostavno ignorirati, kot da o tem nič ne ve, da to ni njena stvar ipd., ter je morala vsakega kandidata za domobranstvo izrecno povprašati, ali se je prišel prijaviti prostovoljno.³⁵ Deloma pa je delovanje »Akcijskega odbora« le imelo želeni učinek, a Škulj ga je moral na Rösenerjev pritisk ukiniti in vsaj na zunaj prenehati to do neke mere prisilno rekrutiranje za Slovensko domobranstvo. Njegove pozive pa so npr. v ribniški okolici delili še sredi maja.

Podpolk. Krener je v tem pogledu svoje podrejene moral disciplinirati in je čez nekaj dni izdal zaupno okrožnico, v kateri je povzel povelje Rösenerjevega pooblaščenca v zvezi z »vpoklici«, ki so neposlušnim grozili celo s kaznimi, in sicer je navedel pritožbe nemških oblasti in prebivalstva. Dogajalo naj bi se celo, da so domobranci obkolili stanovanje vpoklicanega z namenom, da bi ga odvedli s silo, in nemški pooblaščenec je izjavil, da to spominja na način mobilizacije »kakor je v navadi pri tolovajih«. Zato ponovno zapoveduje, da se lahko v domobranstvo novači le prostovoljno s pomočjo propagande, pozivov v časopisih in letakih, ki jih izdaja organizacijski štab v sodelovanju s prijavnim uradom. Ta material se mu mora predhodno predložiti v odobritev. V propagandnih in prijavnih uradih morajo biti nameščeni zgolj pripadniki domobranstva in vsakega 15. v mesecu morajo nemškemu »Aufbaustabu« poročati o številu prijav in vpoklicev. »Odbori za vrbovanje« se morajo takoj razpustiti, njihovi člani izslediti ter njihov material »povleči«. Omenjenih članov odbora seveda ni bilo težko izslediti, toda ni videti, da bi sledile kakšne omembe vredne sankcije. »Akcijski odbor« je prenehal delovati, a Kmečka pisarna in begunski odbor sta delovala naprej in pridobivala prostovoljce za domobranstvo le bolj prikrito in neformalno. Krener je to povelje poslal posebej sprejemnemu uradu, zaščititi okraja Novo mesto ter tistim postojankam, ki so vpisovale in sprejemale prostovoljce v domobranstvo. Iz tega je razvidno, da so to delale le nekatere,

verjetno večje postojanke, na kar lahko sklepamo tudi iz drugih virov.³⁶ Da pa je prav Rösener s prostovoljnim prijavljanjem v domobranstvo mislil resno, o tem smo nekaj govorili že prej, dokazuje tudi njegovo povelje, da se pri Slovenskem domobranstvu ustanovi poseben propagandni vod iz 70 prostovoljcev, ki pa naj bi deloval le dva meseca, potem pa naj bi se njegovi pripadniki vrnili v matične enote. Motiv za njegovo ustanovitev je bil, da »bi bil dosežen močnejši pritok v slovensko domobranstvo«. O tem vodstvu nato ni bilo skoraj nobene novice, kar kaže na to, da ga domobranksko vodstvo ni vzelo povsem zase. Kar se tiče zgoraj navedenih navodil o rednem poročanju »Aufbaustabu«, s tem organizacijski štab ni imel večjih težav, saj je že pred tem skrbel za sprotno spremljanje prijav. Že konec decembra 1943 je namreč podpolk. Krener zapovedal prijavnemu uradu, da mora začeti s 1. januarjem 1944 v vsakodnevem poročilu podati tudi natančne podatke o številu prijavljenih v Slovensko domobranstvo. To gibanje je na podlagi poročil prijavnega urada pričel spremljati tudi obveščevalni odsek štaba.³⁷

Vrhovni komisar dr. Rainer je že jeseni 1943, kot že na kratko omenjeno, razglasil splošno vojno obveznost, ki ji je bilo mogoče zadostiti tudi s prostovoljnim služenjem v domobranstvu. Ker pa seveda to služenje še zdaleč ni zajelo vseh sposobnih moških prebivalcev Ljubljanske pokrajine ali celotne operativne cone »Jadransko primorje«, je bilo pričakovati, da bo prej ali slej prišlo tudi do izrecnega poziva za odsluženje te vojne obveznosti v takšni ali drugačni obliki. Prvi tak poziv je dr. Rainer razglasil v svojem uradnem listu 4. marca 1944 z veljavnostjo naslednjega dne, vendar je bil dejansko izdan že 22. februarja. Z njim so pozivali letnike 1923, 1924 in 1925 s stalnim bivališčem v operacijski coni na obvezno vojno službo, konkretna določitev časa in kraja nabora pa je bila prepuščena prefektom oziroma predsedniku pokrajinske uprave v Ljubljani.³⁸ Poziv je konec marca objavil tudi Rupnik v svojem »Službenem listu«, vendar do konkretnega nabora še nekaj časa ni prišlo. Vprašamo se lahko zakaj, videti pa je, da kljub omenjeni določbi sama odločitev o razglasitvi mobilizacije le ni bila v Rupnikovih rokah. To je razvidno tudi iz Rupnikovih predlogov vrhovnemu komisarju iz aprila, med katerimi, zanimivo,

³³ ZA MNZ, Rupnikov proces, št. 2152, Rösenerjev dopis Rupniku 2. 5. 1944; št. 1966, 2145, Rupnikova izjava; AINZ, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (dalje: Komisija) fasc. 925/III, Rupnikova izjava, str. 42.

³⁴ AINZ, AP, fasc. 17/I, Krenerjeva okrožnica vsem enotam, 2. 5. 1944.

³⁵ AINZ, AP, fasc. 115/II, dopis propagandnega odseka pokrajinske uprave Organizacijskemu štabu konec aprila 1944, št. 66314; ARS, VOS-II-3, Mira Tomšič poroča CK KPS 2. 5. 1944; ZA MNZ, OK VOS Ribnica poroča CK VOS 16. 5. 1944, št. 1110; Ppolk. Vizjak v svoji izjavi na str. 28 pravi, da so vse domobrnce načelno vpisovali v sezname kot prostovoljce kljub morebitni prisilni mobilizaciji. AINZ, Komisija, fasc. 925/IV (dalje: Vizjak).

³⁶ AINZ, AP, fasc. 282/VI, Krenerjeva okrožnica št. 2896, 11. 5. 1944.

³⁷ AINZ, AP, fasc. 116/II, dopis stotnika Schumacherja Organizacijskemu štabu 28. 1. 1944; fasc. 19/III, dopis ppolk. Krenerja načelniku prijavnega urada, 28. 12. 1943.

³⁸ Verordnungs- und Amtsblatt, št. 3, 4. 3. 1944; Službeni list šefa pokrajinske uprave v Ljubljani, št. 22, 29. 3. 1944.

svetuje tudi vpoklic omenjenih treh letnikov ter dostavlja, da je čimprejšnji vpoklic »potrben iz političnih, moralnih in vzgojnih ozirov. Zlasti v mestih naj se postopa čim strožje, da se zatre nevolja ljudstva, ki je navdušeno za obnovo.«³⁹ Šlo je torej predvsem za mobilizacijo za t. i. obnovo, za fizično delo pri obnovitvenih delih, poleg tega pa v Rupnikovem primeru tudi za odpor in nezaupanje do Ljubljane, ki očitno ni bila dovolj navdušena za Rupnika in domobranstvo. Zato je Rupnik njene prebivalce nameraval vključiti v obnovitvena dela, saj nezanesljivih ljudi v domobranstvo tako ali tako ni bilo priporočljivo jemati. Rupnik je hkrati predlagal, da se tudi internirance v Italiji in Nemčiji, če niso komunisti in če niso tam zaposleni s preveč pomembnimi deli, premesti v domovino k obnovi domačih krajev. Kljub vsemu pa je le dajal prednost služenju v domobranstvu, saj je pristavil, da kdor se prostovoljno priglasi k domobranstvu, se ga k obnovi premesti le, če je tam nujno potreben.

Po izvršenih pripravah v maju je bila 5. junija razglašena mobilizacija letnikov 1923–1925. Na tiskanih letakih je bil objavljen omenjeni Rainerjev poziv iz marca, posamezniki pa so dobivali tudi osebne pozive, pri čemer so bile zagrožene sankcije za neodzivanje. Vendar se ta mobilizacija ni tako strogo izvajala, kot je zahteval Rupnik. Velika večina tistih, ki so se odzvali, se je prijavila za organizacijo TODT, kar so prebivalci imenovali prisilno delo, le malo pa je bilo prijavljencev za domobranstvo, SS ali nemško policijo. Nabori so bili v Ljubljani kar na stadionu, kamor so bili napoteni tudi obvezniki iz vasi v okolici Ljubljane, v drugih središčih pa so imeli svoje nabore, a stvar je trajala vsaj dva tedna. Pregledi so bili zelo širokosrčni, veljala so tudi privatna zdravniška spričevala. Ker so pri TODT imeli v načrtu tudi krajšo vojaško vzgojo in ker so se bali, da jim novinci uidejo, so »svoje« zbrali v taborišču pri Brezovici. Partizansko vodstvo pa je pristašem v Ljubljani seveda naročilo, da je njihova dolžnost, da se priključijo NOV.⁴⁰ Toda pri TODT za vse niso imeli dovolj opreme in materiala, zato so z mobilizacijo zavlačevali. Pri tem je odločal tudi nemški svetovalec za Ljubljansko pokrajino. Da bi pokrajinska uprava omogočila mobilizacijo čim večjega števila obveznikov, je odredila srednjim šolam, da morajo maturantje zadnjih letnikov maturo dokončati najkasneje do 1. julija. Že takrat pa se je govorilo, da oblasti zaradi relativne neuspešnosti prve mobilizacije pripravljajo tudi mobilizacijo naslednjih letnikov, celo 1909–1926, kar pa bi bilo še zmeraj manj, kot so domobranci skušali mobilizirati na deželi. Res je dr. Rainer 26. julija razglasil tudi mobilizacijo za letnike 1914–1922, 1926 in še za preostale obveznike letnikov 1923–1925. Čez manj kot mesec, to je 20. avgusta, je bil poseben Rainerjev poziv objavljen tudi v ljubljanskih časnikih s hkratnim pozivom nemškega svetovalca. Ta poziv se je narašal tudi na začasno bivajoče moške v operacijski coni, je pa bolj apeliral na zavest obveznikov, saj sankcije niso bile več zagrožene. Rainer je celo napisal, da »pričakujem, da se boste odzvali mojemu pozivu in da boste izpolnili svojo dolžnost tam, kamor vas bom določil.« Svetovalec dr. Hermann Doujak pa je objavil, da se posebna naborna in vpoklicna povelja ne bodo izdajala (zato objava v časopisju) in se bodo prizadeti morali torej prijaviti sami – na ljubljanskem stadionu v dneh od 22. avgusta do 4. septembra, z Notranjske in iz južne okolice Ljubljane pa od 6. do 8. septembra. Kljub apeliranju na zavest pa je Doujak predvideval tudi možnost, da bodo morali policijski organi na nabor koga tudi prisilno privedi in za te je bil predviden rok 9. september.⁴¹

O tej mobilizaciji nimamo natančnih poročil, videti pa je, da tudi ta ni imela velikih uspehov, izvajana je bila neodločno in v bistvu brez sankcij. Za tistega, ki ga ni bilo, je bilo večkrat rečeno, da naj pride kasneje. Nemci, ki so sodelovali pri tem, naj bi sabotirali dosledno izvajanje mobilizacije. Ni videti, da bi se policija posebej angažirala pri iskanju skrivačev, ki naj bi se v velikem številu zadrževali v bližini blokov, če bi bilo treba bežati. Po nekaterih ocenah naj bi se odzvala le tretjina obveznikov, od teh pa je bilo veliko oproščenih. Tisti, ki so bili bolni ali v državni službi, so dobili nekajmesečne dopuste in naj bi se javili na kasnejše pozive. Nekatera poročila govorijo, da tudi tistim, ki so bili potrjeni, naborne komisije niso pustile svobodne odločitve, temveč so jih razdelile med TODT in Slovensko domobranstvo. Za domobranstvo naj bi bilo pri tem naboru dopuščenih kar 3.000 novih mest, toda toliko jih gotovo ni bilo. Po podatkih, ki zadevajo nove prijave v domobranstvo, jih je bilo v septembru 1944 komaj 752.⁴² Za SS takrat ni bilo nobenih prijav, pri prejšnji mobilizaciji pa le nekaj posameznikov. Da ta mobilizacija sploh ni imela zelenega uspeha, dokazuje tudi spomenica še vedno delujočega protikomunističnega odbora, ki jo je že 11. septembra naslovil na Rupnika. V njej po vsestranski analizi protikomunističnega boja, ki se je po njegovem razvijal slabo, ponovno (prav tedaj!) zahteva razglasitev splošne mobilizacije, ki bi morala preprečiti, da bi proste ljudi mobilizirali partizani. Ob tem je tudi zahteval, da se po vzorcu domobranstva v Ljubljanski pokrajini pričnejo snovati protikomunistične postojanke tudi na Štajerskem, če pa to ne bi bilo mogoče, pa vsaj po vzorcu »antikomunističnih postojank na Gorenjskem«.⁴³ Rupnik je o tem sicer razpravljajal z nemškimi oblastmi, vendar ni bilo nobenega vidnega učinka, nove mobilizacije v taki obliki niso več razglasili. Prišlo je le še do t.i. oklica za narodne pionirje, ki naj bi gradili obrambno črto na ozemlju Slovenije pred prihajajočo fronto z vzhoda. V ta namen je bilo v Ljubljani 29. oktobra veliko zborovanje, na katerem je bil predstavljen tudi že prvi odred slovenskih narodnih pionirjev z lopatami.⁴⁴

Izven Ljubljane oziroma na podeželju se je o mobilizaciji govorilo in ne samo govorilo še vse do decembra 1944. Ni nam znano, kako je bilo to urejeno z vidika določil Rainerjevega in Doujakovega razglasa. Na Rakeku se je mobilizacija izvajala septembra, decembra pa je ob umiku domobrancev iz

³⁹ ZA MNZ, Rupnikov proces, št. 1360, prepis Rupnikovega dopisa, aprila 1944.

⁴⁰ ARS, VOS-II-3, Mira Tomšič poroča CK KPS 5. 6. 1944, 12. 6. 1944; poročilo množične obveščevalne službe, 24. 5. 1944, 6. 6. 1944. Toda v slednjem poročilu, ki je bilo napisano že dan po začetku mobilizacije, so bili rezultati malo drugačni. Predvsem naj bi se k domobranstvu prijavilo bistveno več ljudi, toda Nemci so to ignorirali ter so domobranci tedaj dobili le 16 ljudi!

⁴¹ Verordnungs- und Amtsblatt, št. 15, 30. 7. 1944; Slovenec, 20. 8. 1944, Poziv!, Vojni obvezniki!

⁴² ARS, VOS-II-3, Mira Tomšič poroča CK KPS 29. 8. 1944, 8. 9. 1944; poročilo množične obveščevalne službe, 22. 8. 1944, 11. 9. 1944; AINZ, AP, fasc. 105/IV, Ljubljana govori, 24. 8. 1944.

⁴³ ZA MNZ, Rupnikov proces, št. 1478, prepis spomenice protikomunističnega odbora, 11. 9. 1944.

⁴⁴ Slovenec, 29. 10. 1944, posebna izdaja, 29. 10. 1944. Rösener je v svoji povojni izjavi priznal, da se je prava mobilizacija izvajala le z namenom pridobiti delovno silo. Rupnikov proces, št. 2516.

Loške doline v Rakek hkrati odšlo tudi precej moških, »ki spadajo pod sedanjo mobilizacijo«, kot se je izrazil partizanski obveščevalec.⁴⁵ Konec septembra in v začetku oktobra je potekal nabor v Novem mestu in okolici. Kot primer naj navedemo, da je občinski urad Mirna Peč, ki je seveda deloval v Novem mestu, od tamkajšnjega okrajnega glavarstva prejel 404 pozive za obveznike iz te občine, ki naj bi se prijavili k pregledu k »vojni komisiji« 2. oktobra v poslopju novomeške gimnazije. Dne 7. oktobra je občinski urad vrnil večino pozivov glavarstvu, ker je bila večina naslovnikov že pri domobrancih ali pri partizanih oziroma v nedosegljivih krajih. Vrnil je le 15 potrdil o izročitvi pozivov, samoiniciativno pa je pozval še štiri obveznike. Dne 2. oktobra je v dolenski prestolnici res potekal nabor, komisijo je vodil šef vojaškega urada pri pokrajinski upravi podpolk. Emanuel Šufraj. Zdravniški pregled je bil kot ponavadi površen, od tistih, ki so se prijavili, se jih je prostovoljno prijavilo v domobranstvo 34. Kakšno vzdušje je pri tem vladalo, naj ilustrira tedanja izjava podpolk. Šufraje, da k domobrancem »meščanov komunistov sploh ne marajo«.⁴⁶ V Novem mestu so se morali prijaviti tudi obvezniki iz Kostanjevice in okolice, Pleterij itd. Domobranci so tam sami raznašali pozive po vaseh, nekaj fantov so tudi prisilno privedli na nabor v Novo mesto. Delavci v Pleterjih so se skrivali v gozdovih, a jih je gospodar samostana pregovoril, da so se prijavili v Novo mesto, češ da bo on posredoval za njihov izpust, in res so se nato vsi razen dveh vrnili. V novembru so se vesti o mobilizaciji razširile v Kočevju, tam so domobranci obljubljali mobilizacijo od 17 do 45 leta in partizanski obveščevalci so tudi pri tem videli v ozadju roko Daniela Havelke, čeprav je bil ta tedaj v Logatcu. Domobranci so v Šentvidu in Grosupljem razglasili podaljšanje mobilizacije do konca novembra, ker pač prvi termin ni bil uspešen. To so seveda delali samovoljno, uporabljali so podobne argumente kot »Akcijski« odbor, namreč da bo vsak, ki se ne bo javil, razglašen za nasprotnika, a učinek tega je bil, da se je precej moških pričelo skrivati.⁴⁷

Seveda si je domobransko vodstvo še naprej prizadevalo, da bi ohranilo ali celo povečalo priliv novincev, vendar pa je po septembru 1944 njihov dotok zelo upadal. Ocena iz januarja naslednjega leta pravi, da se še naprej opaža »pospešeno delo za mobilizacijo še dosegljivih in sposobnih oseb« in da Nemci mobilizacijo tolerirajo ali celo pospešujejo, kar pa je bilo malo verjetno. Da je bil dotok novih mobilizirancev oziroma prostovoljcev majhen, dokazuje že dejstvo, da se je z njihovim urjenjem v zadnjem obdobju izrecno ukvarjala le še rekrutna, tj. dopolnilna četa v Dravljah pri Ljubljani. Slejkoprej je k domobrancem ves čas po malem prihajalo tudi nekaj partizanskih dezertterjev ali ujetnikov. Znani so primeri, ko so ujetnike najprej odpeljali na delo na Koroško, v sodne zapore v Ljubljano ali celo na delo npr. na cesti Ljubljana–Planina, a spomladi, marca 1945, so jih odbrali ter uvrstili v omenjeno četo v Dravljah. Delavcem na omenjeni cesti so npr. v začetku marca iz vodstva podjetja sporočili, da bodo morali po 15. marcu vsi k TODT ali domobranstvu. Ob takih napovedih jih je glede na povsem jasen razvoj dogodkov precej enostavno pobegnilo, nekateri domov, in tam so jih prijeli partizani.⁴⁸ Poleg tega je sprejemni oddelek organizacijskega štaba še vedno pošiljal svoje pozive na naslove »nerazporejenih« moških, zadnjega nekomu v Ljubljani 27. aprila 1945.⁴⁹ Za konec gre omeniti še zadnji poskus – skupni poziv Rupnika in Rösenerja, objavljen je bil 1. maja 1945, za vstop v domobranstvo »najboljših

in na žrtve pripravljenih sinov slovenskega naroda«, kot prijavna mesta pa so bile za podeželje navedene vse domobranske postojanke, za Ljubljano pa že znani urad na Puccinijevi 2. Zanimivo v tem pozivu je bilo tudi to, da je v njem Rupnik naveden kot ustanovitelj Slovenskega domobranstva. Poleg tega se je tedaj Rupnik ukvarjal tudi z idejo demobilizacije (premobilizacije?) pripadnikov TODT in Pölla, toda za kakršnokoli širšo akcijo je bilo tedaj že prepozno. Na omenjeni poziv se je javil le eden – 56-leten.⁵⁰

Po tem pregledu poteka in oblik navačanja in mobilizacije za Slovensko domobranstvo se postavlja logično vprašanje, kakšni so bili učinki vseh teh prizadevanj, ali z drugimi besedami, kolikšno številčno moč je ta formacija dosegla in kako se je gibalo število domobrancev. Omeniti gre predvsem dejstvo, da je Rösener v začetku izročil Rainerju načrte, ki so predvidevali od 12 do 14 tisoč domobrancev, kar naj bi približno ustrezalo moči ene divizije, o kateri je, tako se zdi, Rösener resno razmišljal. Po drugi strani je Rupnik, ki je mogoče verjel v resnost Rainerjevih zagotovil o združitvi Kranjske ter o pridružitvi sosednjih pokrajin, za ta okvir predvideval organizacijo kar 50.000 domobrancev. Krener je v zvezi s pogovorom z Rösenerjevim zastopnikom polk. Petersdorffom septembra in oktobra 1943 omenjal število 15.000, prav tako je tudi polk. Kokalj pri polk. Oertlu slišal, da bodo Nemci oborožili 15.000 domobrancev. Vsekakor je zanimivo, da se tudi druge številke v virih gibljejo natanko v tem velikostnem redu. Če zanemarimo začetno dejstvo, da je za potrebe domobranstva sredi novembra 1943 prispelo »le« 11.000 uniform, pa moramo omeniti podatek, da je v letu 1944 organizacijski štab v tovarni Saturnus naročil izdelavo 15.000 puščic etuijev za domobranske izkaznice. Tudi podpolk. Milko Vizjak, ki je kot načelnik štaba najboljše poznal to problematiko,

⁴⁵ ZA MNZ, poročilo pooblaščenca Ozne za notranjsko okrožje, 12. 12. 1944, poročilo obveščevalnega centra 387, 26. 9. 1944. Na Rakeku se je tedaj mobilizaciji odzval tudi obveščevalec Ozne!

⁴⁶ AINZ, AP, fasc. 299/V, dopis občinskega urada Mirna peč okrajnemu glavarstvu Novo mesto, 7. 10. 1944; ZA MNZ, poročilo I. odseka I. sekcije Ozne za oblast 7. korpusa, 31. 10. 1944.

⁴⁷ AINZ, partizanski arhiv, fasc. 710/I, poročilo okrajnega načelstva Narodne zaščite okrožnemu načelstvu Novo mesto, 6. 10. 1944 in 19. 10. 1944. ZA MNZ, poročilo RO VOS Kočevje, 18. 11. 1944; politično poročilo II. sekcije Ozne za oblast 7. korpusa, 9. 12. 1944.

⁴⁸ ZA MNZ, II. odsek Ozne, Politično-situacijsko poročilo, brez datuma; OZNA Novo mesto, zaslišanje Slavka Orliča, 13. 3. 1945, Karola Tomšiča, 2. 4. 1945.

⁴⁹ AINZ, AP, fasc. 19/III, Poziv, 27. 4. 1945, št. 11520. Za znanega skavtskega delavca Marijana Trtnika se navaja, da je s svojim velikim vplivom dosegel, da je veliko skavtov odšlo k domobrancem in k četnikom. Glej +Marijan Trtnik. Vestnik 1974, št. 9/10. V domobranstvo je šlo tudi veliko bogoslovcev, posebej iz nižjih letnikov in to proti volji škofa Rožmana, ker so se bali, da bi jih TODT mobiliziral za delo v Nemčiji. Glej Vladimir Kozina, Slovenija v plamenih. Buenos Aires 1975, str. 92, 93.

⁵⁰ Slovenci! Slovenec, 1. 5. 1945; Stanko Kociper, Usodni dnevi – usodni koraki. Tabor 1979, št. 1-2, str. 17. Iz navedenih podatkov o navačanju v vrste Slovenskega domobranstva sledi, da je trditev »Vsi dobro vemo – zlasti pa še vsi domobranci – da ni bilo nobene prisilne mobilizacije v Slovensko domobranstvo« le deloma točna. Glej Rudolf Smersu, Nekaj pripomb k članku »Odporniško gibanje v Sloveniji«. Tabor 1983, št. 3-4, str. 56.

je trdil, da so pri tem Nemci kasneje vztrajali pri »numerus clausus«, ki naj bi znašalo 13.000, in da preprosto niso dali več kot 13.000 uniform.⁵¹

Za leto 1943 nimamo natančnejših podatkov o gibanju števila domobrancev, ker tudi organizacijski štab ni imel dokončno urejene administracije. Poznamo le nekaj zbirnih, deloma že omenjenih števil, ki zadevajo število prijavljenih domobrancev neposredno po znanem pozivu 24. septembra. To so znani podatki, 28. septembra je bilo v Slovensko domobransko legijo prijavljenih 371 moških, 1. oktobra 1.000 in 13. oktobra 1.400. Seveda pa je bilo praktično število domobrancev, ki so že šeli za del te nove formacije, tedaj bistveno večje, če pač pomislimo na bataljona pod Gorjanci oziroma na Notranjskem. Vpisovanje ali prijavljanje je prve tedne seveda potekalo le na ljubljanskem območju. V Novem mestu so začeli delati sezname in »vpisovati« domobranci na izrecno povelje šele konec januarja 1944 in so jih vpisovali do marca 1945. Za tedanjo zaščito okraja Novo mesto so bile po teh seznamih predvidene (rezervirane) številke med 6.500 in 7.000, 10.000 in 11.000, 13.000 in 14.000 ter od 16.000 naprej, a ohranjene so le do vpisa št. 16.079, z dne 7. marca 1945. V tem času je bilo na tem ožjem dolenskem območju vpisanih 2.374 novih domobrancev. To pa seveda niso bili vsi domobranci s tega območja, saj se jih je precej vpisalo tudi v Ljubljani ali drugje. V mestu Ljubljana in okolici se je po ohranjenih seznamih vpisalo okoli 12.000 domobrancev, ni pa ohranjenih seznamov za vpis večine domobrancev iz Polhogrskih Dolomitov, Loške doline in Ribniške doline. Teh je bilo gotovo nekaj tisoč. Skupaj bi torej po oceni število vseh vpisov oziroma prijav znašalo čez 17.000, v obstoječih seznamih pa ima zadnji dokumentirani vpis resnično številko 17.547!⁵² Seveda pa to nikakor ne pomeni, da je Slovensko domobranstvo kdaj štelu toliko pripadnikov. Mnogi, ki so se iz različnih vzrokov vpisali in so bili vnešeni v omenjene sezname, niso bili sprejeti ali se niso odzvali vpoklicu oziroma niso bili vpoklicani. To je veljalo npr. za zaposlene v pomembnih podjetjih in javnih ustanovah. V teh seznamih najdemo mnogo imen, o katerih z zanesljivostjo trdimo, da niso bili pripadniki Slovenskega domobranstva, da niso bili nikdar v uniformi, a so se prijavili, da tudi s to gesto pokažejo pripravljenost na protikomunistični boj. To je veljalo za propagandiste, uradnike pokrajinske uprave, v začetnem razdobju celo za samega Rupnika! Po primerjavah s poznejšimi podatki, poznamo namreč natančne podatke o na novo prijavljenih domobrancih od 1. januarja 1944 naprej ter tudi nekaj natančnih podatkov o celotnem številu domobrancev po določenih datumih v letu 1944, lahko sklepamo, da je bilo v Slovenskem domobranstvu ob koncu leta 1943 skoraj 7.400 mož, natančen izračun sicer pokaže 7.384 mož. Po dokaj zanesljivih dnevniških poročilih obveščevalnega odseka organizacijskega štaba lahko torej spremljamo gibanje prijav od januarja 1944 pa vse do začetka maja 1945. V začetku število prijav zelo strmo narašča, a tedaj, kot smo že dejali, je v veliki meri šlo za že aktivne domobranci, tako se je junija 1944 prijavilo kar 1.814 domobrancev, a od teh jih je bilo kar 1.624 že aktivnih. Poleti 1944 prijave počasi upadajo, strmo pa z rahlim nihanjem od oktobra naprej. Februarja 1945 je bilo tako 99 prijav, marca 32, aprila 28 in v prvih dneh maja 4. Dne 22. januarja 1945 je npr. narednik Albert Žagar vpisan pod številko 17.036, in če upoštevamo še približno 200 novih vpisov do maja, pridemo spet približno do že omenjenega števila 17.500. Toliko je pač Slovensko domobranstvo v času

svojega obstoja imelo vpisanih pripadnikov.

Kolikšno pa je bilo pravo število domobrancev? Tu seveda nastopajo različne težave pri ugotavljanju pravega stanja. Eno je številčno stanje »po spisku«, drugo pa dejansko stanje na mestu, v ožjem smislu. Imamo nekatere podatke, ki očitno kažejo stanje »po spisku«, in to: 15. marca 1944 je bilo 9.213 domobrancev, 2. maja 10.858, 24. julija 12.500 in verjetno avgusta 13.260, kar je po pričevanju podpolk. Vizjaka največje realno število domobrancev v Ljubljanski pokrajini. Imamo slednjič tudi podatek za 17. marec 1945, ko naj bi bilo v Slovenskem domobranstvu 11.946 mož.⁵³ Da so bile te številke razmeroma prave, dokazujejo tudi druge postavke, ki jih je treba upoštevati, ali bolje rečeno, odšteti od sicer znanih natančnih števil o prijavljenih. Že pri omenjenih poročilih o prijavah za Slovensko domobranstvo je razvidno, da je takoj treba od celotnega števila odšteti določeno število, okoli 5 % imen, kajti gre za prijave policistov ali pa kasneje za povsem nove prijave za slovensko policijo, predvsem v prvi polovici leta 1944. Prijavljanje za obe formaciji je bilo namreč združeno in enotno vodeno. Poleg tega se je nekaj prijavljencev že takoj izrecno prijavilo za primorsko domobranstvo ali pa za že omenjeno obnovo, pri slednji je sicer šlo le za častnike in podčastnike. Omenili smo že tiste, ki jim je bil vpoklic ob vpisu odložen za določen ali celo nedoločen čas, in vprašanje je, kolikšen del teh je bil potem sploh vpoklican. Poleg tega je treba od števila domobrancev »na papirju« odšteti tudi druge skupine. Razmeroma maloštevilne so bile premestitve iz domobranstva v druge formacije, predvsem k slovenski ali celo nemški policiji, k primorskemu ali gorenjskemu domobranstvu. Omeniti gre t. i. gorenjsko in primorsko »propagandno« četo, a posebej na Primorsko je kar nekaj pripadnikov Slovenskega domobranstva enostavno pobegnilo. Bilo je nekaj primerov, da so se domobranci prijavili k nemški policiji ali k akciji Pöhl in »po potrebi službe« so bili tja tudi premeščeni, še prej pa formalno odpuščeni iz Slovenskega domobranstva. Kar se tiče odpustov, so seveda zanje obstajali še razne vrste drugih kandidatov. To so bili že omenjeni nesposobni, takih je bilo npr. 26. januarja 1944 odpuščenih 39, nadalje kaznovani domobranci, ki pa jih je čakal zapor ali taborišče v Nemčiji (običajno so to razglasili, da je kdo odpuščen »z vsemi posledicami«). Dokaj skrivnostno je pri odpustih delovala obrazložitev »po prošnji«, to ponavadi namreč ni bilo obrazloženo ali le včasih, kot npr. »na prošnjo tvrdke kot

⁵¹ ARS, VOS-II-2, Vladimir Svetina poroča CK VOS za čas 1.–9. 10. 1943, 13.–20. 11. 1943; Vizjak, str. 7, 18; Jakob Kolarič, Škof Rožman III, Celovec 1977, str. 765; Sonja Gomzi, Fani Žagar-Tomičević, Saturnus, rdeča trdnjava. Ljubljana 1988, str. 135.

⁵² AINZ, AP, fasc. 302/III-VI, sezname vpisanih v Slovensko domobranstvo; fasc. 302/V, major Ferencak pošilja 25. 5. 1944 organizacijskemu štabu 4 pole na novo prijavljenih domobrancev; fasc. 19/III, Sprejemni odsek, Seznam domobrancev.

⁵³ AINZ, AP, fasc. 24, 25, 281/II, Dnevna poročila obveščevalnega odseka, 1. 1. 1944 do 2. 5. 1945; Vizjak, str. 16; fasc. 18/III, Krenerjev dopis Aufbaustabu, 12. 4. 1944 o stanju 15. 3. 1944; ZA MNZ, Rupnikov proces, prepis Rösenerjevega pisma Rupniku, 2. 5. 1944, št. 2152; II. odsek Ozne, Pregled domobrantskih, nedičevskih in četniških postojank v Sloveniji, 17. 3. 1945; AINZ, AP, fasc. 111b/II, Vesti, 7. 8. 1944.

neborec«. Že od januarja 1944 so v dnevnih poveljih podpolk. Krenerja tudi tiralice, ki zgovorno prikazujejo realno zmanjševanje števila domobrancev. Oznaka, da je kdo »izginil neznano kam«, je bila pri tiralicah med najpogostejšimi, verjetno je pod tem razumeti ubežnike. Krener je razpisal tiralice tudi za domobranci, ki se niso vrnili z dopusta, bodisi bolniškega ali tistega za opravljanje poljskih del, dalje za tistimi, ki so pobegnili na Gorenjsko ali Primorsko k domobrancem, v ilegalo (k četnikom), ali za tistimi, o katerih se je vedelo, da se skrivajo doma. Oznake, da je kdo prebegnil k partizanom, v teh tiralicah ni srečati, verjetno pa se ti skrivajo za že omenjenim pobegom »neznano kam«. Tiralice so v prvi polovici leta 1944 bile še redke, a maja jih je že bilo veliko, njihovo število je raslo tudi poleti, verjetno zaradi potrebe po pomoči pri delu na kmetijah, vremenske razmere za skrivanje so tedaj ugodnejše, oživljala je tudi ilegalna četniška akcija, jeseni je vsaj do neke mere na določene pobege domobrancev vplivala tudi amnestija, ki jo je ponudilo partizansko vodstvo. Ponovno so se tiralice pomnožile leta 1945, pobegov iz domobranskih vrst je bilo več, na kar sta vplivala bližajoči se konec vojne in nejasna vloga in usoda domobranstva pri tem, čeprav ni mogoče govoriti o t. i. razkroju domobranstva, za kar si je partizansko vodstvo ves čas prizadevalo. Tako je 24. aprila organizacijski štab moral izdati tiralice kar za 112 domobrancev.⁵⁴ Res pa je, da je bilo zatem in tudi po prejšnjih tiralicah nekaj teh preklicanih, ker so se iskani »grešniki« sicer z zamudo le oglasili v svojih enotah. Določena vprašanja glede pravega števila domobrancev, predvsem pa zmešnjavo v evidenci, so povzročala razmeroma številna menjavanja in samovoljni prehodi – prebegi iz enote v enoto, pri čemer so včasih odločilno vlogo igrali nekateri poveljniki, ki so v tem smislu vplivali na svoje (prejšnje) moštvo. Toda tu se dotikamo že vprašanja vojaške discipline v okviru Slovenskega domobranstva. Omenimo naj še to, da je organizacijski štab v Rupnikovem »Službenem listu« redno objavljal sezname izgubljenih domobranskih izkaznic z navedbo števil in imen ter prekliceval njihovo veljavnost. Pri tem je apeliral na »najditelje«, da jih izroče domobranskim enotam. Okoliščin, zaradi katerih je bil potreben preklic veljavnosti, ni navajal, toda skoraj zanesljivo je šlo predvsem za izkaznice padlih, ujetih, pobeglih ali izginulih domobrancev. Če so izginile tudi njihove izkaznice, je obstajal tudi problem njihove zlorabe, se pravi, da je šlo za protiobveščevalni ukrep. V letu 1944 je bilo v »Službenem listu« preklicanih skoraj 300 domobranskih izkaznic največ, kar 96, na dan 19. julija.⁵⁵

Pri ocenjevanju pravega številčnega stanja in njegovega gibanja je pri vsaki vojaški formaciji v vojnem času treba upoštevati tudi izgube. Sem je treba šteti predvsem padle, a tudi pogrešane in ranjene. Slednji so vsaj za določen čas zmanjševali dejansko število domobranstva. Podrobnih podatkov o izgubah, tako kot npr. za prijave, v Slovenskem domobranstvu nimamo, tudi obveščevalni odsek tega vidika v svojih poročilih ni natančno spremljal. Imamo pa na voljo nekatere posamezne natančne podatke, na podlagi katerih se da vsaj približno oceniti izgube. Iz pisma podpolk. Krenerja »Aufbaustabu« 12. aprila 1944 je razvidno, da je do tedaj domobranstvo v bojih s partizani imelo 90 padlih, 170 ranjenih ter 20 pogrešanih. Po drugi strani so znani natančni podatki o izgubah v večjih spopadih, predvsem porazih enot Slovenskega domobranstva, manjkajo pa sistematični podatki iz vsakdanjih manjših spopa-

dov za leti 1943 in 1944 ter tudi iz večjih spopadov spomladi 1945, npr. v Suhi krajini. Zgovorne so tudi izgube zgolj t. i. stiške bojne skupine v letu dni, od marca 1944 do marca 1945, ki so znašale kar 65 padlih, od tega 13 v letu 1945. Na podlagi teh in še nekaterih ne posebej omenjenih kazalcev, domobranskih ranjencev je bilo npr. v ljubljanskih bolnicah v začetku marca 1945. leta 262, lahko sklepamo, da je Slovensko domobranstvo med svojim delovanjem imelo približno 550 do 600 padlih ter do 1.000 ranjenih.⁵⁴

Število pripadnikov kake vojaške formacije je seveda pomembno, saj so od tega odvisni njena moč, njena struktura in deloma tudi uspeh. Ne tako pomembna, a zanimiva in zgovorna pa je tudi notranja sestava njenega moštva. Pri Slovenskem domobranstvu še posebej zato, ker je vsaj v načelu slonelo na prostovoljni vključitvi. Tu mislimo na krajevni, politični, socialni, poklicni, starostni ali celo narodnostni izvor pripadnikov Slovenskega domobranstva. Natančni statistični pregledi zaradi nepopolnega gradiva sicer niso mogoči, zato bomo napravili le delen pregled na treh vzorcih po nekaj sto domobrancev iz različnih okolij in različnih obdobj, tako da bo predstava o socialni in poklicni sestavi domobrancev precej verodostojna, ne bo pa mogoče npr. dokončno ugotoviti, koliko je med celotnim številom domobrancev bilo kmetov, delavcev itd. Kot prvi primer smo vzeli 1.000 prvih prijav v Slovensko domobransko legijo v Ljubljani do 1. oktobra 1943. Ohranjeni seznam sicer ni popoln, a vrzeli, ki so v njem, zagotovo niso nastale z namenom nekoga, da bi prikrl, recimo sestavo teh prostovoljcev. Pri teh je v velikem odstotku šlo za bivše vaške stražarje ali vnete pristaše protirevolucije v Ljubljani. Med temi prostovoljci je bilo torej 26 % delavcev, 25 % dijakov, 24 % študentov, manj kot 12 % uradnikov, 10 % zasebnikov obrtnikov in trgovcev, 2 % bivših častnikov ter 1,5 % pravnikov. Med njimi je bil le en kmet! Takšen rezultat seveda postavlja pod vprašaj našo oceno, da je bilo med temi tudi precej vaških stražarjev. Drugi vzorec predstavljajo prijavljeni domobranci januarja in februarja 1944 v Novem mestu, seznam teh je bil poslan maja v Ljubljano. Tu seveda prevladujejo pripadniki bivše Rupnikove skupine, a poleg so tudi že novi prostovoljci ali mobiliziranci s podeželja. Zato njihova sestava ne zbujajo začudenja, kmečkega življa, posestnikov in njihovih sinov, je 52 %, sledijo delavci s 15 %, trgovci in obrtniki s 14 %, bivši orožniki, častniki in podčastniki s 7 % ter kmečki proletariat s 6 % itd. Kot tretji vzorec smo vzeli moštvo treh čet, ki so bile v Ljubljani konec leta 1944 ali v začetku 1945. Iz ustreznega seznama je razvidno, da so bili ti domobranci po krajevni pripadnosti tako iz

⁵⁴ AINZ, AP, fasc. 24, 25, 281/II, Dnevna poročila obveščevalnega odseka, 1. 1. 1944 do 2. 5. 1945; fasc. 293, navadne in zaupne naredbe poveljnika organizacijskega štaba 1944/1945; fasc. 18/II, dopis podpolk. Krenerja, 14. 10. 1944, št. 22201; fasc. 18/III, dopis podpolk. Krenerja, 3. 1. 1945, št. 338.

⁵⁵ Službeni list šefa pokrajinske uprave v Ljubljani za leto 1944; AINZ, fasc. 16/I, zaupna naredba poveljnika organizacijskega štaba, št. 10, 24. 4. 1945.

⁵⁶ AINZ, AP, fasc. 24, 25, 281/II, Dnevna poročila obveščevalnega odseka, 1. 1. 1944 do 2. 5. 1945; ZA MNZ, Rupnikov proces, št. 5578/9, dopis podpolk. Krenerja Aufbaustabu 12. 4. 1944; od 26. 3. 1944 do 26. 3. 1945. Slovensko domobranstvo, št. 17, april 1945.

Ljubljane kot tudi z Dolenjske in Notranjske in bi ga lahko šteli za reprezentativnega. Toda rezultati so presenetljivi, iz njega sicer res sledi, da je bilo med njimi največ kmetov in kmečkih sinov, namreč 26 %, toda 25 % je bilo delavcev in raznih pomočnikov, 25 % pa še obrtnikov in delavcev s poklici, kar je videti nerazumno visok odstotek; 9 % je bilo dijakov in študentov, 4 % orožnikov in vojakov, 3 % uradnikov, 0,5 % duhovnikov itd. Iz teh pregledov je vsekakor razvidno, da je pretirana trditev, da je bilo v Slovenskem domobranstvu kar 90 % kmetov, kmečkih sinov in proletarcev.

Predhodno ali aktualno politično pripadnost domobrancev v večjem obsegu poznamo samo pri omenjenem seznamu prvih 1.000 prostovoljcev septembra 1943 v Ljubljani. Te oznake je na seznamu naknadno verjetno dopolnjeval obveščevalni odsek organizacijskega štaba, pri čemer pa ni šlo za označevanje politične pripadnosti v dobesednem smislu, temveč le za članstvo v različnih organizacijah, ki pa so imele svoj splošno znani politični predznak. Tako je bilo kar za polovico prijavljencev ugotovljeno, da so pred vojno pripadali Zvezi fantovskih odsekov, ki je bila izrazito katoliška organizacija, 4 % prostovoljcev je bilo sokolov, 2 % pa skavtov, medtem ko je bilo za šest ljudi pripisano, da so komunisti ali pristaši OF. Večina drugih je ostala brez vsakršne oznake, kar naj bi pomenilo, da niso bili člani tovrstnih organizacij. Vsekakor članstvo v delavskih organizacijah ni navedeno, morebiti pa so člani to kar zamolčali. Kar se tiče starostne sestave pripadnikov Slovenskega domobranstva, imamo na voljo samo en verodostojen vir, in to seznam domobrancev 15. marca 1944. Med 9213 domobranci jih je bilo še v 19. stoletju rojenih 267, najstarejši, to je bil general Rupnik, leta 1880. V desetletju 1901–1910 je bilo rojenih 1713 domobrancev, v naslednjem desetletju do 1920 pa 2824, najmlajših je bilo torej 4409. Letniki izpred 1900 so seveda zastopani le z nekaj pripadniki, šlo je pač za redke višje častnike ali vojne uradnike, zdravnike ipd. Nato zastopanost posameznih letnikov postopoma raste, padec je le v značilnih vojnih letnikih 1914–1918, nato pa spet raste. Letnik 1925 je najštevilnejši, v Slovenskem domobranstvu so bili torej najbolj zastopani devetnajstletniki, bilo jih je 792. Leta 1927 je bilo rojenih 306 domobrancev, 1928. leta 74 ter še 1929. leta 13 domobrancev. Iz navedenega sledi, da je bilo tedaj v Slovenskem domobranstvu 393 ali 4,3 % mladoletnikov.⁵⁷ V sestavi Slovenskega domobranstva pa je bilo tudi nekaj žensk, računamo, da ne več kot 50. V začetku februarja 1945 je bilo samo pri organizacijskem štabu zaposlenih 24 žensk, povečini kot administrativne in pomožne delovne moči. V vojni bolnici in ambulantah bojnih skupin je bilo nekaj pripadnic domobranstva med bolničarkami, za dve je znano, da sta bili že pred kapitulacijo Italije pripadnici MVAC, omeniti pa gre še ženski oddelek blokovne kontrole v Ljubljani.⁵⁸

⁵⁷ AINZ, AP, fasc. 18/III, dopis podpolk. Krenerja Aufbaustabu, 12. 4. 1944; fasc. 302/III-V, sezname prijavljenih domobrancev; ZA MNZ, II. odsek OZne, Seznam domobrancev; Florijan Slak, V izvirno faliranem tonu. Tabor 1983, št. 11-12, str. 234. Kot mladoletnike smo tukaj šteli domobrance, rojene leta 1927 in kasneje, se pravi, mlajše od 18 let. Toda tudi ta številka je le orientacijska, saj bi morali za določitev točnega števila mladoletnikov upoštevati tudi točne rojstne datume z dnevi in meseci.

⁵⁸ AINZ, AP, fasc. 21/III, številčno stanje organizacijskega štaba, 1. 2. 1945; fasc. 21/IV, predlogi za napredovanje aprila 1944.

Monika Kokalj Kočever

GORENJSKI DOMOBRANCI

Namen tega prispevka je poizkus analize življenja gorenjskih domobrancev in predvsem strukturni prikaz Gorenjskega domobranstva. Za to sem pregledala ustrezne fonde v Inštitutu za novejšo zgodovino, ki je del arhiva Republike Slovenije, zgodovinskem arhivu Ministrstva za notranje zadeve, arhivu Republike Slovenije, arhivih Škofja Loka in Kranj ter rojstne matične knjige na občinah v Kranju in Škofji Loki. Na podlagi pregledanega gradiva sem zbrala čez 3500 imen mož, ki so bili kdajkoli v Gorenjskem domobranstvu. Podatke, ki sem jih zbrala, sem obdelala računalniško. Za to sem uporabila program Armida. Zanimali so me ime, priimek, rojstni datum in kraj, kraj bivanja, vulgo ime, zakonski stan, na katerih postojankah je bil kdo, koliko časa in tudi dejavnosti, ki jih je opravljal. Hkrati pa tudi, ali je bil pri partizanih ali v nemški vojski, ali je odšel na Koroško in bil vrnjen. Poleg tega sem zbirala tudi podatke o usodi domobrancev ob koncu vojne. Žal so vsi ti podatki za precejšnje število Gorenjcev dokaj skopi. Tudi poročil o dejavnosti postojank je malo, za nekatere jih sploh ni. Tako pri več postojankah ne navajam datuma ustanovitve oziroma nisem mogla upoštevati njihovega delovanja predvsem zaradi pomanjkanja preverjenih podatkov.

Doslej najobširnejše delo o Gorenjskem domobranstvu je napisal Ivan Jan, ki je obdelal predvsem njegov nastanek in razvoj.

SLOVENSKO DOMOBRANSTVO

V času po italijanski kapitulaciji, ko so se sile v Evropi prerazporedile, in so Nemci v Sloveniji pripravljali novo ofenzivo, na osvobojenem ozemlju v Kočevju pa je potekal prvi proces proti ujetim vaškim stražarjem in četnikom, se je oblikovalo Slovensko domobranstvo. Leon Rupnik, divizijski general in kasnejši šef Ljubljanske pokrajine, general Ervin Rösener in dr. Albin Šmajd, vodilni slovenski protikomunist, so se dogovarjali o ustanovitvi deželne straže za varstvo javnega reda in miru v Ljubljanski pokrajini. Prvi bataljon je takrat že bil sestavljen iz prebeglih belogardistov in plavogardistov iz Zapotoka in od drugod. Slovensko časopisje je 24. septembra 1943 objavilo, da je ustanovljena Slovenska domobranska legija. Od 27. septembra naprej so vpisovali vanjo, 3. oktobra pa so se prvič predstavili v Ljubljani. Vse domobranske enote so bile podrejene nemški oblasti oziroma Rösenerju. Iz Berlina je kasneje prišlo deset nemških oficirjev in dvajset podoficirjev za urjenje.

NASTAJANJE POSTOJANK GORENJSKEGA DOMOBRANSTVA

Decembra 1943 oziroma januarja 1944 so nastale postojanke: Lučine, Črni vrh, Suhi dol in Gorenja vas. Podpirale so jih enote Slovenskega domobranstva v Šentjoštu, Horjulu, Polhovem Gradcu in Rovtah.¹ Te postojanke so spadale pod

obmejne finačne straže, in ne na začetku ne pozneje, ko so začele nastajati postojanke tudi drugje po Gorenjskem, niso imele stika z drugimi postojankami, ki so spadale pod izpostave varnostne policije. Vse do konca vojne niso uredile medsebojnih odnosov. Precej zgodaj so bile ustanovljene postojanke v Kranju in Škofji Loki. Sledile so postojanke v Cerkljah, Lahovčah, Smledniku, Vodica, Voklem, Domžalah, Lescah, Mavčičah. Na začetku ni bilo povezav z Ljubljano.

Šestega novembra 1944 je bil ustanovljen Center Gorenjskega domobranstva. Za šefa je bil imenovan Slavko Krek. V začetku novembra so prišli na Gorenjsko inštruktorji iz Ljubljane, da bi uvedli vojaško disciplino, urili moštvo in utrdili v moštvu avtoriteto Centra Gorenjskega domobranstva. Jeseni 1944 so v postojankah dobili poleg poveljnika in namestnika še vodnike in propagandiste, po ustanovitvi enotne organizacije Gorenjskega domobranstva in Centra pa še desetarje, inštruktorje in obveščevalce. Desetarje je imenoval Center, prav tako propagandiste in obveščevalce, toda na predlog poveljstva postojanke, inštruktorje pa je imenoval na predlog Centra poveljnik Gorenjskega domobranstva SS-Oberscharführer Erich Dichtl. Po ustanovitvi Centra so bile postojanke podrejene finančnim obmejnih stražam in izpostavam varnostne policije le v operativnem, vojaškem in policijskem pogledu. Od 1. januarja 1945 je vse postojanke, razen tistih, ki so bile pod finančno stražo, neposredno oskrboval Center. Hierarhična piramida je bila zgrajena tako, da je bil na vrhu komandant varnostne policije in varnostne službe na Bledu SS-Obersturmbannführer Alois Persterer, vodja Gorenjskega domobranstva je bil SS-Oberscharführer Erich Dichtl. Politični poveljnik je bil SS-Obersturmführer Rudolf Messner, poveljnik Centra, kot že omenjeno, Slavko Krek, načelnik oddelka za vojaško disciplino Marjan Fludernik, načelnik oddelka za obveščanje Janez Ovsenik, načelnik oddelka za propagando službo Alojz Perne. Oddelek za policijsko-kriminalno propagando pa je vodil Milan Amon.² Vsaka postojanka je imela dva kurirja in eden od njiju je bil vedno nekakšen zastopnik postojanke pri Centru. Postojanke so morale varnostni policiji in Centru pošiljati poleg dnevnega in tedenskega poročila tudi prijave novih članov, ranjenih in padlih in število partizanskih ujetnikov in prebežnikov. V januarju 1945 je bil na Brdu organiziran prvi vojaški tečaj, 29. januarja pa drugi starešinski tečaj za poveljnike in namestnike. Februarja 1945 je gestapo po aretaciji nekaterih vodilnih gorenjskih domobrancev, pod obtožbo, da so premalo pronemško misleči, ukinil Center Gorenjskega domobranstva. Petega maja 1945 je Leon Rupnik oblast, ki jo je dobil od Rainerja, predal Narodnemu odboru. Že 3. maja pa je Slovensko narodno predstavništvo razglasilo ustanovitev Slovenske narodne vojske. Slovensko domobranstvo je bilo preoblikovano v Ljubljansko divizijo, Gorenjsko domobranstvo pa v brigado. Poveljnik je postal general Franc Krener. Tako je Gorenjsko domobranstvo prišlo pod isto vodstvo kot Slovensko domobranstvo.

Vseh gorenjskih postojank in njihovih izpostav je bilo do 50. Nekatere postojanke so bile matične za druge, tako je bila litijska postojanka podrejena izpostavi varnostne policije Litija in hkrati matična postojanka za Kresnice in Vače. Izpostava Kamnik je nadzorovala postojanke Lahovče, Mengeš, Vodice, Moravče, Stahovica, Stranje in Domžale. Domžale so bile matična postojanka Dolskemu in Šentvidu pri Lukovici. Postojanke Kranj, Udarna četa, Bobovek,

Brdo, Predoslje, Voklo, Cerklje, Smlednik, Kovor, Jezersko, Goriče, Tržič, Mavčiče in Tupaliče so spadale pod varnostno policijo Kranj. Izpostava varnostne policije Škofja Loka je imela pod nadzorom postojanke Žabnica, Bitnje, Sorica in Škofja Loka. Sopotnica in Sv. Križ sta spadali k Škofji Loki. Brezje je bilo matična postojanka Ribnemu in Kamni gorici in je spadalo pod izpostavo varnostne policije Radovljica.

Postojanka Škofja Loka je bila ustanovljena 15. marca 1944. V decembru istega leta so ustanovili postojanko Sopotnica, na katero je odšlo 30 mož. V februarju 1945 so ustanovili postojanko v Sv. Križu nad Selcami. Poprej jim ni uspelo organizirati postojanke v Železnikih. Osmega marca 1945 pa je bila postojanka Sv. Križ že likvidirana.³ S škofjeloške postojanke je odšlo nekaj domobrancev tudi v Žabnico, kjer je nastala postojanka 19. junija 1944. Dvanajstega aprila 1944 je bila ustanovljena postojanka v Kranju, del posadke je maja odšel v Predoslje. Maja so ustanovili tudi postojanko v Lahovčah, 17. maja 1944 pa v Cerkljah. Ta je nekaj svojih mož kasneje odstopila tudi postojanki na Jezerskem. V juniju in juliju je nastalo več postojank. V Hotavljje je prišel junija tudi del posadke iz Gorenje vasi, toda že čez mesec dni je bila postojanka likvidirana. Julija 1944 je bilo na Lescah 50 domobrancev. Na postojanki naj bi bili tudi trije Štajerci in dvanajst Primorcev.⁴ Posadka se je oktobra preselila na Brezje. Kot matična postojanka je ustanovila postojanki v Kamni gorici in Ribnem. Tu se domobrancem ni zdelo varno in so se preselili v bolnico Jarše, to je bila predzadnja hiša iz Zagoric v Ribno. Na postojanki je bilo 50 mož.⁵ Četrtega junija 1944 je domobranska posadka prvič zapustila Tržič. Po drugih podatkih pa naj bi se to zgodilo septembra. V januarju 1945 je prišel iz Kranja v Tržič na pogovore v občinsko pisarno znani domobranec Milan Amon. Najbrž zaradi ustanovitve nove postojanke v Trziču. Tečajniki drugega desetarskega tečaja so bili po nalogu šefa Gorenjskega domobranstva napoteni v Tržič, da ustanovijo novo domobransko postojanko, številčno pa so jih še vedno vodili na njihovih poprejšnjih postojankah. V Kamniku je bilo po nekaterih podatkih julija že 50 domobrancev, v poročilih Ozne pa jih je bilo konec avgusta 132.⁶ Že julija so se domobranci v Voklem preselili v šolo. Ena najdelavnejših postojank, Domžale, je bila ustanovljena 8. avgusta 1944. Kasneje je organizirala še svoji postojanki Šentvid pri Lukovici in Dolsko. Na postojanko Dolsko je februarja 1945 odšlo 30 mož. Avgusta je prišel v Vodice del kranjske posadke. Postojanki Bobovk in Mengeš ter Udarna četa so bile ustanovljene oktobra, novembra pa postojanke Tupaliče, Mavčiče, Kovor in

¹ Zgodovinski arhiv Ministrstva za notranje zadeve (dalje ZAMNZ), Elaborat o Gorenjskem domobranstvu.

² Prav tam.

³ Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, sedaj Arhiv Republike Slovenije (dalje AINZ), Gorenjsko domobranstvo, fascikel I, Poročilo centru Gorenjskega domobranstva, 12. 3. 1945.

⁴ AINZ, fascikel 231, Poročilo O. C. IX. korpusa, 12. 7. 1944.

⁵ AINZ, fascikel 310/III, Poročilo O. C. IX. korpusa, 9. 2. 1945.

⁶ ZAMNZ, Poročilo obveščevalca OZNE za Kamnik.

Smlednik. Januarja 1945 se je v Preski naselila v šolo posadka, ki je spadala k smledniški postojanki. Posadka iz Tupalič je občasno posojala može postojanki Stahovica, ki se je marca 1945 preselila v Mekinje. Na postojanki je bilo 30 mož. Decembra 1944 je nastala postojanka Goričane, v kateri so bili povečini domačini. Litijska postojanka je kmalu po svojem nastanku ustanovila postojanko Vače in Kresnice. Na Jezerskem so ustanovili postojanko 15. januarja 1945. Tudi Udarne četa in postojanka Vodice sta tja prispevali može. Februarja 1945 so naselili postojanko v Bitnjah. Opravljala je pretežno stražarsko službo in patroljirala po okolici. Tudi postojanka Županje njive je nastala šele februarja. Domobranci so se z Brda, kjer so bili domobranci od decembra 1944, v marcu preselili v Stražišče. Na Brdo pa so prišli tečajniki Volksturma.

ŠTEVILČNO STANJE

Na postojankah je bilo povprečno 40 do 60 mož. Izstopa postojanka Domžale, kjer jih je bilo več kot trikrat toliko. Številčne so bile tudi postojanke v Škofji Loki, Tupaličah, Črnem vrhu, Suhem dolu in Voklem. V Škofji Loki je bilo skupaj čez 150 domobrancev, Tupaličah do 180, Suhem dolu do 120 in Voklem nekaj manj kot 100. To so podatki o vseh, ki so bili kdaj na postojanki. Na Tupaličah je bilo naenkrat do 80 mož, vseh, ki so bili na tej postojanki, pa do 180. V Smledniku je bilo marca na postojanki 85 mož, vseh skupaj pa je bilo na tej postojanki 141 domobrancev. Na Preski, ki je spadala k smledniški postojanki, pa jih je bilo samo 10. V na novo nastale postojanke so mobilizirali novince, pošiljali pa so tudi domobrance iz drugih postojank. Domobranci na postojanki Smlednik so se pritoževali, da ne morejo v nobeno akcijo, ker jih je od 80 ostalo le 34, kar 16 pa so jih poslali na postojanko Jezersko.⁷ V poročilu, ki so ga napisali na postojanki Cerklje piše, da vladata med možmi, ki so bili določeni za postojanko Jezersko, malodušje in nediscipliniranost. Manjše postojanke, kot na primer Dolsko in Stahovica, so imele do 30 mož.

Do konca 1943 je bilo vpisanih v domobranstvo 465 posameznikov. V naslednjem letu pa jih je vstopilo vsaj štirikrat toliko. Ni pa za vse domobrance znan datum vstopa v Gorenjsko domobranstvo, marveč le za približno 2800 mož, zato se izračuni nanašajo nanje. Pri vstopu izstopajo meseci konec leta 1944, novembra se jih je vpisalo čez 300. Znatni priliv je bil tudi januarja 1945, ko se je število pomnožilo za nekaj čez 400 mož. V povprečju pa je vsak mesec vstopilo v domobranstvo nekaj manj kot 200 fantov. Postojanki v Črnem vrhu in Suhem dolu sta bili zelo aktivni že prvi mesec po ustanovitvi v januarju 1945, saj je vanju prišlo kar 43 oziroma 34 novincev. V Črnem vrhu so številčneje vstopali še v marcu, ko jih je prišlo v postojanko 39. V Domžalah se je avgusta 1944, ob ustanovitvi, znašlo kar 54 mož ali četrtnina vseh, ki so bili kdaj na tej postojanki. Valovi vstopanja so se vrstili tja do januarja 1945, ko je v Domžalah obleklo sivo suknjo 90 moških ali kar četrtnina vseh, ko so se v tem mesecu vpisali med domobrance. Znatni priliv je bil takrat na litijsko postojanko, ko jih je vstopilo čez 60.

Bivših nemških vojakov je bilo v domobranskih enotah do 360 ali okoli 10 %, precej več je bilo bivših partizanov in partizanskih mobilizirancev, kar 28 %. Podatke imamo za več kot 2700 mož. Verjetno pa odstotek ne bi bil dosti nižji, če bi imeli podatke za vse može. V nemški vojski so ostajali mobiliziranci

od nekaj mesecev, do poldruga leta. Takih, tj. najbolj izkušenih vojakov je imela odstotkovno največ postojanka Predoslje. Številčno pa je bilo največ bivših vojakov z dolgim stažem na postojanki Domžale. Krajevno so bili bivši mobiliziranci v nemško vojsko pretežno z ravninskega dela med Brezjami, Savo in Kamniško Bistrico. Druga dva centra sta bila v okolici Domžal in moravški dolini. S škofjeloškega območja skoraj ni bilo mobiliziranih v nemško vojsko, ki bi prestopili k domobrancem. Na postojankah v tem območju jih je bilo le nekaj deset. Več kot polovica teh mobilizirancev je prišla domov v drugi polovici leta 1944. Posamezniki so se po prihodu iz nemške vojske skrivali. Do 20 je takih, ki so se skrivali pred odhodom v partizane, nekaj deset se jih je skrivalo tudi po prihodu iz partizanov. Znani so tudi primeri, ko se je bivši nemški vojak skrival dve leti, preden se je pridružil domobrancem. Spopad za vojake je bil vsekakor zelo hud. Pobrli so jih domobranci ali pa so jih prišli iskat partizani na sporočilo terencev. Vstopi bivših nemških vojakov v domobranstvo so dosegli vrh januarja 1945. Domobranksko vodstvo je dobilo nalogo, da poizve, ali je kak fant v nemški vojski, ki bi rad prišel na dopust in bi bil pripravljen stopiti k domobrancem. Dichtl je v imenu Gestapa uredil vse, da je vsak, ki je to želel, dobil dopust. Nato pa je v imenu Gestapa sporočil, da je pobegnil k partizanom. Tako naj bi »s pomočjo Selbstshutza in Marschbefehlov spravili na postojanke 200 dezertarjev.«⁸ Skoraj vsi nemški vojaki, ki so kasneje prestopili k domobrancem, so bili pri partizanih. Veliko bivših nemških mobilizirancev je ostalo v partizanih le do štirinajst dni. Odstotkovno je bilo največ nemških vojakov v postojanki Brezje, 45 %, Goričane, Kovor in Predoslje pa so jih imele čez 20 %. Postojanke Kovor, Domžale, Škofja Loka in Žabnica so imele tudi največ partizanskih dezertarjev. Na teh postojankah jih je bila več kot polovica. Delež bivših partizanov je bil precejšen tudi na postojankah Smlednik in Tupaliče, do četrtnine. Zanimivo je, da na postojankah Črni vrh, Gorenja vas in Lučine niso imeli nemških prebežnikov. Voklo in Škofja Loka pa sta imeli le po enega. Za Gorenjo vas in Lučine je značilno, da nista imeli niti partizanskih ubežnikov. V Udarni četi je bilo bivših partizanov in nemških vojakov več kot polovica posadke. V poročilu oblastnega komiteja KP za Gorenjsko priznavajo, da so dezertacije v brigadah 9. korpusa vsakdanji pojav, dostikrat tudi v večjem številu.⁹ Po drugi strani pa so bili tudi med domobranci partizanski sodelavci, ki jim je za to grozila smrt. Na postojanki Tupaliče so pred celim zborom ustrelili domobranca, ki je bil obsojen sodelovanja s partizani. Iz Gorenjskega domobranstva so odpustili do deset mož. Razlogi so bili predvsem zdravstveni, pa tudi nezanesljivost. Februarja 1945 so odpuščali tudi nergače. Petnajstega septembra 1944 je potekel rok partizanske amnestije. Rezultata pa ni bilo posebnega. Med amnestijsko kampanjo so se prijavili v škofjeloškem okrožju trije domobranci, en Francoz in en Nemec.¹⁰

⁷ AINZ, fond Gorenjsko domobranstvo, fascikel 2/1, Poročilo Centru GD, 27. 2. 1945.

⁸ ZAMNZ, Proces proti Slavku Kreku in ostalim, dokument 3777.

⁹ AINZ, fascikel 310/III, Poročilo Oblastnega komiteja KP za Gorenjsko, 20. 12. 1944.

¹⁰ AINZ, fascikel 669/2/1, Poročilo OK za Gorenjsko, 4. 2. 1945.

STAROSTNA STRUKTURA

Najštevilčnejše so bili zastopani letniki med 1900 in 1910, teh je bilo 526. Starejši letniki so prevladovali predvsem zato, ker so mlajše pobrali že ob nemški mobilizaciji. Veliko je bilo tudi letnikov 1920–1925, verjetno predvsem na račun prebeglih nemških vojakov. Približno enako število je letnikov 1910–1915 in pa rojenih po letu 1925, čez 300. Malo je letnikov 1915–1920. Lahko rečemo, da zaradi manjšega števila rojstev med prvo svetovno vojno. Do 80 mož je bilo rojenih pred letom 1900. Najmlajši domobranec je bil rojen 1929.

Večina domobrancev je bila poročenih. Na isti postojanki je bilo tudi po več članov družine. Niso redki primeri, ko je bil na postojanki oče z dvema sinovoma ali tremi. Žensk v Gorenjsko domobranstvo niso sprejemali, po postojankah so bile le kot kuharice. Pomagale pa so tudi žene in sestre domobrancev s posadk.

SOCIALNA STRUKTURA

Na postojankah so bili večinoma kmetje, veliko jih je bilo tudi delavcev, posebno na postojankah blizu industrijskih središč. Na postojanki Voklo je bilo 25 kmetov, 4 delavci, 1 slikar, 1 študent iz Ljubljane, 1 tesar, 1 kolarski mojster, 1 krojač, 1 mlekarški vajenec, 1 kovač, mesar in tkalec. Na postojanki Smlednik pa je bilo 27 kmetov, 33 delavcev, en zidar, mlinar in krojač.¹¹

AKCIJE

Oborožitev je bila zelo raznovrstna. Januarja so poročali, da ima postojanka Gorenja vas dva lahka minometa, eno težko in pet lahkih strojnic in štirideset brzostrelk.¹² Na Sopotnici so imeli težki in lahko minomet, eno težko in osem lahkih strojnic, drugi pa so imeli lahki minomet, osem strojnic, pet lahkih bred in tri zbrojevke.¹⁴ V Predosljah so vadili z rusko strojnico, v Tupaličah pa so se urili v ravnanju z angleško strojnico. Domobranske postojanke so šle v akcijo le z odobritvijo izpostave varnostne policije. Aretirali so le po njeni odobritvi, po zaslišanju so morali predati ujetnike policijskim izpostavam. Povečini so postojanke delovale le v okviru svoje izpostave. Le občasno so odhajali na pohode skupaj z drugimi postojankami. Za ilustracijo navedimo postojanko v Mavčičah. Z drugimi postojankami so šli v hajko v Kropo, in sicer 9 domobrancev januarja 1945 za en dan, februarja so šli na Lom nad Trzičem za 5 dni. Osem jih je odšlo v začetku marca na Štajersko. Vrnili so se šele 25. marca.¹⁵ Udarina četa pa se je po ozemlju stalno gibala. Na svojih pohodih je ustanovila postojanke Stranje, Stahovica in Luče. Plače domobrancev so bile kar dobre. Na postojanki so zaslužili po 5 RM dnevno, če so šli na pohod, pa 9 RM. Plačilne listke so pošiljali vsakega petega v mesecu na izpostavo varnostne policije.

Za primer dejavnosti sem vzela postojanko Domžale. Na podlagi prijav Komisiji za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev je razvidno, da je bilo največ aretacij civilistov konec leta 1944, po deset na mesec, v novem letu 1945 pa jih je bilo le nekaj. Prijavilo se je tudi nekaj bivših partizanov. Ropov je bilo do deset. Ustrelili so 14 ljudi, več so jih pretepli. Decembra naj bi skupaj z vlasovci in esesovsko policijo zajeli dve partizanski bolnici in postrelili 36 ranjencev. Oktobra 1944 je v zasedi na Sv. Križu pri Dolskem padlo 5 partizanov. Požgali so do deset hiš. Zasegli so več krav in

konj. Vozov in konj so v zadnjem mesecu zaplenili cel kup, pa tudi koles in obleke.

Za vasi Zgornji in Spodnji Brnik sem sestavila popis prijavljene vojne škode. Zdaleč največ škode naj bi povzročili Nemci. Pobrali so več vozov, konjske opreme in do 20 ton sena. Veliko je bilo tudi prijavljenega odvzetega lesa, do 1000 m³. Partizani so pobrali le nekaj voz, 26, koles, do 4 tone sena, zato pa več goveda, svinj in kokoši. Veliko oblek in čevljev je dobilo nove lastnike. Kraj domobrancev je prijavljenih le nekaj. Jemali so predvsem govedo, kokoši in les. Mogoče kraj ni najprimernejši za primerjavo, saj je bilo v Zgornjem in Spodnjem Brniku doma čez 35 domobrancev.

NASTANITEV POSTOJANK

Postojanke Gorenjskega domobranstva so ustanavljali povečini pod Brezjami ter med Savo in Kamniško Bistrico. Drugi tak center je bil v škofjeloškem zaledju. H Gorenjskemu domobranstvu so spadale tudi postojanke v Litiji in okolici. Domobranci so večji del služili na domačih postojankah, tako da se kraji rojstva v glavnem pokrivajo s kraji bivanja med vojno. Veliko pa se jih je tudi priselilo v bližino postojanke. Tako na primer v ravninskem delu po številu domobrancev izstopajo vasi Lahovče, Mavčiče, Moše, Predoslje, Cerklje, Brnik in Smlednik, v katerih je živelo tudi do nekaj deset domobrancev. Z enakim številom se ponašata tudi Moravče in Domžale. Na škofjeloškem je bilo največ domobrancev v vaseh Gorenja vas, Brebovnica, Črni vrh, Dobračeva in Dolenja vas. Postojanke so bile večinoma nastanjene na kmetijah domobrantskih somišljenikov (Bitnje, Hotavlje, Tupaliče), v šolah (Vače, Voklo), v Ljudskem domu (Cerklje), v župnišču (Lahovče), v gostilni (Domžale), v tovarni (Tržič; 20. septembra 1944 so se naselili v tovarni Peko, a ker so kradli, je šef tovarne zahteval, da se umaknejo, župan mesta pa je izposloval, da so morali domobranci mesto zapustiti).¹⁶ Postojanke so bile zaščitene z bunkerji iz lesa in kamenja in žičnimi ovirami.

ŽIVLJENJE NA POSTOJANKAH

Domobranci so nosili sive uniforme, suknjič brez našivov, šilaste hlače, gojzarice in gorsko čepico z našitim nemškim orlom na levi strani. Na levem rokavu suknjiča je bil z dovoljenjem Rainerja slovenski orel v belo-modro-rdeči barvi. Poveljevanje je bilo v slovenščini, poznali pa so tudi nemške ukaze. Na postojankah so sicer imeli dnevni red, ki pa se ga niso posebno držali. Bivšim nemškim vojakom se je zdel celo precej razpuščen. Vseeno predstavimo dnevni

¹¹ AINZ, Gorenjsko domobranstvo, fascikel 2/1, Poročilo Centru GD, 1. 3. 1945.

¹² Prav tam, fascikel 310/III, Poročilo O. C. IX. korpusa, 23. 1. 1945.

¹³ Prav tam.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ AINZ, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorja in njihovih pomagačev, fascikel 905/I, 7.

¹⁶ ZAMNZ, VOS in OZNA, Poročilo pooblaščenca OZNE za okrožje Kranj, 12. 10. 1944.

red na postojanki Smlednik. V marcu 1945 so imeli od 9. do 10. ure disciplinske ure, ob 11. uri raport, od 14. – 16. ure straže in dežurstvo od 17. do 18. ure. Tu je prikazano skoraj idilično življenje. Podobno je bilo tudi na postojanki Škofja Loka, kjer v dnevnem poročilu piše, da »življenje v edinici poteka zelo sijajno. Nekateri se zabavajo s kepanjem ter odstranjevanjem snega, drugi s čiščenjem orožja«. ¹⁷ Na postojankah so ustanavljali pevske zборе in igralске skupine, na Voklem so igrali igro Po desetih letih, v Smledniku pa Krava Španija. Oblastni komite KP za Gorenjsko je poročal, da manj zanesljive nenemške posadke posebej stražijo gestapovci, npr. v Lescah. ¹⁸ V Črnem vrhu in na Lučinah so mislili, da jih bodo ob umiku vzeli v zaščito Nemci, drugje pa so se zanašali na prihod Angležev, npr. v Cerkljah. Tam so se tudi pritoževali, da je posadka razdeljena na domobranci in sebebranci. Ponekod so imeli težave z disciplino. Na Goričanah so zapisali, da se je disciplina izboljšala, odkar je na postojanki vsak dan po en gestapovec. Kaznovane domobranci so pošiljali na Brdo v zapore. Po bombnem napadu na Vače je bilo nekaj domobranci mrtvih. Morala je zelo padla, tako da je poveljnik zaprosil za zamenjavo kakšnih deset domobranci. Poslali naj bi jih v druge postojanke, na njihovo mesto pa bi prišli sveži in spočiti možje. V Kresnicah so se pohvalili, da so uničili že osem čolnov ob Savi, ki so jih uporabljali partizanski aktivisti. Bivši nemški vojaki so bili zelo cenjeni zaradi svojih izkušenj. Šest poveljnikov in njihovih namestnikov je bilo poprej v nemški vojski. Krek je januarja 1945 na podlagi pritožb, da poveljniki prepovedujejo bivšim nemškim vojakom nositi odlikovanja, ukazal, da morajo nemški vojaki nositi odlikovanja, ki so jih dobili v nemški vojski. Tudi Gorenjsko domobranstvo je podeljevalo odlikovanja, in sicer značko za ranjenca, odlikovanje za hrabrega borca in križec za vojno zaslužnega. Slednjega so dobili člani, ki so imeli posebne zasluge za razvoj Gorenjskega domobranstva. Januarja 1945 je ta križec dobil nadporočnik Franc Erpič.

Z manjših postojank so hodili v večje po hrano in municijo. Nekaj hrane so pridelali sami, nekaj so je zaplenili. S Sv. Križa so hodili po hrano in municijo v Škofjo Loko. Kamnogoričani so poslali vsak dan po petnajst mož v Lesce po hrano in municijo. Iz Gorenje vasi so hodili po zaloge v Škofjo Loko. Dobivali pa so tudi nakaznice npr. za olje, poper, papriko, cimet. V Suhem dolu so hodili na obhode s smučmi. S smučmi so hodili tudi po municijo v Gorenjo vas. V Črnem vrhu so tožili, da so morali spričo močne burje in snežnega meteža vzeti s seboj lopate, da so se prebili do Lučin. Proti koncu vojne je preskrba oslabela, primanjkovalo je posebno bencina, tako da so poročali, da domobranci iz Gorenje vasi z vozovi vozijo hrano v postojanke. Patrulje v Škofji Loki so se vozile s kolesi. Ravno tako tudi domobranci v Kranju.

PROPAGANDA

Ob vstopu so morali biti novodošli domobranci pod stalnim nadzorstvom svojega deseterja, obveščevalca in poveljnika, dokler se z dejanji, zasebnim življenjem in vedenjem do kolegov ter starešin niso izkazali za zanesljive. Gorenjsko domobranstvo naj bi bilo sicer sestavljeno iz prostovoljcev, sprejemali pa so tudi ubežnike iz vojske s poprejšnjim zaslišanjem. V dnevnem poročilu z Brezij so zapisali, da »aretirane, ki so zaslišani in odkritosrčni, nekaj

dni pridrže v postojankah, da imajo priliko videti življenje in slišati kaj o domobranskih načelih. Nato so s primernim podukom izpuščeni na svobodo».²⁰ V svoji propagandi so šli tudi naprej. Zavzemali so ste, da je pomembno združiti z lepo in resnično idejo domobranstva tudi prave metode in pravo taktiko. Važen je nastop, ki naj bo prikupljiv. Nastopali pa so tudi z močnejšo propagando: »V obrambni fronti zoper komunizem ne sme manjkati nobeden, tudi ti ne Gorenjec, smrt boljševizmu z Adolfom Hitlerjem naprej».²¹ Te vrste pozivi precej spominjajo na nemške in najbrž so jim jih oblikovali tudi Nemci. Kasneje so pošiljali letake, v Gorenji vasi npr. »Pozivate se, da se takoj zgloasite... in se stavite na razpolago domobranstvu in slovenskemu narodu. Mi hočemo jasnosti. Srednje poti ni več...«²² Februarja 1945 so objavili v časopisu Gorenjec krajši nagovor: »Gorenjec – Gorenjcu, rodna slovenska pesem naj zaori preko gora in dolin, mlada mati naj z njo uspava svoje najmlajše dete, fantu naj kipi iz srca in naše mlade domobrince naj spremlja na njihovih pohodih proti uničevalcem naših domov».²³

KONEC VOJNE

Ob koncu vojne so se številni domobranci sami ali skupaj z družinami umaknili na Koroško. Po mojih nepopolnih podatkih jih je bilo vrnjenih približno tretjina (od 3500). V veliki večini primerov je njihova usoda še vedno neznana.

Pregledala sem matične knjige v Kranju in Škofji Loki. Največ vrnjenih je bilo s postojank Cerklje, 57 ali 25 %, Domžale, 67 ali tudi skoraj 25 %, Škofja Loka 50, ali blizu 30 %, Tupaliče, 37 ali nekaj čez 20 %, Lučine, 19 ali 31 %, in Udarne čete, 29 ali 28 %. V škofjeloški občini je bilo okoli 500 domobrancev. Pregledala sem čez 50 vasi in 500 oseb. Za 360 oseb sem uspela preveriti podatke. Čez 150 jih ima v rojstni matični knjigi zapisano, da so bili proglašeni za mrtve. Ponavadi je zapisano: proglašen za mrtvega... smrt vpisana v... Včasih je zapisan tudi domnevni datum smrti. Ali pa: ... razglašen za mrtvega s sklepom okrajnega sodišča... dan, ki ga pogrešani ni preživel... Vpisani domnevni datumi smrti so različni, so pa to datumi v letu 1945 ali 1946. Tudi razglasi so bili v različnih letih. Prve razglasitve so bile že v začetku petdesetih let, zadnje pa pred nekaj leti. Med proglašeni za mrtve so zastopani vsi letniki, čeprav mlajših od letnika 1926 praviloma ni. Pri drugih se vsi podatki ujema, kar pomeni, da so moji podatki potrjeni v rojstnih matičnih knjigah, ni pa nobenih posebnih zaznamb, ki bi nakazovale, da je oseba še živa oziroma da je umrla. Takih je okoli 150. Še živih je le nekaj deset bivših domobrancev. Če seštejmo vse proglašene za mrtve in ostale brez zaznamb, vidimo, da več kot tri četrtine mož ni prišlo domov. Izstopa vas Brebovnica, kjer je bilo rojenih

¹⁷ AINZ, Gorenjsko domobranstvo, fascikel 2/1, Poročilo Centru GD, 26. 1. 1945.

¹⁸ AINZ, fascikel 310/III.

¹⁹ Prav tam, Poročilo O. C. IX. korpusa, 4. 1. 1945.

²⁰ AINZ, Gorenjsko domobranstvo, fascikel 1/2, Poročilo Centru GD, 30. 11. 1944.

²¹ AINZ, fascikel 1/1, dokument št. 57.

²² AINZ, fascikel 1/III, Komanda mesta Škofja Loka, Obveščevalni center, 4. 2. 1945.

²³ Gorenjec, 9. 2. 1945, str. 1.

19 domobrancev, 7 jih je proglašanih za mrtve, pri osmih se podatki ujemajo, 4 pa so še živi. V Brekovicah je bilo vseh 6 domobrancev proglašanih za mrtve. V Bukovem vrhu jih je umrlo polovica (7), v letu 1945, v Dobračevi 9 od 10, na Dolgih njivah 5 od 6, na Lučinah 10 od 13, na Sopotnici 9 od 10, v Zadobju 11 od 15 in Žirovskemu vrhu 11 od 15. Tudi druge vasi kažejo podobno žalostno podobo.

V Žirovskem občasniku²⁴ je bilo objavljenih čez 300 usod žrtev vojne iz vasi Brekovice, Dobračeva, Goropeke, Jarčja dolina, Koprivnik, Nova vas, Opale, Podklanec, Račeva, Ravne, Sovra, Selo, Osojnica, Stara vas, Žiri in Žirovski vrh. Od teh jih je bilo čez 90 pri domobrancih. Podatki se večinoma ujemajo z mojim seznamom: 25 jih je bilo proglašanih za mrtve, pri 18 se podatki ujemajo, 4 so še živi, 9 pa jih je umrlo naravne smrti. Po številu žrtev zopet izstopata Žiri in Žirovski vrh.

Krajevni ljudski odbori so po vojni v poročilih popisovali vojne žrtve. Za krajevni ljudski odbor Stara Loka obstaja seznam, v katerem je omenjenih 29 mož, ki so padli kot vojaki bivše jugoslovanske vojske, borci Narodnoosvobodilne vojne in partizanskih odredov, padli aktivisti, talcev je bilo 8, prostovoljcev v vojski okupatorja 5, usmrčenih od ljudskih sodišč kot narodni izdajalci 4, 15 jih je pobegnilo z okupatorjem in se do nastanka tega seznama (leta 1946) niso vrnili.²⁵

Za nekaj domobrancev je v poročilih napisano, kje so bili zaprti. Večina domobrancev z Raven je bila zaprta v Celju. Zapis se ponavadi konča s pripisom: pogrešan, sedaj neznano kje. Cel kup je podobnih usod. Poglejmo nekatere zbrane podatke.

Stane se je po osvoboditvi javil oblastem, v poročilu je zapisano, da je bivališče neznano. Po pregledu rojstnih matičnih knjig ugotovimo, da je bil najbrž ubit, saj se podatki v matični knjigi ujemajo, ni pa nikakršnih zapisov o smrti ali zaznamb, da je živ. Jože je bil opažen v zaporih v Šentvidu. Nekaterim domobrancem, ki se niso vrnili s Koroškega ali pa so bili likvidirani, so zaplenili posest. Krajevni ljudski odbor Puštal poroča, da so trem domobrancem zaplenili posest. Domobrancu, ki je bil likvidiran, je bila posest zaplenjena. Škofjeloškemu domobrancu, ki je pobegnil na Koroško, je bila odvzeta volilna pravica. Drugi je bil oproščen in je bil potem doma. Domobranec iz Lučin je bil s prvim transportom pripeljan v Škofjo Loko in je nato odšel neznano kam. Ponekod je zadnja zaznamba: se je prijavil... Najbrž ni čisto zanemarljiv podatek, četudi upoštevamo migracijo, da je bilo pri štetju po vojni 1948. leta v nekaterih vaseh veliko manj prebivalcev. Do neke mere bi to lahko povezali tudi z vojnimi žrtvami, tudi med domobranci. V vaseh, kjer je veliko žrtev med domobranci, je tudi manj prebivalcev, npr. Brebovnica, Bukov vrh, Koprivnik, Dolge njive...

Pregled rojstnih matičnih knjig v Kranju razkrije precej podobno podobo. Pregledala sem okoli 400 imen v 31 vaseh. Za blizu 200 se podatki ujemajo oziroma potrjujejo. 25 jih je bilo proglašanih za mrtve, pri 71 se podatki ujemajo, ni pa drugih zaznamb, po vojni jih je umrlo 52, živi pa jih še 39, 3 so izgubili državljanstvo. Če seštejmo vse žrtve, ugotovimo, da več kot polovica domobrancev ni preživela. Prvi vpisi proglašanih za mrtve segajo v leto 1949, poslednji pa v leto 1984. Za primer sem vzela vasi Mavčiče, Praše, Britof in Cerklje. V Mavčičah in Prašah je bilo 11 domobrancev, 2 sta še živa, štirje so

bili proglašeni za mrtve, v Britofu so od osmih trije še živi, 2 sta umrla naravne smrti, 1 pa je bil razglašen za mrtvega. V Cerkljah jih je bilo 11. Eden je bil proglašen za mrtvega, 2 še živita. Pri petih se podatki ujemajo, ni pa nobenih zaznamb. Zanimivo je, da so bili vsi domobranci iz navednih vasi, ki so bili proglašeni za mrtve, dvojni dezertjerji.

Ob koncu vojne se je del bivših nemških vojakov umaknil z domobranci na Koroško. Do 100 jih je bilo vrnjenih, največ s kovorske, tupališke in brezjanske postojanke. V Domžalah predstavljajo vrnjeni bivši nemški vojaki četrtno vseh vrnjenih. Imamo podatke za približno 70 usod bivših nemških vojakov. 21 jih je bilo proglašenih za mrtve, 5 jih je padlo že med vojno.

Še en podatek, ki ga ne gre zanemariti. S postojank Tupaliče, Mavčiče in Cerklje sem dobila imena 28 mož, ki so bili proglašeni za mrtve ali pa niso imeli nikakršnih zaznamb v matičnih knjigah. Zanimivo je, da jih je od teh kar tri četrtno vrnjenih s Koroške. Od teh jih je bilo na cerkljanski postojanki 5 pri Nemcih in partizanih, 11 samo pri domobrancih, eden pa je bil pred vstopom k domobrancem samo v partizanih.

ZAPLEMBE

Po vojni so večjemu številu domobrancev in njihovim družinam zaplenili premoženje. Zaplenili so vse ali pa samo delež, ki je pripadal pobeglemu domobrancu. Nekaterim domobrancem, ki so se vrnili, so ustavili postopek odvzema premoženja. Pri domobrancih in njihovih sodelavcih, ki so bili v postopku odvzema državljanstva, je sledil odvzem premoženja. Posestva, ki so jih zaplenili, so bila različno velika. Od nekaj arov do 30 hektarov. Nekateri so se vrnili po nekaj letih in so vložili prošnje za vrnitev zaplenjenega premoženja, nekaj je primerov, ko je oče pobegnil, družina pa je dobila ohišje. Janez se je vrnil s Koroške leta 1947, vendar mu premoženje ni bilo vrnjeno, marveč so mu določili ohišje. Pri nekaterih piše, da jih je likvidirala narodno-osvobodilna vojska in koliko so jim zaplenili. Petra je likvidirala narodnoosvobodilna vojska. Zaplenili so mu 13 hektarov. Ciril je bil proglašen za narodnega izdajalca in so mu zaplenili premoženje, 3 hektare njiv, 80 hektarov travnikov, 65 hektarov gozda, živino in hišo. Franc je bil narodni sovražnik in so mu zaplenili del, ki mu pripada po materi. Jože je bil bivši domobranec s postojanke... pobegnil je v Argentino. Doma so mu zaplenili imetje. Stanko je bil v zaporu, imetje so mu zaplenili.²⁴

VSE ŽRTVE VOJNE

Naj za primer navedem še vas Luže, ki leži ob cesti iz Kranja proti Cerkljam. Tu so postavili spominsko ploščo vsem žrtvam druge svetovne vojne. Leta 1942 so na Lužah ustanovili nemško žandarmerijo. Vaščane so organizirali v vaške

²⁴ Alfonz Zajec, Vojne žrtve, Žirovski občasnik 1991, št. 17, str. 9–30.

²⁵ Zgodovinski arhiv Škofja Loka, Krajevni ljudski odbori, Poročilo KLO Stara Loka.

²⁶ Zgodovinski arhiv Kranj, Vojna škoda in zaplembe.

²⁷ Žrtve druge svetovne vojne, Luže, 19. 5. 1991, gradivo zbrala Monika Kokalj-Kočever.

straže, ki so odhajale z Nemci na stražo. Na obhod do Velesovega in v Adergas je šlo ponavadi šest vaščanov in Nemec. Kar 24 Lužanov je bilo vpoklicanih v nemško vojsko. Od teh sta bila dva do konca vojne v nemški vojski, dva sta se vrnila v Jugoslavijo z Rdečo armado, dva pa iz ujetništva. Več Lužanov je bilo tudi pri partizanih. Tri vaščane je partizanska vojska likvidirala. Na domobranski postojanki Tupaliče je bilo 8 Lužanov. Pri domobrancih je bilo skupaj 14 domačinov. V jeseni 1944 so kranjski domobranci aretirali vaščana in ga umorili. Trije vaščani so bili zaprti v Begunjah, eden pa v taborišču Schleswig-Holstein. Ob razpadu Nemčije se je na Koroško umaknilo 9 domobrancev, enemu so se pridružili tudi domači. Trije domobranci so ostali doma in so jih odpeljali v Kranj, en pa se je javil sam. Vrnjeno je bilo devet domobrancev, eden je ostal na Koroškem in živi v Ameriki. Od vrnjenih domobrancev jih je preživel pet.²⁷

SKLEP

V zgoraj navedenih podatkih o vojni so naštet le gola dejstva, ne da pa se povedati, kako strašna vojna žetev je bila tudi in predvsem v vseh drugih pogledih. Le malokdo je lahko ob koncu vojne z lahkim srcem mislil le na srečo. Morda je primerna ilustracija zgodba vasi Luže. Mala vasica je izgubila skoraj desetino svojih vaščanov. Ob popisu leta 1948 je zavládala praznina v vaseh tudi zaradi prebeglih na Koroško, njihovih družin in tistih, ki so bili vrnjeni, pa se niso nikoli vrnili domov. Družine, ki so ostale, so bile večkrat žrtev različnih izživljanj. Preživeli so svoje zgodbe dolgo nosili v sebi in le počasi se odkriva tudi ta del druge svetovne vojne, za katerega je kazalo, da se je izgubil v javnem spominu.

